

TANTRIK TEXTS

TANTRIK TEXTS

VOL. I. TANTRĀBHIDHĀNA with VĪJANIGHĀNTU and MUḌRĀ-NIGHĀNTU.

VOL. II. SHATCHAKRANĪRŪPANA of Pūrṇānanda Svāmī, with Commentary of Kālīcharana and notes by Shangkarā. PĀDUKĀPANCHAKA, with Commentary of Kālīcharana. With these are notes from the Tika of Vishvanātha on the Second Patala of Kaivalya Kalikā Tantra.

VOLS. III and IV. PRAPANCHASĀRA. [*In preparation.*]

WORKS ON TANTRA BY ARTHUR AVALON

TANTRA OF THE GREAT LIBERATION (MAHĀNIR-VĀNA TANTRA). A Translation from the Sanskrit, with Introduction and Commentary.

PRINCIPLES OF TANTRA (TANTRATATTVA). Vol. I. [*In the press.*]

THE SIX CENTRES AND THE SERPENT FORCE (SHATCHAKRANĪRŪPANA).

OCEAN OF KULA TANTRA (KULĀRṆAVA TANTRA). [*In preparation.*]

BY ARTHUR AND ELLEN AVALON

HYMNS TO THE GODDESS (from the Tantra and other Shāstra and the Stotra of Shangkarāchāryya).

TANTRIK TEXTS

EDITED BY
ARTHUR AVALON

VOL. II

SHAT'CHAKRANĪRŪPANA AND PĀDUKĀPANCHAKA

EDITED BY
TĀRĀNĀTHA VIDYĀRATNA

CALCUTTA
SANSKRIT PRESS DEPOSITORY
30, CORNWALLIS STREET

LONDON
LUZAC & CO
46, GREAT RUSSEL STREET, W.C

1913

INTRODUCTION.

This volume commences with the *Śkaṭ-chakra-nirūpaṇa*, of Purnānanda Svāmī which forms the sixth chapter of the hitherto unpublished work of that author entitled *Shrītattva-chintāmaṇi*. The latter is a voluminous treatise in Twenty-five Chapters. The MSS. in the library of the Asiatic Society of Bengal covers some 400 pages of close writing on paper larger than foolscap.

The first Chapter deals with *Tattvabodha*; the Second with the necessity of and different modes of *Dikṣha*; the Third Chapter gives directions regarding the selection of the place of *Dikṣha*, *Kūrmachakra*, *Vāstuyāga* and *Vighnanāśhaka* *Mandala* (danger destroying circle) : also as to the appropriate sacrifices and Mantras of the *Devatās* to be worshipped in the *Mandala*; the Fourth Chapter is devoted to the rules relating to the erection of the *Mandapa*; the Fifth Chapter speaks of the auxiliary *Devatās* and their places in *Dikṣha*; and the rules relating to their *Pūjā*; of the *kumbha* (jar); of the metals to be used in its making and its size and shape.

The sixth chapter of it here published contains a description of the six centres, the so-called *Mūlādhāra*, *Svādishṭhāna*, *Manipura*, *Anāhata*, *Vishuddha*, and *Ajnā Chakras* or *Lotuses* (*padma*) a knowledge of which is essential for the understanding of the *Yoga* method dealt with in the *Tantras*. To this work there is a commentary, apparently written by *Kālī-charaṇa*. Though there is no direct statement of such authorship yet the commentaries on the *Śkaṭ-chakra* and the *Pādukā-panchaka* are written in the same style, and under v. 43 of the *Śkaṭ-chakra* the Commentator says that he has made clear, the matter there referred to in the commentary (which was written by *Kālīcharaṇa*) on the *Pādukā-panchaka-stotra* (*pādukā panchaka stotre spaṣṭi-kṛitam*). *Kālīcharaṇa* begins his commentary on

the Pādukāpanchaka by saying that it is composed by himself (Kālīcharanaḥ prakāshayet). To the commentary of Kālīcharana are added notes by the Commentator Shangkara, who appears to have used a text slightly different from that of Kālīcharana. The variant readings have been here noted.

This work and its commentaries are followed by the Pādukā-panchaka with the commentary of Kālīcharana already referred to. The latter is a careful commentator, who has dealt with his subject in a thorough manner but the difficulties of both the text and his commentary are such that the reader will be glad to avail himself of the notes from the third commentary here referred to, by Vishvanātha on the second Paṭala of the Kaivalya-kalikā Tantra, which, (though so far as I am aware not now available) dealt, in this portion of it with the same subject and much on the same lines as Pūrṇānanda's *Ṣaṭ-chakra*. Rather, it should be said that, as the Kaivalya-kalikā is held to have been an original Tantra, it is not unlikely that Pūrṇānanda was indebted to it for his own work. In some matters, Vishvanātha has explained things in his own way, simply and in a manner which goes straight to the point.

The *Ṣaṭ-chakra* contains fifty fives verses. To these is added another, here numbered 31 (1) and located at the end of the volume which though not noticed, by either Kālīcharana or Shangkara, is given by Baladeva's text.

The work may be conveniently divided into eight sections, namely, (1) verses 1 to 3 which deal with the Nāḍīs, (2) verses 4 to 13 treating of the Mūlādhāra Padma, (3) verses 14 to 18, which deal with the Svādisṭhāna, (4) verses 19 to 21 with Manipūra, (5) verses 22 to 27 with Anāhata, (6) verses 28 to 31 with Vishuddha, (7) verses 32 to 38 with Ajnā, (8) verses 39 to 49 with the Sahasrāra, and (9) verses 50 to 54 with the passage of Kundalīnī from the Mūlādhāra to Sāhasrāra piercing on her way thither the six chakras—a Tāntrika Yoga process known as *Ṣaṭ-chakra-bheda* or as some call it Bhūtaśuddhi.

It is not necessary to deal further with the subject matter here, as I have, in preparation for publication, an English translation of the text now given. The *Ṣaṭ-chakra-nirupana* and the *Pādukā-panchaka* with notes of Kālīcharaṇa were first published in Shakābda, 1778 (A. D. 1858) by the Suchāru Press, Cālcutta, under the editorship of the late Anandachandra Vedāntavāgīsha. This edition which is rare having been long out of print, has been used in the preparation of this volume. In 1276 (A.D. 1869) another edition of the *Ṣaṭ-chakra* with the commentary of Rāmavallabha was published by Kālīdas Bhaṭṭācharyya, along with the *Pādukā-panchaka* and its commentary by Kālī-charaṇa. Kālīprasanna Vidyāratna in 1294 (A.D. 1887) published the *Ṣaṭ-chakra* together with a number of other books on Yoga. This edition of the *Ṣaṭ-chakra* contained the commentary of Rāma-vallabha though it is not acknowledged as such by the editor. There have been several other cheap publications on Yoga which contain the *Ṣaṭ-chakra nirupana*. Some are provided with Bengali translations but none with notes. The commentaries of Vishvanātha and the notes from Shankara are published for the first time.

CALCUTTA

ARTHUR AVALON.

January 1913.

षट्चक्रनिरूपणम् ।

कालीचरणकृतया श्लोकार्थपरिष्कारिण्या टीकया शङ्करकृतया षट्-
चक्रभेदटिप्पण्या विश्वनाथकृतया षट्चक्रविहत्याख्यया
टीकया च समेतम् ।

पादुकापञ्चकम् ।

कालीचरणकृतया भमलाख्यटीकया सहितम् ।

श्रीआर्धारण्वेलनेन प्रवर्तितं पर्यवेक्षितम् ।

श्रीतारानाथविद्यारत्नेन सम्पादितम् ।

कलिकातानगर्यां

संस्कृतयन्त्रे

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्तिना मुद्रितम् ।

लण्डनराजधान्यां तुज्याक् एण्ड को कर्तृकेण
प्रकाशितम् ।

कलिकातानगर्यां ३० नं, कर्णभोयालिस्ट्रोटस्संस्कृतप्रेस-
डिपजिटरीभवने प्राप्तव्यम् ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ:—पं	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ:—पं
सुपस्तिकेयम्	सुपुस्तिकेयम्	१-१४	वृषभं	वृषभं	३८-६
नाटोपरि	नादोपरि	११-१८	विभूषित	विभूषितः	३८-१०
पदे	पाठे	१२-१५	सुसुखसदने	सुसुखसदने	४८-१
राकिनी	राकिणी	१३-११	अतिप्रयत्नः	अतिप्रयत्नतः	५५-६
सा देवी	सा देवी	१३-२२	भूलभूतात्	मूलभूतात्	५६-४
कर्णिका	कर्णिका	१४-१६	उद्यनी	उन्ननी	५८-२५
निवास	विलास	१७-११	वच्चाख्या-	वच्चाख्यां	} ११२-१६
विद्यच्छेणी	विद्युच्छेणी	१८-२०	नाड़ीमाह	नाड़ीमाह	
तरङ्गिनी	तरङ्गिणी	२०-१४	वैश्वानर	वैश्वानर	१२०-१८
नानादिन्दुः	नादादिन्दुः	२२-८	शाकिन्यय-	शाकिन्यये-	} १२२-१६
अभिलषितं	अभिलषितं	२७-४	हापि	हापि	
"	"	२७-२२	स मनोन्मनी	समनोन्मनी	१३१-८
प्रकटोद्दाम-	प्रकटोद्दाम-	} ३२-२४	दुःखजाल-	दुःखजाल-	} १४१-६
मयिषः	यिषः		मङ्गल	सङ्गल	
पूणन्दुना	पूणन्दुना	३७-२४			

षट्चक्रनिरूपणम् ।

अथ तन्त्रानुसारेण षट्चक्रादिक्रमोद्धतः ।

उच्यते परमानन्दनिर्वाहप्रथमाङ्कुरः ॥ * ॥

॥ ॐ ॥

महायोगज्ञानात् परिचितपङ्कभोजविभवः, स एवान्तस्तत्त्वप्रकटनसमर्थो न हि परः । बुधयेष्ठो ज्येष्ठोऽप्यमिलितकृपानायकरुणः, पङ्कजान्तस्तत्त्वं पसहविभवं प्रस्फुटयितुम् ॥ अथ दुःखपङ्कमग्नं जगदुद्दिधीर्षुः परमकारुणिकः पूर्णानन्दस्वामी मुक्तिसम्पादकतत्त्वज्ञानसिद्धये षट्चक्रे कुण्डलिनीयोगं वक्तुमिच्छन् साधकावधानाय प्रतिजानीते अथेति । अयानन्तरं स्वकृततथैतत्त्वचिन्तामण्यां षट्चक्रनिरूपणात् पूर्वप्रदर्शिततत्त्वत्कर्मकथनानन्तरमित्यर्थः । अस्यार्थः परमानन्दनिर्वाहप्रथमाङ्कुरः उच्यते इत्यन्वयः । परमानन्दो ब्रह्म, “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतेः । तस्य निर्वाहस्तत्तात्काररूप-

॥ यो नमः परमदेवतायै ॥

प्रणम्य शैलाधिपकन्दकायाः, पटाञ्जमन्त्रासनविशुद्धम् ।

प्रतप्यते श्रीवृत्तगङ्गरेण, षट्चक्रटीकाख्यसुपत्तिकेयम् ॥

॥ * ॥ अथेत्यादि । यदाप्ययमन्दो मङ्गलप्रश्लाघार्थं वर्तते, तथापि ज्ञानान्तर्यामि एव गृह्यते, यदुपन्योयप्रकाशस्तत्प्रकाशज्ञानान्तरतात् । मङ्गलार्थोऽयमिति केचित् । तन्मातृकारेण शिषोक्ततन्त्रोपप्रकाशतुकारेणेत्यर्थः । षट्चक्रादिक्रमेण उद्धतो योऽर्थ इत्यर्थः । अत्रादिपदेन मङ्गलदण्डपद्मादिकमुच्यते । परमानन्दो निरञ्जनस्तस्मिन् यो निर्वाहो ज्ञानप्राप्तिकस्य प्रथमाङ्कुर इति यावत् ।

मेरोर्वाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सव्यदक्षे निपक्षे,
 मध्ये नाडी सुपुम्ना त्रितयगुणमयी चन्द्रसूर्याग्निरूपा ।
 धूसूरस्मेरपुष्पयधिततमवपुः कन्दमध्याच्छिरःस्था,
 वज्राख्या मेढ्रदेशाच्छिरसि परिगता मध्यमे स्याज्ज्वलन्ती ॥ १ ॥

निष्पत्तिः तस्मै प्रथमादुरस्तत्कारणभूतप्रथमप्रकाशमानकर्मस्वरूपः मया
 पूर्णानन्देनोच्यते इत्यर्थः । सोऽद्वुरः किम्भूतः ? तन्त्रानुसारेण षट्चक्रादि-
 क्रमोद्गत इति तन्त्रानुसारेण तन्त्रमतेन षट्चक्रादीनां मूलाधार-स्वाधिष्ठान-
 मणिपूरकानाहत-विशुद्धाज्ञाख्यानाम् आदिना तत्कस्मिन्नाडीलिङ्गव्योम-
 पञ्चकशिवशक्त्यादीनाञ्च यः क्रमः, तच्चिन्तनकुण्डलिन्युत्थापनब्रह्मपद्मगमना-
 गमनशिवशक्तिमेलनादिविधानानुपूर्विकरूपः क्रमः, तेन उद्गतः प्राप्तः योग-
 साधनाद्यभिन्नः इत्यर्थः । ततश्च तन्त्रविहितषट्चक्रघटितयोगसाधनाभिन्नः,
 ब्रह्मसाक्षात्कारादिकारणीभूतकर्मस्वरूपोऽद्वुरो मया उच्यते इति समुदया-
 नुगततात्पर्यार्थः ॥ * ॥

अथ तादृशवक्ष्यमाणयोगः षट्चक्रनाडोर्ध्वान्नं विना न सम्भवतीत्यतः
 प्रथमं तदुपयुक्तनाडो निरूप्यन्ते मेरोरित्यादिविभिः श्लोकैः । मेरोर्में-
 दण्डस्य स च दण्डो मूलावधियौवापयन्त्यन्तव्यापकपृष्ठास्थि इति स्फुटो-
 क्तिरिथ्यामः । तदाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे इति । शशी चन्द्रः, मिहिरः

(१) मेरोरिति—मेरोर्वाह्यत्वात् शशिमिहिरशिरे इहाविद्वन्नाथे क्तः इति । सव्यदक्षे
 वामदक्षिणयोः तत्र प्राण्यङ्गत्वात् समाहारः । निपक्षे क्षत्रे इति वाच्यम् । मध्ये मेरोरिति सव्यस्व-
 नीयम् । त्रितयगुणमयी शस्त्ररत्नसमोगुणमयी । त्रितय इति अत्रयशब्देन तद्वत् । यतश्चन्द्र-
 सूर्याग्निरूपा अतश्चित्तयगुणमयी । कन्दमध्यान् मूलाधारादिति वाच्यम् । शिरःस्था शिरः-
 स्थिता । तदेव धूसूरपुष्पस्फुटितस्थेव प्रसिततर्पं प्रसिद्धं पश्येत्स्यात् । एतेन—उभयतो
 धूसूराहतिर्द्विषतीति फलितार्थः । अथवा चास्या मध्ये वज्रानाम्नी नाडी, सा तु मेढ्रदेशात्
 शिरसि शिरसता सुपुम्नायाः किञ्चित् पश्चात् सङ्घट्टवत्पद्मसुपुम्नाख्योदयार्थधोमानेन समुत्-
 तत् । अत्रन्तो देरीयमाना ।

सूर्यः, शिरा नाडी ततश्च चन्द्रसूर्यस्वरूपिणी द्वे नाडी इडापिङ्गलाख्ये
सव्यदक्षे वामदक्षिणे निपण्णे स्थिते इत्यर्थः । तदाह भूतशुद्धितन्त्रे,—

मेरोर्वामे इडा दक्षे पिङ्गला च स्थिते चमे ॥ इति ॥

अनयोश्चन्द्रसूर्यस्वरूपत्वमाह सम्बोधनतन्त्रे—

वामगा या इडा नाडी शुक्ला चन्द्रस्वरूपिणी ।

शक्तिरूपा हि सा देवी साक्षादमृतविग्रहा ॥

दक्षे तु पिङ्गला नाम पुरुषा सूर्यविग्रहा ।

रौद्रात्मिका महादेवी दाडिमीकेशरप्रभा ॥ इति ॥

इमे नाडी मूलादशुरूपेणाज्ञाचक्रान्तं प्राप्य नासारन्ध्रगते ।

तदुक्तं यामले—

इडा च पिङ्गला चैव तस्य वामे च दक्षिणे ।

ऋषीभूते शिरे ते च वामदक्षिणभेदतः ।

सर्वपद्मानि संवेक्ष्य नासारन्ध्रगते शुभे ॥

अत्र “शिरे ते च” इत्यत्र “च”कारो “वार्थः”, तेन सर्वपद्मानि संवेक्ष्य
“वामदक्षिणभेदतः” वामदक्षिणभेदेन वेणीवन्धक्रमेण सर्वपद्मानि संवेक्ष्य वा
नासारन्ध्रगते इत्यर्थः । एतेनानयोः स्थित्यां द्विविधः कस्यो दर्शितः । अन्य-
त्रानयोर्धनुराकारेण स्थितिरुक्ता । तदयथा—

विहि ते धनुराकारे नाडीइडापिङ्गले परे ॥ इति ॥

धनुराकारप्रकारमाह—

या वाममुष्कसम्बन्धा सा श्लिथन्ती सुपुन्धया ।

दक्षिणं जवुमायित्य धनुर्व्यक्रा हृदि स्थिता ।

वामांशजवन्तरगा दक्षिणा नासिकामियात् ॥ इति ॥

जवु स्तम्भभुजयोः सन्धिः ।

तथा दक्षिणमुष्कोत्था नासाया वामरन्ध्रगा ॥ इति ॥

वामदक्षिणमुष्कोत्थिते ते भूमध्यपर्यन्तं प्राप्य तत्र इडापिङ्गलासुपुन्धा-
नाडीत्रयाणां त्रिवेणीरूपेण ग्रन्थिभावमापन्ने नासारन्ध्रमिलिते इत्यर्थः ।

तदुक्तम्—इडायां यमुना देवी पिङ्गलायां सरस्वती ।

सुषुम्नायां वसेद्गङ्गा तासां योगस्त्रिधा भवेत् ॥

सङ्गता ध्वजमूले च विमुक्ता मूषियोगतः ।

त्रिवेणीयोगः सा प्रोक्ता तत्र ध्यानं महाफलम् ॥ इति ॥

मध्ये इति मेरुदण्डमध्यस्थे इत्यर्थः । तदुक्तं—

“मेरुमध्ये स्थिता या तु मूलादावध्वजस्थिता”त्यादि ।

तथा त्रिपुरासारसमुच्चये—“या सुण्डाधारदण्डान्तरविवरगते”त्यादि ।

अत्र यद्यपि—

मेरोर्व्वामे स्थिता नाडौ इडा चन्द्रामृता शिवे ।

दक्षिणे सूर्यसंयुक्ता पिङ्गला नाम नामतः ।

तद्वाङ्मे तु तयोर्मध्ये सुषुम्ना वज्रिसंयुता ॥

इति तत्त्वचूडामणिवचने सुषुम्नाया मेरोर्व्वामेस्थितिः प्रतीयते, तथापि तद्वचनं मतभेदेन, अन्यकारमते तु “सकलसरसिजान् मेरुमध्यान्तरस्थान्” इत्युत्तरश्लोके षट्पद्मानां मेरुमध्यस्थत्वकथनेन तदाधारभूतायाः सुषुम्नाया मेरुमध्यस्थत्वम् ।

त्रितयगुणमयीति त्रितयं गुणं सुषुम्ना वज्रा चित्रिणीति रूपभेदेन त्रिसूत्ररूपं तदात्मिकैत्यर्थः । अथवा त्रितयगुणं सुषुम्नादिनाडौत्रयमपेक्ष्य इयमेकीयमेकीयमेकीति त्रितयावर्त्तनं यत्र, सा त्रितयगुणा तन्मयीत्यर्थः । यद्वा त्रितयगुणाः सत्त्वरजस्तमोगुणा यस्यां तन्मयीत्यर्थः । ततश्च चित्रिणी सत्त्वगुणमयी, वज्रा रजोगुणमयी, सुषुम्ना तमोगुणमयीति । चन्द्रसूर्याग्निरूपेति । चित्रिणी चन्द्ररूपा, तेन शुक्लवर्णा, वज्रिणी सूर्यरूपा, तेन दाहिमीकिंकरप्रभा, सुषुम्ना वज्रिरूपिणी तेन रक्तवर्णा इति । एतस्त्रिविध-
व्याख्यानप्रमाणमाह सुषुम्नालक्षणमभिधाय भूतशुद्धौ—

तदन्तर्हार्द्रुलीहं तु वज्राख्या चित्रिणी तत्रा ।

यतः सुषुम्ना त्रिगुणा ललन्ती ललना यथा ॥

सत्त्वादित्रिगुणाधारा चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी ॥ इति ॥

पट्टचक्रनिरूपणम् ।

कन्दमध्याच्छिरःस्था इति कन्दः सर्वनाडीनां मूलं तल्लक्षणमाह ।

गुदात्तु द्वाङ्गुलादूर्ध्वं मेढ्रात्तु द्वाङ्गुलादधः ।

चतुरङ्गुलविस्तारं कन्दमूलं खगाण्डवत् ॥

नाद्यस्तस्मात् समुत्पन्नाः सहस्राणां दिसप्ततिः ॥ इति ॥

तद्रूपकन्दमारभ्य शिरःस्था शिरःस्थिताधोमुखसहस्रदलकमलकर्णिकावर्ति-
द्वादयदलपद्मजाधःपर्यन्तस्थितेत्यर्थः । “कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितं, द्वाद-
शार्णसरसौर्ध्वं भजे” इति गुरुपादुकास्तोत्रस्मरणात् कुण्डलीविवरकाण्ड-
रूपायाचित्रिणीनांदाः तदवधिकत्वे तदधिकरणसुपुन्नाया अपि तदवधि-
कत्वम् । अन्यथा सहस्रदलोर्ध्वपर्यन्तस्थायित्वे सहस्रदलपद्मस्य चत्वारिंशत्-
श्लोके “शून्यदेशे प्रकाशमि”त्यनेन शून्यदेशे स्थायित्वाद्युपपत्तेः । सुपुन्ना-
वृत्तत्वे शून्यदेशत्वाभावात् । अत्र केचित्—“मेरोर्मध्यष्टगतास्तिस्रो नाद्यः
प्रकीर्तिता” इति निगमतत्त्वसारवचनं प्रमाणं दर्शयित्वा इडापिङ्गलासुपुन्नेति
तिसृणां नाडीनां मेरुमध्यस्थितिं वदन्ति । तत्र इडापिङ्गलयोर्मैरुवह्निःस्थितेः
सर्वतन्त्रवचनसिद्धत्वात् अन्यकारेणापि मेरोर्व्याघ्रप्रदेशे इत्यनेन तयो-
र्वह्निःस्थितेः षष्टमुखेनाभिधानाच्च । किञ्च इडापिङ्गलयोर्मैरुमध्यस्थत्वे धनु-
राकारभङ्गा द्वादयात् जन्तुसंलग्नत्वं न सम्भवति ।

निगमतत्त्वसारवचने तिस्रो नाद्य इति सुपुन्ना ब्रूया चित्रिणीति तिस्रः,
न त्विडापिङ्गलयोस्तदन्तर्भावः । अथ सुपुन्नायां मूलादिमस्तकपर्यन्तस्थिति-
प्रकारमाह—

सुपुन्ना चव्यवह्नीव मेरुशिष्टा-पुरोगता ।

ग्रीवान्तं प्राप्य मलिता तिर्यग्भूता वरानने ।

शङ्खिनीनालमालम्ब्य गता सा ब्रह्मसादेनम् ॥ इति ॥

तथान्यत्र—

चापाकारे स्थिते चान्ये सुपुन्ना प्रणवाकृतिः ।

पृष्ठास्थिपुण्ड्रतो भिन्ना तिर्यग्भूता ललाटगा ।

स्नेहमध्ये कुण्डली लम्बा मुखेन ब्रह्मरन्ध्रगा ॥ इति ॥

गलिता मेरुदण्डान्निःसृता । तथा घुण्टितो भिक्षा इत्यस्याप्ययमर्थः ।
एतेन मेरुदण्डस्य शीवापर्यन्तस्थितिः प्रतीयते ।

शङ्खिनीनालमालम्ब्येति । शङ्खिनीलक्षणमाह ।

इत्थर उवाच ।—

सरस्वती कुङ्कुमैव सुपुष्पापार्श्वयोः स्थिते ।

गान्धारी हस्तिजिह्वा च इडायाः पूर्वपार्श्वयोः ॥

तथा—

गान्धारायाः सरस्वत्या मध्ये प्रोक्ता च शङ्खिनी ।

शङ्खिनी नाम सा नाडी सव्यकर्णान्तमिष्यते ॥

तथान्यत्र—

शङ्खिनी कण्ठविवरात् तिथ्यगृभूता ललाटगा ।

चित्रिणीसङ्गताश्चिष्टा यावच्छिरसमम्बिके ॥ इति ॥

ततश्च सरस्वतीगान्धार्योर्मध्ये कन्दमूलमारभ्य कण्ठपर्यन्तं गता वक्र-
गत्या एकाग्र्येण वाक्प्रकर्णरन्ध्रमिलिता, अपराग्र्येण मस्तकान्तं प्राप्तेति ।
अत्र केचित्—

पादादिब्रह्मरन्ध्रान्तं यदस्य कीलकोपमम् ।

चतुर्दशानां लोकानां मेरुदण्डः प्रचक्षते ॥

इति निगमतत्त्वधारवचने प्रमाणं दर्शयित्वा पदादिब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं मेरु-
दण्डस्य स्थितिमाहुस्तत्तित्यम् । यः पृष्ठदण्डः स एव मेरुदण्डस्तस्य मूल-
कन्दादूर्ध्वावधि शीवापर्यन्तस्थितेः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन प्रत्यक्षसिद्धवस्तुनो वचन-
मन्यथा कर्तुं न शक्नोति । किञ्चाण्डैकाग्र्यो मेरुदण्डस्य पादादिस्थितत्वे
पादयोराकुञ्चनप्रसारणादिक्रिया न स्यात्, तस्मान्मूलोर्ध्वावधिरेव मेरुदण्डः ।
निगमतत्त्वधारवचनस्य त्वयमर्थः । पादादिब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं शरीरमधिकृत्य
यदस्य कीलकोपमं कीलकवहारकमिति भेददेगान्मूलकन्दादूर्ध्वोर्ध्वावधि ।
तदुक्तं भूतशुद्धौ—

तन्मध्ये इन्द्रलोके तु वज्राख्या चित्रिणी तथा ॥ इति ॥ १ ॥

तन्मध्ये चित्रिणी सा प्रणवविलसिता योगिनां योगगम्या,
लूतातन्तूपमेया सकलसरसिजान् मेरुमध्यान्तरस्थान् ।
भित्त्वा देदीप्यते तदग्रयनरचनया शुद्धबोधस्वरूपा,
तन्मध्ये ब्रह्मनाडी हरमुखकुहरादादिदेवान्तसंस्था ॥ २ ॥

तन्मध्ये इति वज्रामध्ये इत्यर्थः । प्रणवविलसिता आञ्जावक्रावच्छेदे
तन्मध्ये प्रणवप्रकाशेन प्रकटोद्दीप्यमाना ; अतएव अन्यकारेण सप्तचिंशत्-
श्लोके “तदनु च नवीनार्कबहुलप्रकाशं ज्योतिर्वा गगनधरणीमध्यमिलित-
मि”त्युक्तम् । लूतातन्तूपमेया मर्कटसूत्रतुल्यसूत्रा तदग्रयनरचनया भित्त्वा
देदीप्यते इत्यर्थः । यत्—

चित्रिणीशून्यविवरे संजाताभोरुहाणि पट् ।

तत् पत्रेषु महादेवी भुजङ्गी विहरन्ति च ॥

इति कल्पसूत्रचतुर्थकाण्डीयवचनं तत् एकवचनान्तभुजङ्गीकर्त्रा बहुवच-
नान्तविहरन्तिक्रियान्वयायोगादमूलम् । समूलत्वेऽपि तस्यायमर्थः—विह-
रन्तीति शिवोक्तत्वात् एकवचनार्थे बहुवचनम् । चित्रिणीरन्ध्रविवरे इति कर-
णार्थविषयाधारे सप्तमी । ततश्च भुजङ्गी कुण्डलिनी महादेवी चित्रिणीशून्ये
चित्रिणीमाद्या मध्यरन्ध्रे यत् विवरम् इतस्ततो वह्निर्गमनपथः, तेन पथा
चक्रमेदक्रमेण यङ्भोरुहाणि संजाता संस्थाता सती तत्पत्रेषु विहरति दीप्यते
इत्यर्थः । यदा यानि यङ्भोरुहानि सुषुम्नान्तराले विहरन्ति प्रकाशन्ते,

(२) तन्मध्ये इति । तन्मध्ये वज्रामध्ये चित्रिण्याख्यनाडी प्रसिद्धत्वेन विलसति । प्रणव इव
विलसिता प्रदीप्ता । योगिनां योगगम्या (अतिसूक्ष्मत्वात्) अतएव लूतातन्तूपमेया ।
सकलसरसिजान् मूलाधारादीन् । मेरुमध्ये सप्तधावज्रानाद्यो तयोरन्तरस्थान् मध्यस्थान्-
भित्त्वा तेषां ब्रह्मनां अग्रयनरचनया देदीप्यते अर्थं दीप्तिं कुर्वन्तीत्यर्थः । एतस्या मध्यवर्तिनी
ब्रह्मनाडी कन्दस्यहरमुखच्छिद्रात् परमेश्वरान्तरस्थिता मध्ये आश्रिता शुद्धबुद्धीनां बोधो
प्राप्तं यस्याः ।

विदुःप्रमाणाविलासा मुनिमनसि लसत्तन्तुरूपा सुसूक्ष्मा,

शुद्धज्ञानप्रबोधा सकलसुखमयी शुद्धबोधस्वभावा ।

ब्रह्मद्वारं तदास्ये प्रविलसति सुधाधारगम्यप्रदेशं,

यन्विस्थानं तदेतद्वदनमिति सुषुम्नाख्यनाद्या लपन्ति ॥ ३ ॥

भुजङ्गी विद्विषीरन्ध्रविवरेण तत्पत्रेषु संजाता संस्थिता सती जनन्तरं
सहस्रदले विहरतीति । न तु तद्वचनात् षट्पद्यानां विविषीविवरे स्थितिः
प्रतीयते । तन्मध्ये चिन्विषीमध्ये । ब्रह्मनाडीति पत्र नङ्गताविति धातो-
र्नञ्चते गम्यतेऽनया पदव्या इति नाडी पदवी, ब्रह्मणी नाडीति व्युत्पत्त्या
ब्रह्मनाडी ब्रह्मपदवी शब्दब्रह्मरूपायाः कुण्डलिन्याः परमशिवसन्निधि-
गमनपथरूपचिन्विषीनाद्यन्तर्गतग्रन्थभाग इति यावत् । न तु चिन्विषीमध्ये
नाद्यन्तरमस्तीति निष्कर्षः । हरमुखकुहरात् स्वयम्भुलिङ्गच्छिद्रात् आदिदेवः
सहस्रदलकमलकर्षिकामध्यस्यपरं विन्दुरग्यत् सुगमम् ॥ २ ॥

श्लोकान्तरेण तां विशेषयति विदुःप्रमाणेति । लसत्तन्तुरूपेति ।
लसन्ती दीप्यमाना तन्तुरूपिणी अलतन्तुसदृशी कुण्डलिनी यत्र सेत्वर्यः ।
सकलसुखमयी सर्वानन्दमयीत्यर्थः । शुद्धबोधस्वभावेति शुद्धबोधाय तत्त्व-
ज्ञानाय स्वस्य आवगतो भावो भावना यत्रेत्यर्थः । तदास्ये ब्रह्मनाद्याः
आस्ये हरमुखकुहरे ब्रह्मद्वारं कुण्डलिन्याः शिवसन्निधिगमनाय प्रवेशनिर्गम-
पथरूपमित्यर्थः । सुधाधारगम्यप्रदेशमिति । सुधाधारः परमशिवगति-

अथाधारपद्मं सुषुम्नास्यलग्नं

ध्वजाधो गुदोर्ध्वं चतुःशीर्षपत्रम् ।

अधोवक्त्रमुद्यत्सुवर्णाभवर्णै-

र्वकारादिसान्तेर्युतं वेदवर्णैः ॥ ४ ॥

सामरस्यनिःसृतानृतधारो गम्यते मूलाधारस्यशिवशक्तिभ्यां लभ्यते येन
हारेण तद्रूपप्रदेशमित्यर्थः । तदेतदिति तस्य हारस्य एतत्समीपवर्तिप्रदेशं
सुषुम्नाया ग्रन्थिस्थानं कन्दसुषुम्नयोः सन्धिस्थानं सुषुम्नाया वदनञ्च इति
लपन्ति आगमज्ञा वदन्ति इति समुदायार्थः ॥ ३ ॥ * ॥

नाडीं निरूप्य अङ्गप्रत्यङ्गादिसहितं मूलाधारचक्रं निरूप्यते अथाधार-
पद्ममिति नवभिः श्लोकैः । सुषुम्नास्यलग्नं चतुष्पार्श्वं कन्दसुषुम्नयोः सन्धि-
स्थानसंलग्नपत्रमित्यर्थः । ध्वजाधो गुदोर्ध्वं लिङ्गमूलाधोऽवधि सुषुम्नापर्यन्तं
इत्यर्थः । चतुःशीर्षपत्रं रक्तवर्णचतुर्दलम् । वकारादिसान्तेः व श घ स इति
वेदवर्णैर्युतम् । अत्र षट्चक्रेषु पञ्चानां दलावच्छेदे दक्षिणावर्त्तेन वर्णयोग-
श्चिन्तनीयः । तदुक्तं विश्वसारतन्त्रे—

सर्ज्यवर्णाक्षकं पत्रं पञ्चानां परिकीर्तितम् ।

दक्षिणावर्त्तयोगेन निखनं चिन्तयेद्दिया ॥ इति ॥ ४ ॥

(४) अथाधार इति । नाडीप्रस्तावनानन्तरं षट्पञ्चानां यथाकर्म सूत्रतः सङ्गतिः कथ्यते ।
अथाधारपद्मं वक्ष्ये इति सम्बन्धः । सुषुम्नाया आश्लेषंजम्नं ध्वजाधो गुदगन्धोऽयं गुदलोर्ध्वं
अपानस्थाने तत्पद्मस्य अवस्थितिः । चतुःशीर्षपत्रं चत्वारि रक्ताकारपत्राणि यस्य । अधःस्थितं
पत्रं कर्णिकादिर्यस्येति । उद्यत्सुवर्णस्य सा आभा तस्या इव वर्णं यस्य । एवमूर्तैरनस्योव-
वकाराद्यैर्दलैः सकारान्तेर्युतवर्णैर्युतम् । एतेन एतद्वर्णोपलक्षितदलान्यस्य वक्ष्यमाणस्यदलान-
रानमध्यवर्त्ति तदभूतवर्णत्वात् ॥

अमुष्मिन् धरायाश्चतुष्कोणचक्रं

समुद्भासि शूलाष्टकौरावृतं तत् ।

लसत्पीतवर्णं तद्विष्कोमलाङ्गं

तदङ्गे समास्ते धरायाः स्वबीजम् ॥ ५ ॥

अमुष्मिन् धरायाश्चतुष्कोणचक्रमिति । एतत्षट्चक्रर्णिकायां चतुष्कोण-
रूपं पृथ्वीमण्डलं समास्ते इत्यर्थः । मण्डलं विशेषयति समुद्भासीत्यादिना ।
तस्य मण्डलस्याष्टदिक्षु प्रकाशमानाष्टशूलैर्युक्तं एतन्मण्डलं पीतवर्णं, अष्टमाह ।

शूलाधारे धराचक्रं चतुष्कोणं प्रियस्वदे ।

पीतवर्णं परिवृतञ्चाष्टशूलैः कुलाचलैः ॥ इति ॥

शूलैः कौटुम्भैः कुलाचलैरिति कामिन्याः स्तनसदृशाद्यैरित्यर्थः ।

यद्वा—कुलाचलैरिति ।

नीलाचलं मन्दरञ्च पर्वतं चन्द्रशिखरम् ।

हिमालयं सुवेलञ्च मलयञ्च सुपर्वतम् ।

चतुष्कोणे वसेद्वि एतत् समकुलाचलम् ॥

इति निर्व्याणतन्त्रवचनात् यथा पृथ्वीमध्ये सप्तकुलाचनास्तथाष्टशूलानि
कुलाचलसदृशानि इति भावः । तदन्ते इति तस्य धरामण्डलस्य भन्ते मध्ये
धरायाः स्वबीजं लकारः समास्ते । एतद्बीजमपि पीतवर्णं तद्व्यथा—

बीजं तन्मध्यतयेन्द्रं पीतवर्णं चतुर्भुजम् ।

वज्रहस्तं महाबाहुमैरावतगजस्थितम् ॥ इति ॥

तेन लसत्पीतवर्णमित्युभयसम्यगर्थः ॥ ५ ॥

चतुर्विहभूषं गजेन्द्राधिरूढं
तदङ्गे नवीनार्कतुल्यप्रकाशः ।
शिशुः सृष्टिकारी लसद्देवाहु-
र्मुखाभोजलक्ष्मीयतुर्भागभेदः ॥ ६ ॥

धरावीजध्यानमाह चतुरित्यादि । यदेव धरावीजं तदेवैन्द्रवीजमित्य-
विरुद्धम् ।

तदङ्गे इति धरावीजस्याङ्गे सृष्टिकारी ब्रह्मा यवेदित्यन्वयः । तदङ्गे
धरावीजस्य विन्दुमध्ये इति बोध्यम् ।

तदुक्तं—

मूलाधारे धरावीजं तद्विन्दौ ब्रह्मणः स्थितिः ।

तदङ्गे शिशुरूपस्य गजार्कदोऽमराधिपः ॥ इति ॥

शिशुरूपस्य ब्रह्मणः स्थितिरित्यन्वयः ।

तदङ्गे धरावीजकोङ्गे अमराधिप इति तु मतान्तरम् ।

स्वमते धरावीजैन्द्रवीजयोरभिदात् “मन्त्रार्णा देवता प्रीता देवता मन्त्र-
रूपिणी” इति वचनात् तयोरभिदवर्णनम् ।

निर्व्याणतन्त्रे—

ऐन्द्रवीजं वरारोहे लिङ्गस्य वामदेशके ।

सुसिद्धं ब्रह्मसदनं भादोपरि सुसुन्दरम् ।

तत्रैव निवसेद्ब्रह्मा सृष्टिकर्त्ता प्रजापतिः ॥ इति ॥

(१) चतुर्विहभूषणिति । बीजस्य विशेषणं चत्वारो बाहवो भूयाः स्वहारा इव यस्य ।
गजेन्द्रं अधिरूढं गजदन्तं गजोद्धादिध्वजात् वर्त्तरिक्तः । तदङ्गे तस्याङ्गे बीजाधारमूर्त्तिरङ्गे
मातःकाशीनक्षत्र्यद्वन्द्वोऽग्निः सृष्टिकारी शिशुर्विराजते । कलङ्कमारो बाहवो यथ । स्या-
न्धीजबन्धोऽतर्भागे वेदो यस्य अर्थात् चतुर्भुजविगिहयद्वा इत्यर्थः । [अत्रमते “चतुर्भागभेद”
इति पाठः ।]

अत्र धरावीजस्योर्ध्वं नादोपरि ब्रह्मस्थितिकथने नादोर्ध्वं विन्दुमध्ये स्थितिरवगम्यते । लिङ्गस्य वामदेशके इति मतान्तरम् ।

अतएव सारदायां—

आधारांश्च विदुस्तत्र मतभेदादनेकधा । इत्युक्तम् ।

स किन्भूतः ? लसद्देवाहुरिति । अत्र केचित् ब्रह्मणो द्विभुजदर्शनेन लसद्देवाः सामवेदादयो वाहौ यस्येति व्युत्पत्तिं कृत्वा तदेव संस्थापयन्ति । तत्र ब्रह्मणो हस्ताभ्यां वेदधारणस्य कुत्राप्यदर्शनात् । किन्त्यत्र ब्रह्मा चतुर्भुजत्वेनैव ध्येयः ।

तथा स्पष्टमाह भूतशुद्धौ—

तदष्टे च चतुर्धाहुं रक्तवर्णं शिगुं शिवे ।

चतुर्वर्त्तकं हंसपृष्ठे ब्रह्माणं विद्धि पार्वति ॥ इति ॥

सुखाश्रोजलक्ष्मीयतुर्भागभेदः इति अस्य ब्रह्मण्यतुर्भिर्भागैर्यो भेदः सवय-
येषु विगेषः सैव सुखाश्रोजलक्ष्मोरित्यर्थात् ब्रह्मण्यतुर्मुखत्वमायातम् ।
यदा—सुखे चश्रोजलक्ष्मीर्यस्य तथा चतुर्भिर्भागैः अर्थात् सुखावच्छेदे भेदो
यस्येति विशेषणद्वयम् । “चतुर्भागवेद” इति पदे अभेदरूपेण पूर्व्वप्रकारार्थः ।
अत्र ब्रह्मणो हस्तेऽश्वानभिधानेऽपि—

दण्डकमण्डलुधरां अक्षसूत्राभयन्तथा ।

ध्यायेत्तौ रक्तवर्णाञ्च ब्राह्मीं कृष्णाजिनोव्वलाम् ॥

इति विष्णुमारतन्त्रोक्तब्राह्मीध्याने ब्रह्मशक्तिहस्ते दण्डकमण्डल्वक्षन्मूषा-
भयदर्शनादत्रापि तथा कथ्यते “यस्य देवस्य यदूपं” इत्यादिना सप्तशतीस्तोत्रे
गिरवत्पौरिकाश्रदर्शनात् इति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु—

अभयवरदहन्तं कुण्डिकामचमानाम् ।

दधतममनभूपं चिन्तयेदादिमूर्त्तिम् ॥

इति यामनोक्तकर्मोन्तरीयध्यानप्राप्ताभयवरादीनि ध्यायानि । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ६ ॥

वसेद्व देवी च डाकिन्यभिख्या

लसद्देवाह्वज्ज्वा. रक्तनेत्रा ।

समानोदितानेकसूर्यप्रकाशा

प्रकाशं वहन्ती सदा शुद्धबुद्धेः ॥ ७ ॥

आधारपद्मे डाकिनीशक्तिस्थितिमाह वसेदिति । अत्र पद्मे डाकिनी नाम्नी देवी वसेदित्यन्वयः । सा किभूता ? सदा सर्वत्र काले शुद्धबुद्धेस्तत्त्वज्ञानस्य प्रकाशं वहन्ती तत्त्वज्ञानसम्प्रादयित्रीत्यर्थः । तथाच योगाङ्गत्वेनात्र तां ध्यात्वा तत्त्वज्ञानमाप्नोति इति भावः । इयं देवी चक्राधिष्ठात्री तदुक्ता—

वक्त्रं यगयसोपेतं डाकिन्या समधिष्ठितम् ॥ इति ॥

तथा —

डाकिनी राकिनी चैव लाकिनी काकिनी तथा ।

शाकिनी हाकिनी चैव क्रमात् पट्पङ्कजाधिपाः ॥ इति ॥

अस्या ध्यानविशेषमाहान्यत्र —

रक्ताक्षीं रक्तवर्णां पशुजनभयकृत् शूनखट्वाङ्गहस्तां

यामे खड्गं दधानां चपकमपि सुधापूरितं चैकचक्राम् ।

अत्युपायुग्रदंष्ट्रामरिकुलमयनीं पायसाक्षे प्रसक्तां

मूलाधारेऽमृतार्थे परिहृतवपुषां डाकिनीं चिन्तयेत्ताम् ॥ इति ॥

तथा —

मिन्दूरतिनकीदीप्तामध्रनाञ्चितनीचनाम् ।

रुष्णाम्बरपरीधानां नानाभरणभूषिताम् ॥

(७) वसेदनेति । अत्रैव पद्मे डाकिन्यभिख्या नाम यस्याः सा वसेत् । “अभिख्या नाम-
गोभयो.” इत्यमरः । अमङ्गिः प्रक्षायद्विषयार्थोऽभिख्याना रक्ताकारनेत्रा च सा देवी । समानो-
दितेति ; एकद्वानेनोदितानां अनेकसूर्यानामिव प्रकाशं उदयो यस्याः सा तथा । सर्वदा
शुद्धबुद्धीनां प्रकाशं वहन्ती परमाद्यैविवबोभूता सदयं विभावयन्ती तद्भाषान्वितायां ज्ञानमेव
रदातीत्यर्थः ।

वज्रास्यावक्रदेशे विलसति सततं कर्णिकामध्यसंस्थं
 कोणं तत् त्रैपुराख्यं तडिदिव विलसत्कीमलं कामरूपम् ।
 कन्दर्पो नाम वायुर्निवसति सततं तस्य मध्ये समन्तात्
 जीवेशो यन्मुजीवप्रकरमभिहसन् कीटिसूर्यप्रकाशः ॥ ८ ॥

इत्यादि कश्चान्तरोक्तडाकिनौध्यानि प्राप्ते लक्षणाभ्यंरं ध्येयमिति । अत्र
 ब्रह्मादीनां घट्टकस्यसकलदेवानां भावभेदेनोद्भाषीवक्त्रेण स्थितचिन्तनमाह
 शाक्तानन्दतरङ्गिणीधृतमायातन्त्रे—

पार्वत्युवाच ।

अधोवक्त्रस्थितस्तत्र अधोभागे कथं भवेत् । इति प्रश्ने,
 महादेव उवाच ।

तत्सर्वं पङ्कजं देवि सर्वतोमुखमेव च ।

प्रवृत्तिभावचिन्तायामधोवक्त्राणि चिन्तयेत् ।

निवृत्तिभावभागेषु सदैवोद्भूतमुखानि च ॥ इति ॥

अन्यत् सुगमम् ॥ ९ ॥

मूलघट्टकर्णिकायां त्रिकोणं निरूप्यते वज्रास्यावक्रदेशे इति । सुपुत्राया
 आस्यात् द्वात्रिंशोर्लङ्गमूलादधी वज्रावक्रम् । तत्तु मूलाधारकमलकर्णिका-
 मध्यस्थगह्वरात्तत्सर्वं तत्र त्रिकोणं विलसति इत्यन्वयः । त्रिकोणं कीदृशं ?
 त्रैपुराख्यमिति । त्रिकोणगर्भस्थकामबीजघट्टककारमध्ये त्रिपुरसुन्दर्य-

धिष्ठानात् त्रेपुराख्यमिति तात्पर्यम् । तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां ककार-
तत्त्वकथनमुपक्रम्य—

तेषां मध्ये स्थितां देवीं सुन्दरीं परदेवता । इति ।

कोमलं सुस्निग्धम् । तथा कामरूपं कामं निरूप्यतेऽनुभूयते येन तादृशं
मदनागारात्मकमित्यर्थः । अतएव—

त्रिकोणं तत्तु विज्ञेयं शक्तिपीठं मनोहरम् । इत्युक्तम् ।

एतत् त्रिकोणं धराबीजस्योद्धं तदुक्तं सम्बोहने धराबीजमधिकृत्य—

रामा^१ ज्येष्ठा तथा रौद्री त्रिरेखा च तदूर्ध्वतः । इति ।

तत्रिकोणमध्ये कन्दर्पवायुस्थितिमाह कन्दर्प इति । समन्तात् त्रिकोण-
व्यापकरूपेणेत्यर्थः । जीवेश इति अस्य जीवधारकत्वाज्जीवेश इत्युक्तम् ।
तथा हि—

कन्ददेशे वसेत् प्राणो ह्यपानो गुदमण्डले ।

इत्यादिवचने गुदमण्डलस्थवायोरपानत्वाभिधानात् तादृशगुदमण्डलस्थ-
कन्दर्पवायोरप्यपानांशः । ततश्च—

अपानः कर्षति प्राणं प्राणोऽपानश्च कर्षति ।

रज्जुबद्धो यथा श्येनो गतोऽप्याकृष्यते पुनः ।

तथा चैतौ विपश्चादे सम्वादे सन्त्यजेदिमम् ॥ इति ॥

विपश्चादे परस्परवैपरीत्यगमने एतौ प्राणापानवायू तथा कर्षाकर्षिणौ सम्वादे
अविरोधिगमने इमं देहं सन्त्यजेदित्यर्थकतद्वचने कन्दर्पावान्तरनामकापान-
वायोः प्राणाकर्षकत्वेन देहधारणत्वाज्जीवधारकत्वं प्रतीयते अतो जीवेश
इत्युक्तिरिति भावः । अतएव अन्यकृता दशमश्लोके “श्वासोच्छ्वासविभङ्गनेन
जगतां जीवो यया धार्यते” इत्यनेन श्वासोच्छ्वासरूपयोः प्राणापानयोर्जीव-
धारकत्वं स्तयमेवोक्तम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

१ । “रामा” इत्यत्र “वाया” इति पाठान्तरम् ।

२ । “अपानत्वविधानात्” इति वा शङ्कः ।

तन्मध्ये लिङ्गरूपी द्रुतकनककलाकोमलः पश्चिमास्यो
 ज्ञानध्यानप्रकाशः प्रथमकिशलयारूपः स्वयम्भुः ।
 विद्युत्पूर्णेन्दुविम्बप्रकरकरचयस्त्रिगुसन्तानहासी
 काशीवासी विलासी विलसति सरितावर्त्तरूपप्रकारः ॥ ६ ॥

त्रिकोणमध्ये स्वयम्भुलिङ्गस्थितिमाह तन्मध्ये इति । त्रिकोणमध्ये लिङ्ग-
 रूपी स्वयम्भुः स्वयम्भुनामकशिवलिङ्गं विलसतीत्यन्वयः । द्रुतकनककला-
 कोमलः तप्तकाञ्चनावयव इव सिग्धभाव इत्यर्थः । पश्चिमास्योऽधीमुखः
 तदुक्तं कालीकुलामृते—

तत्र स्थितो महालिङ्गः स्वयम्भुः सर्वदा सुखी ।

अधीमुखः क्रियावाञ्छ कामबीजेन चालितः ॥ इति ॥

ज्ञानध्यानप्रकाश इति ज्ञानध्यानाभ्यां प्रकाशो यस्य तादृश इत्यर्थः ।
 तथा च ज्ञानेन निर्गुणरूपप्रकाशः ध्यानेन सगुणरूपप्रकाशो यस्य स एवायं
 स्वयम्भुरिति भावः ।

दृष्टान्तेन विशेषयति प्रथमकिशलयारूप इति अचिरोत्पन्नपत्रादुर-
 वत् पाकाररूपं यस्य तेन स्थूलमूलात् सूक्ष्मापर्यन्तं चम्पककुसुममध्यस्थित-
 गन्ताकावदुदतः भ्यामवर्ण्येत्यर्थः । तदुक्तं गाङ्गानन्दतरङ्गिणाम्—

स्वयम्भुलिङ्गं तन्मध्ये सरन् पश्चिमाननम् ।

ध्यायेच्च परमेयानि गिरं श्यामलमुन्दरम् ॥ इति ॥

यत्तु—

मूलाधारे अरेद्विंशं त्रिकोणमतिमुन्दरम् ।

तस्यास्तिरेखामानीय अधर्लद्धव्यवस्थिताम् ।

नीलतोयदमध्यस्थां तद्विक्लीटिसमप्रभाम् ॥

इति यामलवचने कुण्डलिन्या नीलतोयदमध्यस्यविगेपणेन स्वयम्भुलिङ्गस्य नीलवर्णत्वमायातं तच्चैलश्यामयोरेकपर्यायत्वात् विरुद्धम् ।

विद्युत्पूर्णन्दुबिम्बप्रकरकरचयस्त्रिग्वसन्तानहासीति । विद्युत्पूर्णचन्द्रबिम्बयो-
र्यः प्रकटकरः उत्तापरहितकिरणः तत्तुल्यकिरणसमूहेन मृदुप्रवाहविशिष्ट-
प्रकाशोऽस्यास्तीत्यर्थः । काशीवासी विलासीति यत्र काशीवासतुल्यवास-
विशिष्टः सन् विलासीत्यर्थः तेन यथा काशीवासे सुखं भुनक्ति तद्वदत्रापीति
भावः । अथवा निवास उल्लासः कामप्रफुल्लभाव इति यावत् तद्विशिष्ट
इत्यर्थः । “कामबीजेन चालित” इति वचनात् अयं स्वयम्भुः काशीवासी
एतेनास्य विखेयत्वत्वं सूचितं इति । सरिदावर्त्तरूपप्रकार इति सरिदावर्त्तं
यद्रूपन्तत्प्रकारः ततश्च यथा भ्राम्यमाणनदीजले मध्यनिम्नस्तरमध्ये किञ्चि-
दुन्नतं गङ्गमध्योन्नतवदिति भावः । अयं स्वयम्भुः कामबीजोपरिस्थितः तदाह
कालीकुलामृते—

किञ्चल्लकोपरि शृङ्गाटः सरम्भुः सुमनोहरः ।

तत्र स्थितो महालिङ्गः स्वयम्भुः सर्वदा सुखी ।

अधोमुखः क्रियावांश्च कामबीजेन चालितः ॥ इति ।

तथान्यत्र—

पूर्वोक्ता डाकिनी तत्र कर्णिकायां त्रिकोणकम् ।

यन्मध्ये विवरं सूक्ष्मं रक्ताभं कामबीजकम् ।

तत्र स्वयम्भुलिङ्गश्चाधोमुखालङ्ककप्रभम् ॥

इति मतान्तरम् ॥ ८ ॥

तस्योर्द्ध्वं विसतन्तुसोदरलसत्सूक्ष्मा जगन्मोहिनी
 ब्रह्मदारमुखं मुखिन मधुरं संखादयन्ती स्वयम् ।
 शङ्खावर्त्तनिभा नवीनचपलामालाविलासास्पदा
 सुप्ता सर्पसमा शिवोपरि लसत्सार्द्धविवृत्ताकृतिः ॥ १० ॥
 कूजन्ती कुलकुण्डली च मधुरं मत्तालिमालास्फुटं
 वाचः कोमलकाव्यवन्मरचनाभेदातिभेदक्रमैः ।
 श्वासोच्छ्वासविभञ्जनेन जगतां जीवो यथा धार्यते
 सा मूलाम्बुजगह्वरे विलसति प्रोहामदीप्तावलिः ॥ ११ ॥

स्वयम्भुनिङ्गे कुण्डलिनौगतिस्थितिमाह तस्योर्द्ध्वं इति द्वाभ्याम् । अनयो-
 रर्थः । यदा कुण्डलिन्या श्वासोच्छ्वासविभञ्जनेन प्रवर्त्तनेन जगतां जीवो
 जीवात्मा धार्यते देहावच्छेदे स्थाप्यते सा देवी मत्तालिमालास्फुटं यथा
 स्यात्तथाकृतिः एवं वक्ष्यमाणक्रमैश्चाचम् अर्थात् जनयन्ती सती अम्बुज-
 गह्वरे मूलाधारकमनकर्णिकामध्यत्रिकोणगह्वरे तस्य स्वयम्भुनिङ्गस्योर्द्ध्व-
 भागे विनमतोति श्लोकद्वयस्य विशिष्टान्वितार्थः । विसतन्तुसोदरलसत्सूक्ष्मा
 अणानमृचतुष्यसूक्ष्मा इत्यर्थः । जगन्मोहिनी जगतां मायारूपिणीत्यर्थः ।

ब्रह्मधारमुखं स्वयम्भुलिङ्गच्छिद्रं मधुरं स्रुदु यथा स्वात्तथा स्वमुखेन संछादयति
इत्यर्थः । नवीनचपलामालाविलासास्यदेति सर्वेषां नवीनत्वे प्रकाशाधिक्यदर्श-
नादत्र नवीनोत्कीर्त्तनमधिकप्रकाशप्राप्त्यर्थम् । ततथातिप्रकाशितविद्युन्मालानां
विलासस्य स्थिरतरंकौतूहलवामस्यास्यद इत्यर्थात् स्थिरतरातिप्रकाशितविद्युक्-
सूक्ष्मप्रकाशतुल्यप्रकाशितवतीति पर्यवसितम् ।

वाक्यजननक्रममाह कोमलकाव्यबन्धरचनामिदातिभेदक्रमैरिति । कोमल-
काव्यं स्रुदुगन्धघटितरूपगुणरसादिवर्णनात्मकवाक्यम् । बन्धः पद्मबन्धाश्वबन्धा-
दिचित्रकाव्यम् । रचना तदतिरिक्तगन्धपद्यात्मकवाक्यम् । भेदस्तेषां विशेषः ।
अतिभेदस्तदितरसंस्कृतप्राकृतवाक्यसमुदायः । तयोर्व्यः क्रमः शास्त्रव्यवहारानुरूप-
परोतिः । तादृशीभीरीतिभिर्ध्वानं जनयन्तीति परिष्कृतार्थः । कुण्डलिन्याः
संस्कृतप्राकृतविशेषाविशेषयथावहाक्यजनयिषीत्वात् । तदाह सारदायाम्—

भिद्यमानात् पराङ्मिन्दोरव्यक्तात्मा रवोऽभवत् ।

ततोऽप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम् ।

वर्णात्मनापिर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः ॥ इति ॥

गद्यपद्यादीत्यादिपदात् यावद्वाक्यं गृह्यते ।

व्यक्तमाह काटिमते—

स्वात्मैच्छाशक्तिघातेन प्राणवायुस्वरूपतः ।

मूलाधारे संसृत्पद्मः पराख्यो नाद उत्तमः ॥

स एव चोर्ध्वतां नीतः स्वाधिष्ठानविजृम्भितः ।

पश्यन्त्यास्यामयाप्नोति तदैवोर्ध्वं शनैः शनैः ॥

अनाहते बुद्धितत्त्वसमेतो मध्यमोऽभिधः ।

तथा तयोरूर्ध्वगतो विशुद्धौ कण्ठदेशतः ॥

कोमलकाव्यबन्धरचनाया यो भेदो नानाप्रबन्धः गौडो वैदर्भी पाञ्चाली कवितारोतिक्रमः तस्य
भेदस्य शृङ्गारादिपरस्परबन्धेन योऽतिभेदस्तत्क्रमैः । सत्सङ्गमात्रेण स्फुटं यथा स्वात्तथा वाच्य
कूजनो तस्य एव वैखरोत्थम् आयातमिति । यथा देव्या च जगदीश्वरादिभिरनेन जगतां लीलो
धार्यते वा मूलाधारपद्मकूहरे प्रकाशते । मोहामदीप्तावलिखेष्टाः दीप्तामिति भावे क्तः ॥

वैखर्यास्यस्ततः कण्ठशीर्षताल्बोष्ठदन्तगः ।

जिह्वामूलाग्रपृष्ठस्थस्तथा नासाग्रतः क्रमात् ॥

कण्ठताल्बोष्ठकण्ठस्थः कण्ठोष्ठद्वयतस्तथा ।

समुत्पन्नान्यचराणि क्रमादादिचक्रावधि ॥ इति ॥

असं विस्तरेण । कुण्डलिनीध्यानान्तरमाह अन्यत्र—

ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीं स्रग्भुलिङ्गयेष्टिनीम् ।

श्यामां सूक्ष्मां सृष्टिरूपां सृष्टिस्थितिस्रयात्मिकाम् ।

विश्वातीतां ज्ञानरूपां चिन्तयेद्बुद्धिवाहिनीम् ॥

तथा—

ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीमिष्टदेवस्वरूपिणीम् ।

सदा पीङ्गवर्षीयां पीनोक्तपयोधराम् ।

नवयौवनसम्पन्नां सर्वोभरणभूषिताम् ।

पूर्णचन्द्रप्रभां रक्तां सदा चञ्चललोचनाम् ॥ इति ॥

रक्तामिति सुन्दरीविषये ज्ञेयमिति गाज्ञानन्दतरङ्गिणीकारः । वस्तुतस्तु सर्वदेवताविषये एव कुण्डलिनी रक्तवर्णत्वेन ध्येया न तु श्यामवर्णत्वेन प्रायः सर्वतन्त्रे सर्वसंग्रहे च कुण्डलिन्यास्तुष्टिदाकारत्वकथनात् ।

श्यामामित्यनेन—

शीतकाले भवेदुष्ण शीतकाले च शीतला ।

प्रतप्तकाञ्चनाभामा श्यामा स्त्री परिकीर्तिता ॥

इत्येतद्वचनाक्रान्तत्वं प्रापितम् । न तु श्यामवर्णत्वमतः सर्वशास्त्र-
सामन्तस्यमिति । अक्रमेदनात् पूर्वे वृद्धादारमध्ये कुण्डलीध्यानमाह
कद्वानमानिन्याम्—

कोटिचन्द्रप्रतीकागां परं वृद्धाध्वरूपिणीम् ।

चतुर्भुजां त्रिनेत्राञ्च वराभयकरास्तथा ॥

तथा पुष्पकवोणाञ्च धारिणीं भिम्बवाहिनीम् ।

गच्छन्तीं सासनं भीमां नानावपधरात्मिकाम् ॥ इति ॥ १०-११ ॥

तन्मध्ये परमा कलातिकुशला सूक्ष्मातिसूक्ष्मापरा

नित्यानन्दपरम्परातिविगलत्पीयूषधाराधरा ।

ब्रह्माण्डादिकटाहमेव सकलं यज्ञासयां भासते

सैयं श्रीपरमेश्वरी विजयते नित्यप्रबोधोदया ॥ १२ ॥

स्वयम्भुलिङ्गे वेष्टितकुण्डलिन्यूङ्गे समसूत्रपातन्यायेन दण्डाकारेण लिङ्गाग्र-
पर्यन्तस्थितां परशक्तिमाह तन्मध्ये इति । अस्यार्थः यज्ञासया यस्याः शक्त्या
दीत्या ब्रह्माण्डादि तत्कटाहस्य भासते प्रकाशते सैयं श्रीपरमेश्वरी तन्मध्ये
स्वयम्भुलिङ्गे कुण्डलिनीवेष्टनोङ्गे विजयते सर्वान् वशवर्त्तिनः कृत्वा तिष्ठती-
त्यर्थः । सा किम्भूता ? परमा भ्रष्टनघटनपटौयसी माया कलानादशक्तिरूपा
कुण्डलिन्यभेदशरीरिणी । तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिण्याम्—

कला कुण्डलिनो सैव नादशक्तिः शिवोदिता ।

तथान्यत्र—

तस्योपरि मनो ध्यायेत् चिक्कलां ई-समाश्रिताम् ।

प्रदीपकलिकाकारां कुण्डल्यभेदरूपिणीम् ॥ इति ॥

तथा कालिकाश्रुती—

तस्याः शिखाया मध्ये तु अथ ऊर्ध्वव्यवस्थिताम् ।

स ब्रह्मा स शिवः शूरः स एव परमेश्वरः ॥

स एव विष्णुः स प्राणः स कालाग्निः स चन्द्रमाः ।

इति कुण्डलिनीं ध्यात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ॥

(१२) तन्मध्ये इति । तस्याः कुण्डलिन्या मध्ये परमा कला आस्ते परं परमात्मानं भीयते
अनया इति परमा । अस्यार्थः कुशलं यतः शक्तिकुशला । सूक्ष्मा यतस्तस्या मध्ये परा पश्यन्ती,
मध्यामा वैखरी समाधिरूपा नित्यं न्यानन्दपरम्परा यस्याः सा तथा । अस्यार्थविदुग्भावेन वस्तु
प्रकाशत् शोधितशोभो यस्याः ब्रह्माण्डस्य आदिकटाहपर्यन्तं यस्याः कलाया भासया सकलं
भासते । यद्वा शरीरस्यापि ब्रह्माण्डवर्था—“ब्रह्माण्डे ये गुणाः सन्ति ते हि सन्ति कलेवरे” इति
प्रामाण्यकोक्तत्वात् । सैयं श्रीपरमेश्वरी विजयते अयतीत्यर्थः । नित्यज्ञानस्रोदो यतः ।

ध्यात्वैतन्मूलचक्रान्तरविवरलसत्कोटिसूर्यप्रकाशं
वाचामीशो नरेन्द्रः स भवति सहसा सर्वविद्याविनोदी ।

आरोग्यं तस्य नित्यं निरवधि च महानन्दचित्तान्तरात्मा

वाक्यैः काव्यप्रवन्धैः सकलसुरगुरुन् सेवते शुद्धशीलः ॥ १३ ॥

तस्याः शिखाया मध्ये त्रिवलयस्योर्ध्वे व्यवस्थितां परमां कलां नादरूपा-
मित्यर्थः । इति ललितारहस्यकारः । अतिकुशला सृष्टिसम्पादनयोग्यता-
रूपकौशल्यवतीत्यर्थः । नित्यानन्दपरम्परेति । नित्यानन्दात् परम्परा पर-
परक्रमसम्बन्धो यस्या इत्यर्थः । ततश्च नित्यानन्दो निर्गुणं ब्रह्म तस्मात्
सगुणाविर्भावः सगुणात् शक्तिः शक्तेर्नादः नानाहिन्दुः विन्दुः कुण्डलिनी
कुण्डलिन्यवान्तररूपेयं चित्कलेखेवंप्रकारेण नित्यानन्दपरम्परेति भावः ।
यद्वा नित्यानन्दपरम्परातिविगलत्पीयूषधाराधरेत्येकविशेषणम् । नित्या-
नन्दात्परम्परया नित्यानन्दात् परं विन्दुः तत्परमाश्चावक्तुं तत्परं विशुद्धचक्रं
एवं क्रमेण मूलाधारपर्यन्तं अतिविगलन्ती या पीयूषधारा सा ध्रियते गृह्यते
यया मेत्यर्थः अष्टमन्यात् ॥ १२ ॥

मूलाधारे कुण्डलिनीचिह्नानफलमाह ध्यात्वैतदिति । मूलचक्रेति “मूल-
माधारपट्टकानां मूलाधारं ततो विदुः” इति वचनात् मूलाधारचक्रं तस्यान्तरे
मध्ये यद्विवरं गह्वरं तस्मिन् लसत्कोटिसूर्यप्रकाशमित्यर्थः । सकलसुरगुरु-
निति । “मिहगार्हूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः” इत्यमरोक्त्या सुरगुरु-
वर्तिनः गुरुगण्डेन सुरयेष्टा ब्रह्मविष्णुशिवादयः प्रतीयन्ते । ततश्च तदादि-
देवान् मेवतं स्तवादिवाक्यैस्तोषयतीत्यर्थः । अष्टमन्यात् ॥ १३ ॥ ७ ॥

सिन्दूरपूररुचिराकणपद्ममन्थत्

सौपुन्नमध्यघटितं ध्वजमूलदेशे ।

अङ्गच्छदैः परिवृतं तडिदाभवर्णै-

र्वाद्यैः सविन्दुलसितैश्च पुरन्दरान्तैः ॥ १४ ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । मूलाधारचक्रं चतुर्दलं रक्तवर्णं वगपस इति स्वर्णमचतुर्वर्णयुक्तदलकर्णिकायां धरामण्डलं चतुष्कोणं अष्टशूलाष्टमं पीतवर्णं तन्मध्याधोधरावीजं चतुर्भुजं ऐरावताखण्डं पीतवर्णं वज्रहस्तं चतुर्भुजम् । धरावीजविन्दुमध्ये शिशुरूपब्रह्मा रक्तवर्णः चतुर्भुजः दण्डकमण्डल्यक्षसूत्राभयहस्तः चतुर्भुजः । तत्कर्णिकायां रक्तपद्मोपरि चक्राधिष्ठात्री ङाकिनीगतिः रक्तवर्णा चतुर्भुजा शूलखट्वाङ्गखड्गचपकहस्ता । कर्णिका-मध्ये विद्युदाकारत्रिकोणं तन्मध्ये कामवायुः कामवीजश्च रक्तवर्णम् । तदुपरि स्वयम्भुनिङ्गः श्यामवर्णः । तस्योर्ध्वे कुण्डलिनीगतिः सार्धद्विवलयाकारा । तदूर्ध्वे लिङ्गाग्रे चिक्ला दण्डाकारेण स्थितेति ॥ इति प्रथमप्रकरणम् ॥ ७ ॥

मूलाधारचक्रं निरूप्य स्वाधिष्ठानचक्रं निरूपयति सिन्दूरपूरत्यादि पञ्चभिः । प्रथमस्यायमर्थः । ध्वजमूलदेशे लिङ्गमूलस्थाने अन्यत् आधारचक्रभिन्नं सिन्दूरपूररुचिराकणपद्मं सिन्दूरस्य पूरणेन यथा मनोहररक्तवर्णं तद्वद्रक्तवर्ण-पद्मं प्राप्तौ इति क्रियासमाहारेणान्वयः । पद्मं विशेषयति सौपुन्नमध्यघटित-मिति । सुपुन्नानाडीमध्ये निश्चितं तथा अङ्गच्छदैः परिवृतं पटपत्रयुक्तम् । पुरन्दरान्तैरिति । पुरन्दरो नकारः तदन्तैर्वाद्यैस्तैः वभमयरलेति पट्टभिः तडिदाभवर्णैर्दलवत्परिवृतः तेन दलावच्छेदे वर्णयोगः प्रतीतः । वर्णान्

(१४) निन्दुरेति । अन्यत् स्वाधिष्ठानार्थं लिङ्गमूलस्थाने आसे सुपुन्नामध्यघटभोभुजं सुपुन्नामध्यं आसे इति केचित् । तदर्थं वस्तुतस्तु सुपुन्नाया इदं ब्रह्मनाद्यादि तन्मध्यभुजं पद्मं तस्येदमित्यर्थं चत् । कोदयं सिन्दूररुचिरतया इव चरुचरत्वं । कुतः कोदयं ? अङ्गच्छदैः पट्टपत्रैरावृतम् । कोदयैः ? तडिदिशाया वर्णो वेपथु तयोक्तैः । पुरन्दरो नकाररुचिः सिन्दुरा परिवृतिरेवमन्तेनैरिच्छाः । एतेन पट्टानां वर्णयोगेन दलवत्परिवृतं प्राप्यमाणम् ।

तस्यान्तरे प्रविलसद्विशदप्रकाश-

मम्भोजमण्डलमथो वरुणस्य तस्य ।

अर्धेन्दुरूपलसितं शरदिन्दुशुभ्रं

वङ्गारवीजममलं मकराधिरूढम् ॥ १५ ॥

विशेषयति सविन्दुलसितैरिति । विन्दुना सह वर्त्तमानाः सविन्दवः लसिताः प्रकाशिताः । सविन्दवश्च ते लसिताश्चेति तैरित्यर्थः । ततश्चात्र विशेष्य-विशेषणभावकल्पने विशेषणीभूतविन्दौ लसितत्वकारणत्वम् प्रतीयते । “सुरापः पतती”त्यत्र कर्त्तृविशेषणसुरापानि पतनकर्त्तृत्ववदिति । यद्वा विन्दूनां लसितं विन्दुलसितं विन्दुप्रकाशः तेन सह वर्त्तमानैः वाद्यैरित्यर्थः ॥ १४ ॥

एतत्पद्मकर्णिकायामम्भोजमण्डलस्थितिमाह तस्यान्तरे इति । तस्य पद्मस्य अन्तरे मध्ये अम्भोजमण्डलम् अम्भोजाकारमण्डलं प्रविलसत् प्रकाशमानम् । तत् किभूतं ? विशदप्रकाशं शुक्लवर्णम् । पुनः किभूतम् ? अर्धेन्दुरूपलसितम् अर्धचन्द्रयुक्तमित्यर्थः । इदं जलमण्डलं तदाह सारदायाम्—

अम्भोजमम्भोजी भूमीधतुरसं सवज्जकम् । इत्यादि ।

एतन्मण्डललक्षणमाह राघवभट्टः । अर्धचन्द्रं लत्वा तदुभयभागे सरोज-द्वयं कुर्यात् तदुक्तमाचार्यैः । अजोपितार्धेन्दुमद्विष्यमिति । मण्डलमध्ये वरुणवीजस्थितिमाह अद्यो इति । तस्येति जलाधिष्ठातृत्वेन प्रसिद्धस्येत्यर्थः । मकराधिरूढमिति । पाण्डुरस्ताश्च तदाह—

(१५) तस्यान्तरे इति । तस्य पद्मस्य मध्ये अम्भोजि जातं वरुणस्य मण्डलमाह । अथो मण्डः कम्पायनायाम् । अथो ? प्रकर्षेण विनसत् निम्नोत्तमप्रकाशो यस्य तत्तथा । तस्यैव वरुणस्य अर्धेन्द-रूपेण लसितं अम्भोजम् अतएव वङ्गारवीजम् अमलं निम्नोत्तमशरच्चन्द्र इव शुभ्रम् । मकराधि-रूढं मकरो जगुर्विशेषः । अङ्गार इति स्थानकादधिरूढं कर्त्तरि लट्, अतएव अम्भोजमण्डल-द्वयेनात् अमलि अमिपुटे इति वङ्गारवाक्यस्रोतस्य मङ्गोवादे इत्यस्य आनुवर्ति । तत्तु तद्वत्त-वादिभिः प्रतिभ्यातव्यम् । वरुणस्तस्य अस्त्रवज्जकतया व्याख्या भूयः ॥

‘तस्याङ्कदेशकलितो हरिरेव पायात्
नीलप्रकाशरुचिरश्रियमादधानः ।
पीताम्बरः प्रथमयौवनगर्वधारी
श्रीवत्सकौस्तुभधरो धृतवेदवाहुः ॥ १६ ॥

तदन्तर्व्याख्यं वीजं श्वेतं मकरवाहनम् ।

पाशहस्तं तदङ्गे च हरिं श्यामं चतुर्भुजम् ॥ इति ॥

अयं वरुणबीजस्वरूपो वकारो यवर्गीयः कुलाकुलचक्रे भूतलिपिमन्त्रे च
तद्वकारस्यैव यलवर्णत्वेनाभिधानात् । स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

वरुणबीजस्याङ्के विष्णुस्थितिमाह तस्याङ्क इति । अङ्के बीजमस्तकस्य बिन्दु-
मध्ये धराबीजविन्दौ ब्रह्मणः स्थितिदर्शनादत्रापि तथा दृष्टपरिकल्पनान्यायात्
एवं वक्ष्यमाणं सर्वत्र बोध्यम् । कलितः स्थित इत्यर्थः । नीलप्रकाशरुचिरश्रियमा-
दधान इति । नीलज्योतिषां या मनोज्ञा गोभा तां दधानः इत्यर्थः तेन नील-
तेजःपुञ्जगरीरीति यावत् । श्रीवत्सकौस्तुभधर इति, तद्वानमाह गीतमीये—

कौस्तुभं हृदये रत्नं सूर्यायुतसमप्रभम् ।

तदधो वनमालाञ्च चन्द्रायुतसमप्रभम् ।

कौस्तुभोर्हं च श्रीवत्सचन्द्रायुतसमप्रभम् ॥ इति ॥

हरिहस्ते अस्त्रमाह तन्त्रान्तरे—

पाशहस्तं तदङ्गे च हरिं श्यामं चतुर्भुजम् ।

शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं पीतवाससम् ॥ इति ॥

पाशहस्तं “वरुणम्” इति पूर्व्वेणान्वयः । अन्यत्र “पीताम्बरं शान्तमूर्तिं
वनमालाविभूषितम्” इति भूलाधारे हंसदृष्टे ब्रह्मणः स्थितिदर्शनादत्र गरुडो-
परि विष्णुचिन्तनीयः ॥ १६ ॥

(१६) तस्याङ्क इति । तस्य बीजस्य कोट्टदेशवर्धितः हरिर्विष्णुः त्रिभुवनं यायात् । कोट्यः ?
नीलप्रकाशां मनोज्ञां शान्तिम् आवृत्ते । पीतवस्त्रः, प्रथमयौवनगर्वम् उद्वेगं चतुः शोभनस्य
तपोऽहः । श्रीवत्सचक्रं कौस्तुभश्च दधामीत्यर्थः । दृष्टावस्थारो बाहुवो वेन च तथा ॥

अत्रैव भाति सततं खलु राकिणी सा
 नीलाम्बुजोदरसहोदरकान्तिशोभा ।
 नानायुधोद्यतकरैर्लसिताङ्गलक्ष्मी-
 दिव्याम्बराभरणभूषितमत्तचित्ता ॥ १७ ॥

स्वाधिष्ठानाख्यमेतत् सरसिजममलं चिन्तयेद्यो मनुष्य-
 स्तस्याहङ्कारदोषादिकसकलरिपुः क्षीयते तत्क्षणेन ।
 योगीशः सोऽपि मोहाद्भुततिमिरचये भानुतुल्यप्रकाशो-
 गद्यैः पद्यैः प्रवन्धैर्विचरयति सुधावाक्यसन्दोहलक्ष्मीः ॥ १८ ॥

एतत्पद्मे राकिणीशक्तिस्थितिमाह । अत्रैवेति षष्टम् । राकिणीध्यान-
 विशेषमाह—

श्यामां शुक्लाङ्गहस्तां डमरकरयुतां तीक्ष्णदृष्टं वहन्ती-
 भुषां रक्तत्रिनेत्रां कुटिलसविलसद्दन्तदंष्ट्रप्रभाभिः ।
 दीप्तां तां देवदेवीं हितयकमलगां रक्तधारैकनासां
 शक्ताञ्चे सत्तचित्तामभिमतफलदां राकिणीं चिन्तयेत्ताम् ॥

अत्र पद्मान्तरे राकिण्याः स्थितिदर्शनात् सर्वत्र रक्तपद्मान्तरोपरि पद्म-
 शक्तीनां स्थितिरिति बोध्यम् ॥ १७ ॥

स्वाधिष्ठानपद्मादिचिन्तनफलमाह स्वाधिष्ठानाख्यमिति । तदुक्तं—
 स्वशब्देन परं जिह्वं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥ इति ॥

(१७) अत्रैवेति । अत्रैव पद्मे खलु निहितं सर्वदेवेषु प्रसिद्धा राकिणी आसीत् । नीलपद्म-
 सहोदरसहोदरशोभा यस्याः नानाधोषोद्यतकरैः प्रकाशमाना शोभा यस्याः सा तथा । दिव्याम्बरा-
 नङ्गराभ्यां भूषिता च वर्णं चित्तं यस्याः सा च इति तथा ॥

(१८) स्वाधिष्ठानमिति । एतत् स्वाधिष्ठानाख्यं चरित्रं यो सतीन्द्रदिग्भवेन तस्याहङ्कारादि-
 दोषदण्डपरिचयः प्राप्तमतिवज्रकलात् शुद्धप्राप्तपरिचयिनः तन्मुखेनैव शोभा भवतीति ।

तस्योर्ध्वं नाभिमूले दशदललसिते पूर्णमेघप्रकाशे
नीलाभोजप्रकाशैरुपहितजठरे डादिफान्तैः सचन्द्रैः ।
ध्यायेद्द्वैश्वानरस्यारुणमिहिरसमं मण्डलं तत् त्रिकोणं
तद्वाह्ये स्वस्तिकास्यैस्त्रिभिरभिलषितं तत्र वज्रैः स्ववीजम् ॥१६॥

अष्टद्वारदोषादीत्यादिना कामक्रोधादयो गृह्यन्ते तेन कामादिषड्रिपवः
चीयन्ते इत्यर्थः । मोहाद्भुततिमिरचये इति दुर्निवार्यमोहान्धकारसमूहं
इत्यर्थः । ततश्च मायामोहरूपान्धकारनाशाय ज्ञानरूपसूर्यमाप्नोतीति भावः ।
अष्टमन्त्रम् ॥ १८ ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । स्वाधिष्ठानचक्रं सिन्दूरवर्णपङ्कजं
तद्विदामस्यिन्दु व भ मं य र ल इति षड्वर्णशुक्लदलम् । तत्कर्णिकायां मध्य-
स्थसार्धचन्द्रयुक्ताष्टदलपद्माकारमभ्योजमण्डलं शुक्लवर्णम् । तन्मध्ये वं इति वक्ष्य-
धीजं मकराधिरुद्धं पाण्डुरङ्गं तत्क्रोडे विष्णुर्गण्डीपरिस्थितश्चतुर्भुजः शङ्खचक्र-
गदापद्मधारी पीताम्बरः वनमालाश्रीवक्त्रकौमुभधारी युवकः । पद्मकर्णिकायां
रक्तपद्मोपरि राकिणी शक्तिः श्यामवर्णा चतुर्भुजा शूलाब्जडमण्डपधरा त्रिनेत्रा
कुटिलदंष्ट्रा भयङ्करी शुक्लाभरतधाराभिनापिणीति ॥ इति द्वितीयप्रकरणम् ॥७॥

अणिपूरचक्रं निरूपयति तस्योर्ध्वं इत्यादित्तिभिः । तस्य स्वाधिष्ठान-

पद्मं कोटयम् ? अमर्षं निर्गमम् । स योगीयश्च भवति । मोहाद्भुतान्धकारचये भातुत्स्यप्रकाशश्च
भवति । स च तदौः संकृतया भाषा तदौः श्लोकप्रत्ययैः आनाशयोदिभिः अष्टतायमानाश्व-
समूहं नियं विरचयति ॥

(१८) तस्योर्ध्वं इति । तस्य षष्ठस्योर्ध्वं नाभिमूले दशदललसिते अस्मिते जलोत्प्रे पूर्णमेघ इव
प्रकाशो यस्य एवमभूते पद्मे वैश्वानरस्य वज्रैः त्रिकोणं वक्ष्यङ्गं ध्यायेत् । कोटयम् ? अष्टपद्मार्थो-
क्त्युत्पत्तिः । पुनः कीदृशं ? तद्वाह्ये त्रिकोणस्य वज्रैः त्रिभिः स्वस्तिकास्यैरभिलषितं, तत्रैव वज्र-
मण्डपे वज्रैः भरोजम् आश्रितं । वातुष्पादो देव इति । यज्ञो विद्युते ? मोहान्धोजस्य प्रकाशो
वेदाम् एवमभूतैः वक्ष्यङ्गैः इकारादिककाराभैरुपहितजठरे एतैर्वैश्वानरोचितजठरे उपस्थित-
मण्डपे इत्यर्थः । अष्टदलमे “अष्टदल-वज्रिते” इति पाठः ।

ध्यायेन्मेपाधिरुदं नवतपननिभं वेदवाहज्ज्वलाहं
 तत्क्रीडे रुद्रमूर्तिर्निवसति सततं शुद्धसिन्दूररागः ।
 भस्मालिप्ताङ्गभूषाभरणसितवपुर्व्वङ्गरूपी त्रिनेत्रो
 लोकानामिष्टदाताभयलसितकरः स्मृष्टिसंहारकारी ॥ २० ॥

स्येत्यर्थः । दग्दललसिते इति दग्दल्लैर्लसिते प्रकाशिते पद्मे इति शेषः ।
 पद्मे त्रिभूते ? पूर्णमेघप्रकाशे क्षणवर्णे । तथा डादिफान्तैः उ ठ ण त य द
 ध न प फेति दग्दवर्णैरुपहितं युक्तं जठरं मध्यं यस्य तद्रूपे इत्यर्थः । सचन्द्रे-
 रिति । चन्द्रोऽर्द्धचन्द्रः युगलाध्ववाहित्वादिन्दुय ताभ्यां सह वर्त्तमानैर्वर्णै-
 रित्यर्थः । वैश्वानरस्य वक्त्रेः । अरुणमिहिरसमं बालार्कसदृशमित्यर्थः ।
 स्वस्तिकाप्यैरिति “स्वस्तिकं नाम मध्यमूर्ध्वं विदिम्यतश्चतुर्व्वक्त्रं रेखाद्वयमि”ति
 राघवभट्टोक्तं तत्प्रकारैस्त्रिभिः स्वस्तिकैः त्रिकोणावच्छेदे अभिलक्षितमित्यर्थः ।
 अत्र वङ्गिमण्डले वङ्गिबीजं रे ॥ १८ ॥

ध्यायेदिति । भस्मालिप्ताङ्गभूषाभरणसितवपुरिति । भस्मालिप्ताङ्गभूषा-
 भरणाभ्यां शुक्लीकृतदेह इत्यर्थः । ध्यायेन्मेपेति । ध्याने विशेषसाहचर्य्यम्—

मेषम्यं साधमूचञ्च शक्तिहस्तं अरिहतः ॥ इति ॥

विशेषानभिधानादन्यहस्तादये वराभयी चिन्तनीयौ ध्यानान्तरे तथा
 दर्शनात् । लोकानामिष्टदाता वरदातित्यर्थः । अभयलसितकरस्तेन वराभय-
 धारोति भावः । अत्र हृषीपरि रुद्रो ध्येयः । स्मृष्टमन्यत् ॥ २० ॥

अत्रास्ते लाकिनी सा सकलशुभकरी वेदवाहज्ज्वाली
श्यामा पीताम्बराद्यैर्विविधविरचनालङ्घिता मत्तचित्ता ।
ध्यात्वैतन्नाभिपद्मं प्रभवति नितरां संहृतौ पालने वा
वाणी तस्याननाब्जे निवसति सततं ज्ञानसन्दोहलक्ष्मीः ॥ २१ ॥

अत्रास्ते इति । विविधरचनेति विविधं न मणिमुक्तादियोगिन चित्रविचित्र-
घटनेन विरचना यत्र तादृशमलङ्घनं यस्या इत्यर्थः । यद्वा विविधविरचनया-
लङ्घनं अलङ्कारो धार्यते यत्रेत्यर्थः । अत्र लाकिनीध्यानविधिमाह—

नीलां देवीं त्रिवक्त्रां त्रिनयनलसितां दंष्ट्रिणीमुखरूपां
वयं शक्तिं दधानामभयवरकरां दक्षयामि क्रमेण ।
ध्यात्वा नाभिस्थपद्मे दग्दलविलसत्कर्णिके लाकिनीं तां
मांसाग्नीं गौररक्ताष्टकद्वयवतीं चिन्तयेत् साधकेन्द्रः ॥

नाभिपद्मचिन्तनमाह ध्यात्वैतदित्यादि । नाभिपद्मं मणिपूराख्यम् । “तत्पद्मं
मणियद्विधं मणिपूरं तयोच्यते” इति गौतमीयात् । अन्यत् स्पष्टम् ॥ २१ ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । नाभिपद्मं मेघवर्णदग्दलं तद्दलेषु
नीलाम्बुविन्दु उ ट ण त थ द ध न प फ इति दग्दलवर्णयुक्तं तत्कर्णिकायां
त्रिकोणाकारं त्रिकोणवह्निः स्त्रक्तिकायुक्तं रक्तवर्णं वज्रिमण्डलम् । तन्मध्ये रं
इति वज्रिवीजं वक्तवर्णं मेघाधिरूढं चतुर्भुजं वज्रशक्तिवराभयधरम् । तत्क्रोडे
वज्रः ह्यपारुढो रक्तवर्णो हिमजो वराभयधरो भस्मलेपनशुक्लाभरणाभ्यां

(०१) अत्रास्ते इति । अत्रैव पद्मे वा मणिमुक्तादयो लाकिनी आस्ते । कीदृशी ? सर्वेषामेव शुभ-
करी । चतुर्भिर्बाहुभिश्चक्षुषाङ्गी श्यामवर्णा पीताम्बरादीर्वा नाना विरचना तथा अलङ्घिता ।
मत्तं चित्तं यस्याः सा मत्ता । एतन्नाभिपद्मं मणिपूराख्यं ध्याता इत्यर्थः । चन्द्रारपाने च
प्रभवति मन्त्रो भवति । तस्याननाब्जे सततमेव वाणी निवसति । कीदृशी ? दानवभूषणं प्राप्तिः
एतेन मङ्गरिण्युपशान्त्यो भवतीत्यर्थः ।

तस्योर्ध्वं हृदि षड्भुजं मुललितं वम्बूककान्त्युज्ज्वलं
काद्यौर्धादशवर्णकैरुपहितं सिन्दूररागान्वितैः ।

नाम्नानाहतसंज्ञकं सुरतरुं वाञ्छातिरिक्तप्रदं
वायोर्मगडलमत्र धूमसदृशं षट्कोणशोभान्वितम् ॥ २२ ॥

शुक्लोक्तदेहः दृढरूपः । षट्कर्णिकायां रक्तपद्मोपरि लाकिनीयन्त्रिः नीलवर्णा
त्रिवक्त्रा त्रिनेत्रा चतुर्भुजा वज्रशक्त्यभयवरकरा घोरदंष्ट्रा रक्तयुक्तखेचराद-
मांसामिलापिषीति ॥ इति तृतीयप्रकरणम् ॥ ३ ॥

हृदि षड्भुजं निरूपयति तस्योर्ध्वं इत्यादि षड्भिः । हृदि षड्भुजमिति ।
एवम्भूतं षड्भुजं हृदि ध्यायेदिति क्रियाध्याहारेणान्वयः । मुललितं सुस्निग्ध-
मित्यर्थः । काद्यैरिति । क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ इति द्वादश-
वर्णकैरिति बोध्यम् । तैरुपहितं युक्तमित्यर्थः । नाम्नानाहतसंज्ञकमिति ।

शब्दब्रह्ममयः शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते ।

अनाहताख्यं पद्मं तत् मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

इति वचनादनाहतनामपद्ममिति तात्पर्यम् । यतः सुरतरुं कल्पतरु-
स्वरूपमतो वाञ्छातिरिक्तफलप्रदमिति ह्रीतुगर्भविशेषणमिति भावः । तत्पद्म-
कर्णिकायां वायुमण्डलस्थितिमाह वायोरिति ॥ २२ ॥

तन्मध्ये पवनाक्षरञ्च मधुरं धूमावलीधूसरं
 ध्यायेत्पाणिचतुष्टयेन लसितं कृष्णाधिरूढं परम् ।
 तन्मध्ये करुणानिधानममलं हंसाभमौशाभिधं
 पाणिभ्यामभयं वरञ्च विदधन्नोक्तवयाणामपि ॥ २३ ॥
 अत्रास्ते खलु काकिनी नवतडित्पीता त्रिनेत्रा शुभा
 सर्वालङ्कारणान्विता हितकरी सम्यग् जनानां मुदा ।
 हस्तैः पाशकपालशोभनवरान् संविभ्रती चाभयं
 मत्ता पूर्णसुधारसार्द्रहृदया कङ्कालमालाधरा ॥ २४ ॥

वायुमण्डलमध्ये वायुबीजमाह तन्मध्य इति । पवनाक्षरं यं इति बीजं
 मधुरं मनोहरम् । धूमावलीधूसरमिति । धूमयेत्याहुतदेहत्वात् धूमधूस्रवर्ण-
 मिति भावः । कृष्णाधिरूढमिति कृष्णसाराधिरूढमित्यर्थः । वरुणहस्ते
 पागदर्यनादत्र वायुहस्तेऽङ्गुष्ठो ध्येयः । वायुबीजमध्ये ईगस्थितिमाह तन्मध्य
 इति स्पष्टम् । सर्वत्र शिवस्य त्रिनेत्रं शिवस्य त्रिनेत्रत्वादयं त्रिनेत्रः । एवं
 “यैवेयाङ्गदहारनूपुरयुतं घौमाभ्वरं चिन्तयेत्” इत्यादिकर्मान्तरोक्तध्यानप्राप्त-
 घौमाभ्वरत्वमीगस्य । एवं “कान्तं कान्तगगनाङ्कोटिकिरणं प्रोद्यत्कपर्दी-
 क्वचसम्” । इति ॥ २३ ॥

अत्र कर्णिकायां काकिनीशक्तिस्थितिमाह अत्रास्ते इति । मत्ता

(२३) तन्मध्ये इति । तस्य मण्डलस्य मध्ये पवनाक्षरं वायुबीजम् । अक्षरपदेन बीज-
 उच्यते । एतत् प्रकारेण सस्य मण्डलं तस्यैव बीजावली इत्यत्रात् । बीजयम् ? मधुरं हृदयहृदयम् ।
 इयः बीजयम् ? शीतललिङ्गाकारं शीतलवस्त्राभिनी या धूमावली तथा धूसरम् । पाणिचतुष्टयेन
 चरितं कृष्णाङ्गिकाधिरूढं परं प्रकृतञ्च एवमूर्तं शीतं ध्यायेत् । तत्र वायुमण्डले ईय एवा-
 भिसा नाम सस्य एवमूर्तं नूपुरावेकं इत्यत्रात् । बीजयम् ? कर्णिकागतिविशेषम् । अमलं निर्मलं
 हंसारं शुद्धं हंसाभयं सस्य । इयः बीजयम् ? पाणिभ्यां वरुणाभ्यां अमलं वरुणं नोक्तवयाणा-
 मपि विदधन् । एतेन एवं शक्तिः कृष्णाङ्गिकाधिरूढमिति ।

(२४) अत्रास्ते इति । अत्रैव मन्त्रे अन्य निहितं काकिनी देवी आसीत् । कृष्णविरुद्धा

एतन्नौरजकर्णिकान्तरलसच्छक्तिस्त्रिकोणाभिधा
 विद्युत्कोटिसमानकीमलवपुः सास्ते तदन्तर्गतः ।
 वाणाख्यः शिवलिङ्गकोऽपि कनकाकाराङ्गरागोज्ज्वलो-
 मौलौ सूक्ष्मविभेदयुङ्मणिरिव प्रोक्षासलक्ष्मालयः ॥२५॥

अस्त्रभावस्याः सञ्ज्ञितभावा । पूर्णसुधारसार्द्धद्वयेति । पूर्णः सम्पूर्णः दृष्टि-
 जनको यः सुधारसस्तेनार्द्धं परोपकाराभिमतकीमलं हृदयं चित्तं यस्या
 इत्यर्थः । यद्वा पूर्णः पूर्णानन्दजनको यः सहस्रदलकमलान्तर्धिगलितपरमा-
 नृतरसस्तेनार्द्धं परमानन्दोत्फुल्लजिघिलं हृदयं यस्या इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।

कृष्णाश्वरपरीधानां नानाभरणभूषिताम् ।

ध्यायेत् शशिसुखीं नित्यां चाकिनीं मन्त्रसिद्धये ॥

इति ध्यानप्राप्तकृष्णाश्वरत्वमस्या बोध्यम् ॥ २४ ॥

एतत्पद्मकर्णिकामध्ये त्रिकोणं निरूपयति एतदिति । त्रिकोणाभिधा
 त्रिकोणाकारा शक्तिरित्यनेन त्रिकोणस्याधोमुखत्वं प्रापितम् । सा भास्ते
 इत्यन्वयः । एतच्चित्रोऽयं वायुबीजस्याधोदेगे । तदाहान्यत्र—

तत्त्रोङ्गे ईजं तदधस्त्रिकोणे वाणलिङ्गकम् ॥ इति ॥

वाणाख्यलिङ्गं विज्ञेयति मौलौ सूक्ष्मविभेदः । शिवलिङ्गमस्तकेऽहं-

ध्यायेद्यो हृदि पङ्कजं सुरतरुं शर्वस्य पीठालयं
देवस्यानिलहीनदीपकलिकाहंसेन संशोभितम् ।
भानोर्ध्वण्डलमण्डितान्तरलसत्किञ्चल्लक्ष्मणोभाधरं
वाचाभीश्वर ईश्वरोऽपि जगतां रक्षाविनाशे क्षमः ॥ २६ ॥

चन्द्रविन्दुयोगात् तद्विन्दुमध्ये शून्यरूपो विभेदखिद्रं तेन युक्त इत्यर्थः तदाह
यथा—

त्रिकोणान्तर्व्याणलिङ्गं कनकाभरणैर्युतम् ।

चन्द्रार्द्धमस्तकं देवं मध्ये रक्ताम्बुजं परम् ॥ इति ॥

मध्ये रक्ताम्बुजमिति हृत्पद्मस्य कर्णिकाधोदेशे अर्द्धमुखरक्तवर्णाष्टदलपद्म-
मित्यर्थः । एतत्पद्मोपरि मानसपूजा कार्या । तदुक्तं यथा—

तन्मध्येऽष्टदलं रक्तं तत्र कल्पतरुं तथा ।

इष्टदेवासनं चारुचन्द्रातपविराजितम् ॥

तथा—

नानापुष्पफलैर्युक्तं मञ्जुवाक्पद्मिणीमितम् ।

इत्याद्यभिधाय

तत्र ध्यायेदिष्टदेवं तत्तत्कल्पोक्तमार्गतः ॥ इति ॥

अनं विस्तरेण प्रकृतमनुसरामः । वाणलिङ्गमस्तके विन्दुप्रकाशदृष्टान्तमाह
मणिरिविति । यथा सरन्ध्रमणिप्रकाशस्तथा शिवनिद्रोपरि, विन्दुप्रकाश
इति भावः । प्रोक्तासलक्ष्मणालय इति प्रोक्तासः कामोदमः तच्छोभायुक्त
इत्यर्थः ॥ २५ ॥

हृत्पद्मचिह्ननफलमाह ध्यायेदित्यादिवाक्याम् । अस्यार्थः यो जनो हृदि

पङ्कजं ध्यायेत् स जनो वाचामीश्वरो बृहस्पतिसमो भवति एवं सर्वत्र ईश्वर
इत्यादिप्रथमान्तेन भवति क्रियान्वयो बोधः ।

अथ पद्मकर्णिकायां हंसरूपजीवात्मस्थितिमाह अनिलहीनदीपकलिका-
हंसेन संशोभितमिति । वायुरहिता या दीपकलिका तत्तद्वद्गह्वरेण संशो-
भितमित्यर्थः । ततश्च पद्मकर्णिकायां वाताहतिरहितस्थिरतरदीपशिखा-
कारहंसरूपः जीवात्मा वर्त्तते इति भावः ।

एतत्कर्णिकायां सूर्यमण्डलस्थितिं प्रापयति । भानोर्मण्डलमण्डि-
तान्तरलसक्किञ्चल्लक्ष्योभाधरमिति । भानोर्मण्डलेन मण्डिता भूषिता
ये अन्तरलसन्तः कर्णिकामध्ये प्रकाशमानाः किञ्चल्काः केशराः अथवा
याः किञ्चल्लक्ष्योभास्ताधारयतीत्यर्थः । अत्र भानुमण्डलमण्डितत्वं किञ्च-
ल्लविशेषणं नत्वन्तरविशेषणं तथात्वे सर्व्वस्मिन् पक्षे किञ्चल्लक्ष्योभाधर-
त्वादत्र विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् । भानोर्मण्डलमण्डितत्वविशेषण-
विशिष्टत्वे तादृशविशिष्टकिञ्चल्लक्ष्णानामन्यत्रासत्त्वात् तदुपादानं सार्थकमिति ।
एवञ्च भानोर्मण्डलस्य कर्णिकारूपकत्वे तत्तेजसा सर्व्वेषां किञ्चल्लक्ष्णानां
शोभाधिक्यरूपमण्डितत्वं सम्भवति न त्वेकदेशस्थितत्वे ।

ततश्च तत्कर्णिकायामादौ कर्णिकाव्यापकं वायुमण्डलं तदुपरि तथा
सूर्यमण्डलम् । तदुपरि वायुवोजत्रिकोणादिकं ध्येयम् । युक्तञ्चेत् मान-
सार्धनायां “मं बद्धिमण्डलाय दशकलात्मने नमः” इत्यादिना पूजायाम्
उपर्य्युपरिक्रमेण बद्धार्कचन्द्रमण्डलस्थितिदर्शनात् दृष्टपरिकल्पनाभ्यावावता-
रात् । अस्तमिति विस्तरेण ।

ईश्वर इति सृष्टिकर्त्ता इत्यर्थः । रक्षाविनाशे क्षमः स्थितिप्रलयकर्त्ता
इत्यर्थः । तेन स जनः सृष्टिस्थितिप्रलयकर्त्तेति तात्पर्य्यार्थः ॥ २६ ॥

योगीशो भवति प्रियात् प्रियतमः कान्ताकुलस्यानिशं

ज्ञानीशोऽपि कृती जितेन्द्रियगणो ध्यानावधानक्षमः ।

गद्यैः पद्यपदादिभिश्च सततं काव्याम्बुधारावहो

लक्ष्मीरङ्गणदेवतः परपुरे शक्तः प्रवेष्टुं क्षणात् ॥ २७ ॥

योगीश इति । प्रियात् प्रियतमः कान्ताकुलस्येति योपिहर्गस्य कर्म-
कुशलः । जितेन्द्रियगण इति जितेन्द्रियाणां मध्ये गण्यते तुल्यत्वेन गृह्यते
असावित्यर्थः । ध्यानावधानक्षमः ध्याने ब्रह्मचिन्तने अवधानाय स्थिरमनो-
ऽभिनिवेशं कर्तुं क्षमः समर्थ इत्यर्थः । काव्याम्बुधारावह इति काव्यरूपांभूमां
धारा अविच्छेदनिःसरणम् उच्यते धार्यते येन तादृशो भवतीति ।

लक्ष्मीरङ्गणदेवतः । विष्णुसदृश इत्यर्थः । यद्वा लक्ष्मीः सम्पत्तिः रङ्ग-
णम् आनन्दानुभवः देवम् अदृष्टं तत्त्वमूढो देवता जनतावत् ततश्च लक्ष्मी-
भौरङ्गणाय देवता यस्येति बहुव्रीह्यर्थे णप्रत्ययेन तत्पदं सिद्धम् । अत-
एवोक्तम् ।

इह भुक्ता वरान् भोगान्ते मुक्तिपदं व्रजेत् ॥ इति ॥

परपुरे शक्तः प्रवेष्टुं क्षणादिति दुर्गहारपालादिना दुर्गमीक्षतायामपि
परपुर्यां प्रवेष्टुं शक्तः प्रवेशकारणभूतादर्शनाकाशगमनादियोग्यतापन्नो भव-
तीत्यर्थः । अत्र केचित् देवतमिति विन्दन्तं पठित्वा यद्यपि जनविशेषणतया

(२७) योगीश इति । एतन्महजध्यानपरोजनः एवमभवति । योगीशः कान्ताकुलस्य सर्व-
स्त्रीणां प्रियात् स्वामिनोऽपि प्रियतमो भवति । ज्ञानीशः कृती च भवति । जितेन्द्रियं मनो
येन स तथा । ध्यानेनावधाने क्षमो भवति । गद्यैः संस्कृतपाद्यैः पद्यपदादिभिः श्लोकादिप्रबन्धैः
गद्यपद्यरूपांभुधारावहो भवति । अत्यन्तवर्णशोभः जेषरूपो भवति इति यावत् । लक्ष्मीतत्-
कुलदेवतमिति प्रसक्तलक्ष्म्यान्वयः कुलश्रेष्ठश्च भवति इत्यर्थः । यद्वा लक्ष्मीविमिता कुलदेवता
यस्य सः तथा स सत्कुलीनो भवतीति यावत् । देवतमिति स्वार्थे ल्यप् । एवं सः क्षणादेव परपुरे
अन्यपरीरे प्रवेष्टुं समर्थो भवति । कुमारीतन्त्रे परपुरप्रवेशस्थायेतत्त्वध्यानफलत्वेनाभि-
धानात् । [एतन्त्रे “लक्ष्मीतत्कुलदेवतम्” इति पाठः] ।

विशुद्धाख्यं कण्ठे सरसिजममलं धूमधूमावभासं
स्वरैः सर्वैः शोणैर्द्वैलपरिलसितैर्दीपितं दीप्तबुधैः ।

समास्ते पूर्णेन्दुप्रथिततमनभोमण्डलं वृत्तरूपं

हिमच्छायानागोपरि लसिततनोः शुक्लवर्णास्वरस्य ॥ २८ ॥

दैवतमित्यस्य पुंस्त्वं भवितुं पार्यते तथाप्यजहसिह्रत्वान्पुंसकत्वमिति वदन्ति ।
तत्र “वन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम्” इत्यमरकोषे दैवतशब्दस्य
पुनपुंसकत्वकथनात् दैवत इति विसर्गान्तपाठोऽपि साधुः । प्रदर्शितायै तु
सुतरां तथेति । अष्टमन्यत् ॥ २७ ॥ ॐ ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । इत्यक्षं बभूवाभं सिन्दूराभसविन्दु
क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ इति द्वादशवर्णयुक्तद्वादशदलम् ।
तत्कर्णिकायां षट्कोणाकारवायुमण्डलं धूमाभम् । तदुपरि सूर्यमण्डलम् ।
तन्मध्ये विद्युत्कोटिनिभत्रिकोणम् । तदूर्ध्वे वायुबीजं क्षणसाराधिरुद्धं धूमधूमाभं
चतुर्भुजम् अङ्गशङ्खस्तम् । तत्कोटौ हंसाभ ईशः द्विभुजः वराभयकरः
त्रिनेत्रः । अत्र कर्णिकायां रक्तपद्मोपरि काकिनो शक्तिः पीतवर्णा चतुर्भुजा
पाशकपालवराभयकरा पीतवस्त्रा सर्वालङ्कारयान्विता सुधार्द्रहृदया कङ्काल-
मानाधरा । मध्यत्रिकोणे यागलिङ्गशिवः अर्धचन्द्रविन्दुरूपमस्तकः स्वर्णवर्णः
कामोद्गमोद्गमितः । तदधः स्थिरतरदीपकालिकाकारहंसरूपी जीवात्मा ।
एतत्कर्णिकाधोरक्तवर्णीर्हमुखाष्टदलपद्मम् । तत्र कल्पवृक्षरत्नवेदीचन्द्रातप-
पताकाद्यभूतमं मानमपूजास्थानम् ॥ इति चतुर्थप्रकरणम् ॥ ॐ ॥

इदानीं कण्ठदेशे विशुद्धचक्रं निरूपयति विशुद्धाख्यमित्यादिचतुर्भि-
र्विशुद्धाख्यमिति ।

विशुद्धिं तनुते यस्माज्जीवस्य हंसलोकनात् ।

विशुद्धं पद्ममाख्यातम् आकाशाख्यं महत् परम् ॥ इति ॥

अस्यार्थः कण्ठे विशुद्धाख्यं विशुद्धनामकं सरसिजं समास्ते इत्यन्वयः । पद्मं विशेषयति अमलमिति तेजोमयत्वात् मलरहितमित्यर्थः । स्वरैः सर्वैः अकारादिविसर्गान्तैः षोडशस्वरैर्दीप्तबुद्धेः निरन्तरयोगाभ्यासेन विषया-
नुरागरूपमलरहितत्वेन प्रकाशितबुद्धेः साधकस्य सम्बन्धे दीपितं प्रकाशित-
मित्यर्थः । स्वरैः कीदृशैः ? दक्षपरिलसितैरिति । एतेन स्वराणां षोडशत्वादे-
तत् पद्मं षोडशदलमिति सूचितम् । व्यक्तमाहान्यत्र—

तद्गुह्यं षोडशदलं पद्मजं धूम्रवर्णकम् ।

युक्तं शोणैः षोडशभिः स्वरैर्विन्दुविभूषितैः ।

आरक्तकिञ्चल्कयुतं व्योममण्डलमण्डितम् ॥ इति ॥

तथा पूर्णेन्दुप्रथिततमनभोमण्डलं पूर्णचन्द्रमण्डलवत् सम्पूर्णं शुक्लवर्णञ्च
अतएव “तत्तद्भूतसमाभानि मण्डलानि विदुर्बुधा” इति सारदोक्तवचनेन
मण्डलानां तत्तद्भूतभूतसमानवर्णविधानात् नभसः शुक्लवर्णत्वात्तन्मण्डल-
स्यापि शुक्लवर्णत्वं प्रतीयते । नभोमण्डलं वृत्तरूपं समास्ते एतत्पद्मकर्ण-
कायामिति शेषः । शुक्लवर्णास्वरस्येति नभोमण्डलस्य मध्ये शुक्लवर्णस्यास्वर-
स्याकाशस्याङ्गे “सदापूर्वोदेवः शिव इति च समाख्यानविधः” सदाशिवनाम्ना-
ख्यातो देवः सततं निवसतीति द्वितीयश्लोकेनान्वयः । अस्वरस्य कीदृशस्य ?
हिमच्छायाणागोपरि लसिततनोः हिमच्छायाया नागः हिमच्छायाणागः
इति तृतीयान्ततत्पुरुषेण हिमोपमाविशिष्टनाग इत्यर्थः । यदा हिमच्छाया-
तुल्यो नाग इति शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपे तत्पदसिद्धां शुक्लवर्णनाग
इत्यर्थः । अत्र नागो हस्ती व्यक्तमाह भूतशुद्धी—

तदन्तर्व्योमवीजञ्च शुक्लं हैमगजस्थितम् ॥ इति ॥

वर्णास्वरधरस्य विष्णोः पूर्णेन्दुरिव प्रथिततमं ख्यातं नभोमण्डलं समास्ते । यदा पूर्णचन्द्रना-
ख्याततमम् । “विन्दुविष्णुपदम्” इत्यमरः । विष्णोः किम्भूतस्य ? हिमजम्भानिर्दिष्टा यद्य
एवम्भूतस्य नागस्योपरि सञ्चिता तदुच्यते ।

भुजैः पाशाभीत्यङ्कुशवरलसितैः शोभिताङ्गस्य तस्य
 मनोरङ्गे नित्यं निवसति गिरिजाभिन्नदेहो हिमामः ।
 त्रिनेत्रः पञ्चास्यो ललितदशभुजो व्याघ्रचर्माम्बराढ्यः
 सदा पूर्वोदेवः शिव इति च समाख्यानसिद्धः प्रसिद्धः ॥२६॥

हैमेति हिमस्यायमितौदमर्थतद्धितप्रत्ययेन हैमगजः शुक्लहस्ती इत्यर्थः ।
 ततश्च शुक्लहस्त्युपरि परिलसिता प्रकाशमाना तनुर्यस्य तादृशस्येत्यर्थः ॥ २८ ॥

भुजैरिति । पुनः कौटुम्बस्य ? भुजैः पाशाभीत्यङ्कुशवरलसितैः शोभिताङ्ग-
 स्येति पाशाङ्कुशवराभयहस्तस्येति फलितार्थः । पुनः कौटुम्बस्य ? मनोरिति ।
 हं इत्याकाशबीजं तदात्मकस्येत्यर्थः । तेनात्र कर्णिकान्तरे नभोबीजं स्थितं
 तत्तु उक्तद्वयेण चिन्तनीयमिति तात्पर्यम् ।

सदाशिवं विज्ञेययति गिरिजाभिन्नदेह इति चर्हंनारीश्वर इत्यर्थः ।
 हिमामः शुक्लवर्णः ततयाईनारीश्वरत्वाद्दामार्देहं सुवर्णाभं दक्षिणार्धं शुक्लम्
 इति । अतस्माद्—

शुक्लाम्बरेण संवीतं तत्र देवं सदाशिवम् ।

गिरिजाभिन्नदेहादे रौप्यहैमगरीरकम् ॥ इति ॥

तत्र नभोबीजक्रीडे इत्यर्थः । तथा सदा सुधास्त्राविचन्द्रमयः कला-
 धीमुग्धान्वितम् इति ।

सुधासिन्धोः शुद्धा निवसति कमले शाकिनी पीतवस्त्रा
शरं चापं पाशं शृणिमपि दधती हस्तपद्मैश्चतुर्भिः ।
सुधांशोः सम्पूर्णं शशपरिरहितं मण्डलं कर्णिकायां
महामोक्षद्वारं श्रियमभिमतशीलस्य शुद्धेन्द्रियस्य ॥ ३० ॥

निर्वाणतन्त्रे विशुद्धचक्राधिकारे—

यन्त्रमध्ये च वृषमं महासिंहासनान्ततः ।

तस्योपरि सदा गौरी दक्षभागे सदाशिवः ॥

त्रिनेत्रः पञ्चवक्त्रश्च प्रतिवक्त्रे त्रिलोचनम् ।

विभूतिभूषिताङ्गश्च रजताचलसोदरः ।

ध्यान्नचर्मधरो देवो फणिमालाविभूषितः ॥ इत्यादि ।

“तस्योपरि सदा गौरी” इति शिवस्याक्षाङ्गरूपेण स्थितिर्ति ।

व्यक्तमाह तत्रैव—

या गौरी लोकमाता च शम्भोरर्द्धाङ्गहारिणी ॥ इति ॥

ललितदशभुज इति । सावय्वेन प्रशंसितदशहस्तयुक्त इत्यर्थः । अत्र
देवस्य दशभुजेष्वस्त्रविशेषानभिधानात्—

शूलं टङ्कपाणवज्रदहनास्त्राग्निन्द्रघण्टाङ्गुशान्

पाशाभीतिहरं दधानममिताकल्योक्त्वलाङ्गं भजे ।

इति ध्यानान्तरे यान्यस्त्राण्युक्तानि तान्यस्य भुजेषु चिन्तनीयानीति ध्येयम् ।

प्रसिद्ध इति प्राधान्येन ख्यात इत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ॥ २८ ॥

एतत्पद्मकर्णिकायां शाकिनीशक्तिस्थितिमाह सुधासिन्धोरित्यादि । कमले
विशुद्धचक्रकर्णिकायां शाकिनीनाम्नो शक्तिर्निवसति इत्यन्वयः । तां विशेष-

(३०) सुधासिन्धोरिति । तत्र रूपेण पीतवर्णा शाकिनी निवसति । कोदरी ? सुधासिन्धो-
यन्त्रात् शुद्धसम्बन्धोयस्याऽऽवृत्तधारया युद्ध इति यावत् । चतुर्भिर्हस्तपद्मैः शरं चापं पाशं
शृणिमपि दधती तस्य पद्मस्य कर्णिकायां सुधांशोयन्त्रस्य शशपरिरहितं सम्पूर्णमण्डलम् आसीत् ।

यति सुधासिन्धोः शुद्धा इति । सुधासमुद्रसदृशशुक्लवर्णा तथाच यथा सुधा-
सिन्धोरमृतमयसुशीतलशुक्लत्वं तथा ज्योतिःस्वरूपायाः शाकिन्या उत्तापर-
हितशुक्लकिरण इति भावः । ध्यानान्तरे शाकिनीं विशेषयति—

देवीं ज्योतिःस्वरूपां चिनयनलसितां पञ्चवक्त्राभिरामां
हस्तैः पद्मैश्च पाशं शृण्मिषमपि दधतीं पुस्तकं ध्यानमुद्राम् ।

ध्यायेत् कण्ठस्थपद्मे निखिलपशुजनोन्मादिनीमस्थिसंस्थां

दुग्धाब्जे प्रीतियुक्तां मधुमदमुदितां शाकिनीं साधकेन्द्रः ॥ इति ॥

ज्योतिःस्वरूपां ज्योतिषां स्वभावतः शुक्लवर्णत्वेनेयं शुक्लवर्णा । अथ
ध्यानद्वये द्विविधास्त्रदशेनादिष्टाधिकल्पः । इयं देवी कर्णिकान्तचन्द्रमण्डले
वर्त्तते । तदाह प्रेमयोगतरङ्गिण्याम्—

तत्राप्ते शाकिनी शक्तिः शुभांशोन्मण्डले शुभे ॥ इति ॥

एतत्कर्णिकायां शुभांशोन्मण्डलस्य शशपरिरहितं निष्कलङ्कं सम्पूर्णं मण्डल-
मपि विलसतीति पूर्वक्रियायामन्वयः । मण्डलं विशेषणेन प्रशंसति महा-
मोक्षेत्यादि । एतन्मण्डलं शुद्धेन्द्रियस्य जितेन्द्रियस्य महामोक्षद्वारं निर्व्याण-
सुक्तिमाहुः । एतच्चिन्तनादियोगमार्गमवलम्ब्य सुक्तिमाप्नोतीति भावः ।
श्रियमभिमतशीलस्येति । श्रियं योगलक्ष्मीमभिमन्यते आकाङ्क्षतीति श्रिय-
मभिमतम् । तादृशं शीलं स्वभावो यस्य तद्रूपस्य शुद्धेन्द्रियस्येति विशिष्टार्थः ।
अथ कर्णिकायां चन्द्रमण्डलादिस्थितिप्रकारस्तु आदौ कर्णिकान्तर्गमोन्मण्डलं
तन्मध्ये त्रिकोणं तदन्तर्गमचन्द्रमण्डलं तन्मध्ये गभीवीजादिकमिति ।

तद्वया—

कर्णिकायां त्रिकोणस्थं पूर्णचन्द्रमु चिन्तयेत् ।

ऐमाभं गजसारुदमाकाशं तत्र चिन्तयेत् ॥

शुक्राख्यरेण संवीतं तत्र देवः सदागिवः ॥ इति ॥

शुक्राख्यरेण संवीतमाकाशमिति ॥ ३० ॥

इह स्थाने चित्तं निरवधि विनिधायात्मसम्पूर्णयोगः

कविर्वाग्मी ज्ञानी स भवति नितरां साधकः शान्तचेताः ।

त्रिकालानां दर्शी सकलहितकरो रोगशोकप्रमुक्त-

श्चिरञ्जीवी जीवी निरवधि विपदां ध्वंसहंसप्रकाशः ॥ ३१ ॥

विशुद्धचक्रचिन्तनफलमाह इह स्थाने इति । आत्मसम्पूर्णयोग इति आत्मनि ब्रह्मणि सम्पूर्णं सर्वव्यापकत्वेन परिपूर्णं योगो ज्ञानं यस्य तादृशः । आत्मसम्पूर्णयोग इति पाठे आत्तः प्राप्तः सम्पूर्णयोगो येनेत्यर्थः । अतएवोक्तं श्रीमदाचार्येण—“पूर्णबोधात्मना तिष्ठेत् पूर्णचलसमुद्रवत्” इति । ततश्च यः साधक इह स्थाने निरवधि चित्तं विनिधाय आत्मसम्पूर्णयोगो भवति, स ज्ञानी उपदेशं विना सर्वव्याप्तार्थवेत्ता शान्तचित्तः शान्तिगुणावलम्बितः ।

दया भूतेष्वलोलुप्तमार्दवं क्षीरचापलम् ।

तेजः क्षमा हृतिः शौचमद्रोहोऽनभिमानिता ॥

इत्यादिगुणोपहितचित्त इति यावत् । त्रिकालानां दर्शीति । अत्र केचित् ज्ञानलक्षणात्मकाः लौकिकसन्निकर्षरूपयोगधर्मेण सर्वे पश्यन्तीति । अन्ये तु तादृशजनस्यात्मप्रत्यक्षे तत्र भासमानसर्व्वप्रमेयवस्तूनां प्रत्यक्षो भवतीति । वदन्ति । रोगशोकप्रमुक्तः सिद्धमन्त्रत्वाद्वोगमुक्तश्चिरञ्जीवी क्षिप्तमायापाशत्वात् शोकरहित इत्यर्थः । स जीवी जनः नितरामतिशयकविर्भवति एवं सर्व्वत्र भवति क्रियान्वयः । निरवधि विपदां ध्वंस इति । अवधिः सीमा तद्रहित-विपन्निरवधिविपत् आदिना पापपुण्यरूपकशब्दे नानाविपत्तिरिति यावत् । तेषां ध्वंसाय विपत्तिप्रागभावासमानकालीनविपत्तिनाशाय फलतो मोक्षाय

(३१) इह स्थाने इति । इह विशुद्धे पक्षे चित्तं यो विधायात् तस्य सम्पूर्णयोगविषये ज्ञानं भवतीत्यर्थः । अथवा तत्त्वज्ञमेव सम्पूर्णयोगत्वेनोपदिष्टं तदेवाह क्रमेण । कविः स जनः कवि-वाग्मीत्यादि । निरवधि नित्यमेव विपदाप्रायां जाते स्वर्थं एव तेजसो भवति ।

आज्ञानामास्रुजन्तद्विमकरसदृशं ध्यानधामप्रकाशं
 हृत्ताभ्यां वै कलाभ्यां परिलसितवपुर्नेत्रपत्रं सुशुभ्रम् ।
 तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्रषट्कं दधाना
 विद्यां मुद्रां कपालं डमरुजपवटीं विभ्रती शुद्धचित्ता ॥ ३२ ॥

हंसस्य सहस्रदलकमलकर्णिकान्तर्गतहंसरूपान्तरात्मनः प्रकाशो यस्य
 तादृशो भवतीति । स्मृतमन्यत् ॥ ३१ ॥ * ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । कण्ठमूले विशुद्धचक्रं पीङ्गमदलं
 धूमधूसररूपम् चारुलकेसरं रक्तवर्णसविन्दुकपीङ्गमस्त्रयुक्तम् । कर्णिकायां
 नभोमण्डलं वृत्तरूपं शुक्लवर्णम् । तन्मध्ये चिकोणं तत्र चन्द्रमण्डलम् । तदु-
 परि हं इति नभोबीजं शुक्लवर्णं शुक्ताम्बरपरीधानं शुक्लगजारूढं चतुर्भुजं पाशा-
 द्बुधराभयधरम् । तत्क्रोড়ে हृषभोपरि स्थितमहासिंहासने सदाशिवः शर्व-
 नारीश्वरत्वादूर्ध्वमुखः सुवर्णभासः शुक्लामः पञ्चवक्त्रः त्रिनेत्रः दशभुजः शूलटङ्क-
 खण्डवज्रदहननागेन्द्रघण्टाद्बुधपाशाभययुक्तदशहस्तः व्याघ्रचर्माम्बरः भस्मलित-
 सर्पाङ्गः नागहारगोभितः सुधास्राग्धोमुखोद्विचन्द्रशेखरः । एतत्कर्णिकायां
 चन्द्रमण्डलमध्ये अस्युपरि स्थिता गाकिनी शक्तिः शुक्लवर्णा चतुर्भुजा पाशा-
 द्बुधराभयधरकरा पीताम्बरा पञ्चवक्त्रा त्रिनेत्रेति ॥ इति पञ्चमप्रकरणम् ॥ ३१ ॥

इदानीं भूमध्यस्थिताष्टचक्रं निरूपयति आज्ञानामास्रुजमित्यादि
 सप्तभिः । “आज्ञासंक्रमणं तत्र भुवोराशेति कीर्तितम्” । आज्ञानामेति अत्र
 भुवोराज्ञासंक्रमणादाज्ञानाम् । ततश्च तस्यामकं तत्सिद्धमस्रुजमास्ते इति
 क्रियाध्याहारिण्यन्वयः । एतत् पदं भूमध्ये स्थितम् ।

तदयथा—

तालुकण्ठं प्रविश्योर्ध्वं भ्रूयुगान्ते सितं शुभम् ।

हिदलं हृद्यवर्णाभ्यां मनोऽधिष्ठितमम्बुजम् ॥ इति ॥

यत्नं विशेषयति हिमकरसदृशमिति चन्द्रवच्चक्रवर्णमित्यर्थः । तथा ध्यान-
धामप्रकाशं ध्यानस्य धाम्ना तेजसा तेजोरूपशक्त्या प्रकाशो यस्येत्यर्थः । अत्र
ध्यानशक्त्या धामवत् प्रकाशितावयवमित्यर्थः । वर्णानां कलावीजत्वात्तत्र
कलापदप्रयोगः । नेत्रपत्रं हिदलम् । सुशुभम् इति हृद्याभ्यां सुशुभमित्यर्थः ।
तथाच स्वभावशुभं हृद्यवर्णयोगेनातिशुभमिति भावः । एतेन हृद्यवर्णयोरपि
शुक्लत्वं सूचितं शुक्तयोगेणैव शुक्तस्यातिशयसम्भवात् । यदा आच्चाचक्रं हिम-
करसदृशं चन्द्रस्यामृतमयशीतकिरणवत् शीतकिरणं तथा सुशुभम् । हृद्याभ्यां
कर्बूरवर्णाभ्यामिति बोद्धव्यम् । तदाह ईश्वरकार्तिकेयसम्वादे—

आच्चाचक्रं तदूर्ध्वं तु शुक्लं हिदलमण्डितम् ।

कर्बूरहृद्यलसितं मनोऽधिष्ठितरञ्जितम् ॥ इति ॥

एतत्कर्णिकायां हाकिनीशक्तिस्थितिमाह तन्मध्ये इति । सा हाकिनी नाम्नी
प्रसिद्धा । विद्यां पुस्तकमुद्रां वराभयरूपां तैनास्या भुजेषु पङ्क्तिविधायुध-
दर्शनात् पङ्क्तिभुजयम् । केविसु विद्यामुद्रामित्येकविभक्त्यन्तं पठित्वा विद्यायै
मुद्रां विद्यामुद्रां व्याख्यामुद्रामिति व्याख्याया प्रस्यायतुर्भुजत्वं वदन्ति । किन्तु
नानापुस्तके पृथग्विभक्त्यन्तापाठो दृश्यते इति सुधीभिर्विवेच्यम् । ध्यानान्तरेण
हाकिनीं विशेषयति—

चक्रस्यां शुक्लवर्णां डमरुकरयुताम् अक्षसुधं कपालं

विद्यां मुद्रां दधानां त्रिनयनविलसद्गतपङ्क्तियुक्ताम् ।

हारिद्रास्त्रे प्रसक्तां मधुमदमुदितां शुक्लमण्डं सुरुद्रां

देवीं देवेन्द्ररत्नाकरमधुमुदितां भावयेत् हाकिनीं ताम् ॥ इति ॥

स्पष्टमन्यत् ॥ ३२ ॥

एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धं
 योनौ तत्कर्णिकायामितरशिवपदं लिङ्गचिह्नप्रकाशम् ।
 विद्युन्मालाविलासं परमकुलपदं ब्रह्मसूत्रप्रबोधं
 वेदानामादिवीजं स्थिरतरहृदयस्थितयेत्तत् क्रमेण ॥३३॥

एतत्पद्मे मनःस्थितिमाह एतत्पद्मान्तराले इति । सूक्ष्मरूपमतीन्द्रिय-
 मित्यर्थः । ननु मनसोऽतीन्द्रियत्वात् तत्सत्तायां किं प्रमाणमित्याह प्रसिद्धं-
 मिति । अनादिपुरुषपरम्पराप्राप्तप्रत्यक्षकरणत्वेन प्रसिद्धम् ।

तथा—

सङ्कल्पश्च विकल्पश्च कुर्वाणा तु मनो भवेत् ।

इत्यादिशान्तप्रमाणसिद्धश्च । अत्र मानसस्थानं वक्ष्यमाणवेदादिवीजस्योर्ह-
 देषे वक्ष्यमाणवचनात् ।

अतएव शिवलिङ्गस्थितिमाह योनौ तत्कर्णिकायामिति कर्णिकान्त-
 श्रिकोणे इतरशिवपदं इतरनामकशिवरूपं यद्यु निवसतीति पूर्वक्रिया-
 न्वयः । लिङ्गचिह्नप्रकाशं लिङ्गरूपेण भासमानमित्यर्थः । इदं लिङ्गं शुक्तवर्णं
 तदाह भूतगुह्यो—

तदन्तस्थेतरं निङ्गं स्फटिकाभं त्रिनीचनम् ॥ इति ॥

निङ्गं विग्रेषयति विद्युन्मालाविन्नाममिति ।

अत्र प्रणवस्थितिमाह परमेत्यादि । कर्णिकायां वेदादिवीजं प्रणवोऽपि
 वसतीत्यन्वयः । वीजं विग्रेषयति परमकुलपदमिति । कुलं शक्तिस्तदत्र
 श्रिकोणाकारपदं ध्यानं परमं विद्युदाकारादिना उत्कृष्टं कुलं पदं यस्य तादृश-
 मित्यर्थः । तथा च तद्वीजं त्रिकोणमध्यवर्तीति पर्यवस्यति ।

(३३) एतदिति । एतत्पद्मे सङ्कल्पपक्षेण प्रसिद्धं मनो निवसति । तस्य पद्वत्कर्णिकायां वा
 योनौ तस्यावितरालः शिव आसीत् तस्य स्थावमित्यर्थः । लिङ्गचिह्नेन प्रकाशो यस्य । इवः

व्यक्तमोह—

कर्णिकायां त्रिकोणस्थमाकानं प्रणवाकृतिम् ।

ज्वलद्दीपनिभञ्चोर्ध्वं नादरूपं मनोहरम् ।

विन्दुसंस्काररूपञ्च तदूर्ध्वं मानसालयः ॥ इति ॥

नन्वत्र परमकुलपदस्य प्रणवाधारत्वेनापृथक्त्वे—

मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरमनाहतम् ।

विशुद्धमाज्ञाचक्रञ्च विन्दुर्भूयः कलापदम् ।

निबोधिका तथार्धेन्दुर्नादो नादान्त एव च ।

उत्थनी विष्णुचक्रञ्च ध्रुवमण्डलिकः शिवः ।-

इत्येतत् षोडशाधारं कथितं योगिदुर्लभम् ॥

इति वचने षोडशाधारगणनायां कलापदस्य पृथगभिधानं कथं सङ्गच्छते ?

इति चेत् । तत्कलापदं नाज्ञाचक्रस्यं किन्तु वक्ष्यमाणमहानादोर्ध्वं शून्यदेशे स्थितमित्येतन्महानादप्रस्तावे स्फुटीकरिष्यामः ।

ब्रह्मसूत्रप्रबोधमिति । ब्रह्मसूत्रं चित्रिणी नाडी तस्याः प्रबोधः प्रकाशो येनित्यर्थः । अतएव पूर्वमुक्तं “प्रणवविलसिता” इति । तदिति प्रदर्शित-
हाकिनीमनइतरलिङ्गवेदादिवोजरूपं तत्सर्वं स्थिरतरङ्गदयः सन् क्रमेण चिन्तयेदित्यर्थः ।

क्रमोऽत्र न अन्यकारोक्तपाठक्रमः किन्तु पाठक्रमाच्छब्दक्रमस्य बलवत्त्वात् प्रदर्शितशब्दक्रमो गृह्यते । एवञ्च पञ्चकर्णिकायां हाकिनी शक्तिस्तदूर्ध्वं त्रिकोणे इतरलिङ्गं तदूर्ध्वं त्रिकोणे प्रणवस्तदूर्ध्वं मन इत्येवं क्रमेण चिन्तये-
दिति ॥ ३३ ॥

कीदृशम् ? विदुर्नाता इव प्रकाशो यस्य तत्तथा । परमञ्च तत् कुबुधेति परमकृतं मूलाधारपद्मं तदेव पदं स्थानान्तं यस्य । ब्रह्मसूत्रस्य प्रबोधो यस्मात् । तन्मनोनिवासभूतं ब्रह्मनाडीवर्त्मस्थितानां सर्वेषामेव तस्यादेव ज्ञानं भवतीत्यर्थः ।

ध्यानात्मा साधकेन्द्रो भवति परपुरे शीघ्रगामी मुनीन्द्रः
 सर्वज्ञः सर्वदर्शी सकलहितकरः सर्वशास्त्रार्थवेत्ता ।
 अद्वैताचारवादी विलसति परमापूर्वसिद्धिप्रसिद्धो
 दीर्घायुः सोऽपि कर्त्ता त्रिभुवनभवने संवृतो पालने च ॥३४॥

एतद्वानस्य फलमाह ध्यानात्मेति । उक्तरूपेण ध्यानपरायणः साधकेन्द्रः
 परपुरे शीघ्रगामी भवतीति सर्वत्र क्रियान्वयः । मुनीन्द्रः मुनिध्यान-
 योगादिसम्पन्नस्तदिन्द्रस्तत्प्रेष्ठः । सर्वज्ञः पूर्वींशरूपेण सर्वदर्शी शास्त्र-
 व्यवहाररीत्यनुरूपविवेकबुद्ध्या पूर्वापरदर्शी ।

अद्वैताचारवादीति—

यादोऽस्य पिशा भूतानीति तदिदं सर्वं ब्रह्म ।

इत्यादिश्रुतिवाक्येन

अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोकभाक् ।

इत्यादिवाक्येन च ब्रह्मैकैकं सहस्रं तदन्यदसत् प्रपञ्चसमुदायसु ब्रह्मभास-
 तया भासते इत्यवधारणमहेतम् । तादृशज्ञानेन यथाचारः जीवात्मपरमात्मनी-
 रैक्यचित्तनादिरूपयोगस्तदादी तत्कथनशीलः स जनः अद्वैताचारवादी
 भवतीति फलितार्थः । परमापूर्वसिद्धिर्ब्रह्मासिद्धिस्तथा प्रसिद्धः प्राधान्येन
 ज्ञात इत्यर्थः । सोऽपि कर्त्ता त्रिभुवनभवने संवृतो पालने चेति प्रशंसापरम् ।
 अथवा तादृशसाधकस्य देहान्ते परमात्मनि लयात् यः सृष्टिस्थितिप्रलयकर्त्ता
 स एवायं भवतीति तात्पर्यम् ॥ ३४ ॥

तदन्तश्चक्रेऽस्मिन्निवसति सततं शुद्धबुद्धान्तरात्मा
प्रदीपाभज्योतिः प्रणवविरचनारूपवर्णप्रकाशः ।

तदूर्ध्वं चन्द्रार्धस्तदुपरि विलसद्बिन्दुरूपी मकार-
स्तदूर्ध्वं नादोऽसौ बलधवलसुधाधारसन्तानहासी ॥ ३५ ॥

तदाज्ञाचक्रे प्रणवयोगं विवक्षुरादौ प्रणवं विशेषयति तदन्तरिति ।
अस्यार्थः अस्मिन् चक्रे तदन्तस्तस्य पूर्वोक्तविकीर्णस्य अन्तर्भागे यः प्रणव-
विरचनारूपवर्णप्रकाशः प्रणवस्य विरचनारूपेण अकारोकारयोः सन्धियोगेन
यस्त्रयोदशस्वरसदृशवर्णप्रकाशः सततं निवसति स शुद्धबुद्धान्तरात्मा इत्यन्वयः ।
तं विशेषयति प्रदीपाभज्योतिरिति । ननु तर्हि किं त्रयोदशस्वरसदृशवर्ण-
मात्रं शुद्धबुद्धान्तरात्मा ? इत्याह तदूर्ध्वं चन्द्रार्धस्तदुपरि लसद्बिन्दुरूपी मकार
इति । तेन तादृशवर्णोपरि अर्धचन्द्रबिन्दुयोगेन प्रकृतप्रणवस्वरूपः पर्यवस्यति ।

तदूर्ध्वं नादोऽसाविति प्रणवोर्ध्वं अवान्तरनादोऽस्तीति । स तु बलधवल-
सुधाधारसन्तानहासी बलदेवस्य धवलं सुधाधारसन्तानञ्च उपवृत्तितुं शीलं
यस्येत्यर्थात् अतिशयशुक्लवर्णी नादः ।

केचित्तु तदाद्ये नादोऽसाविति पठन्ति तदाद्ये बिन्दुरूपी मकारस्याद्ये
इति व्याख्यायन्ति च । तदसत् । तदुपरि विलसद्बिन्दुरूपी मकार इत्यनेन
मकाराद्ये नादप्राप्तौ पुनस्तदुपादानं व्यर्थं स्यात् । परन्त्वसौ नादः प्रणव-
घटकीभूतनादातिरिक्तो भिद्यमानपरबिन्दोरवयवविशेषः प्रणवोर्ध्वं वर्तते ।
यदि ॥ विशिष्टप्रणवनिरूपणे तदङ्गप्रत्यङ्गमेव वक्तुमुचितं कथं तदतिरिक्तनादो-

(३५) तदन्तरिति । तदूर्ध्वं अस्मिन् चक्रे सततमेव प्रणवविरचना प्रणवं विरचयति येन
ओकारेण तद्रूपस्वरप्रकाशो निवसति । कीदृशः ? शुद्धबुद्धीनां अन्तरात्मस्वरूपः । यदा शुद्ध-
जनेनैवगत अन्तरात्मा अस्ति । तथा प्रदीपस्य आभा इव ज्योतिर्यस्य तस्य ओकारस्योपरि चन्द्रार्धः
तदुपरि प्रकाशबिन्दुरूपो अकारः । एतेन आशास्त्रपद्मस्योपरि प्रणवप्रकारबिम्बः तस्योपरि अथौ
नादो वक्ताविति । कीदृशः ? जलस्य जलकणस्य धवलावृततन्त्रेणिरिव हासो होमिर्यस्येति च तथा ।
[एतन्मते “अमधवलसुधाधारसन्तानहासः” इति पाठः] ।

इह स्थाने स्त्रीनि मुमुखसदने चेतसि पुरं
 निरालम्बां बद्धा परमगुरुसीवासुविदिताम् ।
 तदभ्यासाद्योगौ पवनमुद्धदां पश्यति कथान्
 ततस्तन्मध्यान्तः प्रविलसितरूपानपि सदा ॥ ३६ ॥

प्रस्तुतः प्रस्तूयते इति चेत्तर्हि तदाद्ये नादोऽसाविति पाठोऽभिमन्यते । किन्तु
 तस्यायमर्थः । तदाद्ये बिन्दुरूपिमकाराद्ये प्रदर्शितोऽसौ नादः बलधवल-
 सुधाधारसन्तानहासोति पूर्वोक्तनादमनूय बलधवलेत्यादिविशेषणं विधीयते ।
 “न तु विगिष्टस्य विधानम्” अती न पौनरुक्तिदोषः ॥ ३५ ॥

प्रणवं निरूप्य इदानीं तदयोगं निरूपयति इह स्थाने इति । अस्यार्थः
 योगी जनः पुरं बद्धा कुतुकेनान्तःपुरं संरुध्य तत्प्रकारेणान्तःपुररोधकावनी-
 भूतयोनिमुद्रां बद्धा इति यावत् । तेन पुःशब्देन योनिमुद्रा लक्ष्यते ।
 तन्मुद्रां बद्धा इह स्थाने आञ्जाचक्रे तदभ्यासान् तस्य प्रणवस्य पुनः पुन-
 र्धित्वात् तत्र चेतसि प्रणववस्तुर्हिषु स्त्रीनि सति ततस्तदनन्तरं तन्मध्यान्तः-
 प्रणवाधारद्विकोणमध्ये अन्तरन्तरीये पवनमुद्धदां बद्धीनां कथान् वक्रिकाणाव-
 चम्पोतिःस्फुलिङ्गान् पश्यति तेषां मानसप्रत्यक्षी भवति इत्यर्थः । अत्र
 पुरवन्धनं विना मनसः शुद्धस्यैव न सम्भवतीत्यतः पुरं बद्धेत्युक्तम् । पुरवन्धन-
 कारणयोनिमुद्रानुचरणमाह—

ततो गुह्ये वामपादपार्श्विन्तु विनिवेशयेत् ।
 तस्योपरि महादेवि दक्षपार्श्वे निवेशयेत् ॥
 ऋतुकायगिरीषोवद्वाकचक्षुपुटेन च ।
 आकारेण वहिर्बाह्यं जठरं परिपूरयेत् ॥

‘पट्चक्रनिरूपणम्’ ।

अङ्गुलीभिर्दृढं बद्धा करणानि समाहितः ।

अङ्गुष्ठाभ्यामुभे त्र्योत्रे तर्जनीभ्यां विलोचने ॥

नासारन्ध्रे च मध्याभ्यामन्याभिर्व्येदनं दृढम् ।

बद्धा मे प्राणमनसामेकत्वं तन्मनं स्मरन् ।

धारयेन्मातृकतं सम्यक् योगोऽयं योगिवल्लभः ॥ इति ॥

एवं सुद्रया वायुरोधे मनसः स्वर्यमाह श्रुतिः । एवं हंसवशात्मनो विचर्यते इतस्ततो विषयेषु भ्रमति तत्संयमेन मनःसंयमो जायते इत्यर्थः ।

अथवा पुरं खेचरीमुद्रां बद्धा इत्यर्थः । तथापि मनःस्वर्यं भवति ।

तदाह—

चित्तश्चरति खे यस्मात् जिह्वा चरति खे यतः ।

तेनेयं खेचरी मूद्रा सर्वसिद्धिमस्तृता ॥ इति ॥

अत्र चित्तस्य खेचरत्वात्तन्मनःसंयोगाभावेन विषयज्ञानरहितत्वादुष्मनो भवति । अतएवोक्तम्—

उष्मन्या सहितो योगी न योगी उष्मनीं विना ॥ इति ॥

प्रणवस्य ज्योतिःस्फुलिङ्गवेष्टितत्वं स्पष्टमाहान्यत्र—

तद्गुह्यं प्रणवाकारमात्मानं दीपसविभम् ।

स्फुलिङ्गज्योतिरिङ्गाभैर्वेष्टितं परितः शुभम् ॥ इति ॥

स्थाने कीदृशे ? सुसुखसदने निरवच्छिन्नसुखस्य सदने यच्च तादृशे । पुरं किम्भूतां निरालम्बां निर्मतीऽवलम्बो मनसो विषयसम्बन्धो यया तादृशो-मित्यर्थः । तथा परमशुंरुसेवासुविदितामिति परमः शुरुपरम्पराप्राप्तयोगाभ्यासनिष्ठः तादृशशुरुः तस्य सेवाभिर्च्चातकृपयोपदेशेन सुविदितामिति फलितार्थः । अतएवोक्तम्—

शुरुपदेशात्तदस्य नान्यथा शास्त्रकोटिभिः ॥ इति ॥

कथान् किम्भूतान् ? प्रविलसितरूपान् प्रकटरूपेण भासमानान् इति ॥ ३६ ॥

पश्यति । यस्य स्थानस्य चेतोबीजत्वम् आचर्यं अहः यदि भवति तदैव निरात्मत्वा दृष्टा भवति । तदनुभवो योगिनिरेष जायते । ततस्तन्मयोऽम्यरे पदान् म्यान् रूपान् पश्यति ।

ज्वलद्दीपाकारं तदनु च नवीनार्कवद्भुल-

प्रकाशं ज्योतिर्वा गगनधरणीमध्यमिलितम् ।

इह स्थाने साक्षाद्भवति भगवान् पूर्णविभवो-

ऽव्ययः साक्षी वक्त्रेः शशिमिहिरयोर्मण्डल इव ॥ ३७ ॥

तादृशयोगिनां वज्रिकणावान्तरप्रकारदर्शनमपि भवतीत्याह ज्वल-
द्दीपाकारमिति । तदनु वज्रिकणादर्शनमनु दर्शनान्तरं ज्योतिः पश्यतीत्यर्थः ।

ज्योतिर्विशेषयति ज्वलद्दीपेत्यादि गगनधरणीमध्यमिलितमिति । गगनं
“तदूर्ध्वं शङ्खिन्ध्या निवसति शिखरे शून्यदेशे विकाशम्” इत्यनेन प्रदर्शितशङ्खिनी-
नाच्छून्यशून्यरूपगगनं धरणी मूलाधारस्थधरामण्डलं तदुभयोर्मध्यमिलितं
मूलाधारादिसहस्रारपर्यन्तव्याप्तं ज्योतिरिति विशिष्टार्थः । वेति वाशब्दः
समुच्चयार्थः ।

आज्ञावक्त्रे सहस्रारवत् परमशिवस्थितिमाह इह स्थाने इति । भगवान्
परमशिवः इह स्थाने साक्षाद्भवति स्वयं वर्त्तते इत्यर्थः । भगवन्तं विशेषयति
पूर्णविभव इत्यादि । पूर्णः स्वात्मनि परिपूर्णः सृष्टिकर्तृत्वाद्यशेषयोग्यता-
रूपविभवो यस्येत्यर्थः । अथवा विभवोऽनन्तसृष्टिप्रपञ्चसमुदायः पूर्णः
सर्वव्यापकत्वेन स्थितः तादृशविभवो यस्मादित्यर्थः । “यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्यभिसंविगन्ति” इति
श्रुतेः । यद्वा विभवो विभुत्वं पूर्णः सर्वव्यापकत्वेन स्थितस्तादृशः विभवो
यस्येत्यर्थः । यद्वा पूर्णत्वं फलानुपहितविषयितानाम्प्रदेष्टव्यत्वं तादृशो विभवो

यस्येति निगूढम् । आत्मातिरिक्तवस्तूनामनित्यत्वादाकाशादीनां विभुत्वं न सर्वकालव्यापकमिति विशेषः । अत्र परमशिवस्थितिं विशेषेण व्यनक्ति निर्व्याणतन्त्रे—

एतत्पद्मस्थोर्द्धदेशे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभम् ।

पद्मद्वयसमायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम् ॥

तथा—

शम्भुबीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम् ।

तथा—

एवं हंसो मणिद्वीपे तस्य क्रोড়ে परः शिवः ।

वामभागे सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी ॥ इति ॥

तस्य क्रोड़े हंसः इत्यस्य विन्दुद्वयरूपविसर्गमध्ये । तदाह सहस्रारमुपक्रम्य—

विन्दुद्वयगु तन्मध्ये विसर्गरूपमव्ययम् ।

तन्मध्ये शून्यदेशे तु शिवः परमसंज्ञकः ॥ इति ॥

एवं सहस्रारे दर्शनादत्राध्याकाङ्क्षया तथा इति । अत्रानयोः शिवशक्त्यो-
च्चायावन्मनाच्छादनेन मकारात्मरूपपरंविन्दुरूपेण स्थितिर्विध्या ।

तदुक्तं आञ्जाचक्रमुपक्रम्य—

उत्कलादिमतेऽत्रैव चणकाकाररूपिणी ।

सृष्टिं करोति भूतानि अत्र स्थित्वा सनातनी ॥ इति ॥

अत्र चणकाकाररूपः परमशिवः सदा वर्त्तते । उत्कलादिमते तु अत्र स्थित्वा सृष्टिं करोतीत्यर्थः । दृष्टान्तमाह वज्रैरित्यादि । यथाकैन्दर्गि-
मण्डले भगवान् वर्त्तते तथात्रापीत्यर्थः । अर्कादिमण्डले भगवतोऽवस्थानं प्रसिद्धम् । यद्वा वज्रिशशिमिहिरमण्डले सहस्रकमलस्थकैन्दर्गिमण्डले यथा चणकाकारेण भगवान् वर्त्तते तद्वदत्रापीति । सहस्रदलेऽकैन्दर्गि-
मण्डलानि प्रदर्शयिष्यन्ते । अतएव पीठपूजायामकैन्दर्गिमण्डलोपरि परमात्म-
ज्ञानात्मनोः पूजा विधीयते । परमात्मा परमशिवः ज्ञानात्मा ज्ञानशक्ति-
स्तदुभयाभिन्नशिवशक्त्यात्मकचणकाकारविन्दुरिति ध्येयम् ॥ ३७ ॥

ब्रह्म स्थाने विष्णोरतुलपरमामोदमधुरे
 समारोप्य प्राणं प्रमुदितमनाः प्राणनिधने ।
 परं नित्यं देवं पुरुषमजमाद्यं त्रिजगताम्
 पुराणं योगीन्द्रः प्रविशति च वेदान्तविदितम् ॥ ३८ ॥

आज्ञाचक्रे योगिन प्राणत्यागफलमाह ब्रह्म स्थाने इति । अस्यार्थः योगीन्द्रो
 जनः प्राणनिधने प्राणवियोगकाले प्रमुदितमनाः आत्मानन्देन हृष्टचित्तः
 सन् ब्रह्म आज्ञाचक्रे विष्णोर्भगवतः स्थाने उपदर्शितविन्दुरूपे प्राणं समारोप्य
 अथवा तद्विन्दुं प्राणं समारोप्य प्राणनिधने सति परं पुरुषं प्रविशतीत्यन्वि-
 तार्थः । पुरुषं विधेययति नित्यमविनाशिनम् । देवं सृष्टिस्थितिप्रलयैः क्रीडन्तम् ।
 अजं जम्बरहितम् । त्रिजगतामाद्यं अनेन सर्वेषां पूर्ववर्त्तित्वात् सर्वकारणत्वं
 सूचितम् । पुराणं पुराणपुरुष इति कृत्वा यो निगद्यते स एवायमिति भावः ।
 वेदान्तो ब्रह्मनिरूपकश्रुतिवाक्यादिः तज्ज्ञानज्ञाप्यमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ४ ॥

तदयं विष्णोः स्थाने प्राणारोपणप्रकारः । प्राणवियोगकालं
 ज्ञात्वा ब्रह्मणि लीनो भवतीत्यानन्दितमनाः योगासनमासीनः सन् कुम्भकेन
 वायुं संरुध्य हृदिस्थं जीवात्मानं मूलाधारमानीय शुद्धमाकुञ्च्य यथोक्तविधानेन
 कुण्डलिनीमुत्थाप्य मूलादिब्रह्मरन्धान्तं तद्विदाकारमानन्दं कुण्डलिनीमयं
 स्वरूपं नादं ध्यात्वा प्राणरूपगङ्गासमपरमात्मकं हंसं तदादे विज्ञाप्य जीवेन
 सह चक्रभेदक्रमेणाज्ञाचक्रमानीय तत्र स्थितायां कुण्डलिन्यां स्थूलसूक्ष्मक्रमात्
 धृतिव्यादिप्रपञ्चममुदायं विनाप्य तां पुनर्जीवात्मना सह तत्र स्थितगिषगति-

लयस्थानं वायोस्तदुपरि च महानादरूपं शिवाहं :

सिराकारं शान्तं वरदमभयं शुद्धबुद्धिप्रकाशम् ।

यदा योगी पश्येद्गुरुचरणयुगाभोजसेवासुशील-

स्तदा वाचां सिद्धिः करकमलतले तस्य भूयात् सदैव ॥३६॥

मयविन्दुनैकीभावमापाद्य तिष्ठेत् । ततो ब्रह्मरन्ध्रमेदेन देहं त्यक्त्वा ब्रह्मणि
लीनो भवेदिति ॥ * ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । आत्राचक्रं ह्रिदयं शक्तवर्णं कर्बूर-
वर्णद्वययुक्तपत्रम् । कर्णिकायां चक्राधिष्ठात्री हाकिनी शक्तिः शक्तवर्णा रक्त-
पद्मवक्त्रा त्रिनेत्रा पद्मभुजा वराभयाक्षमालाकपालडमरुमुखाक्षरा शक्तपद्मो-
परि स्थिता । तदूर्ध्वं त्रिकोणे इतरलिङ्गः शक्तवर्णः विद्युदाकारः । तदूर्ध्वत्रिकोणे
प्रणवाकृतिरन्तरात्मा प्रदीपाभज्योतिः । तस्य चतुर्हिन्दु चन्तरीचे ज्योतिः-
रफुलिङ्गविम्बैर्वेष्टितः ज्वलद्दीपसदृशीन स्वतेजसा भूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तप्रका-
शकः । तदूर्ध्वं सूक्ष्मरूपं मनः । तदूर्ध्वं चन्द्रमण्डले हंसक्रोडे परमशिवः
सशक्तिक इति ॥ इति षष्ठप्रकरणम् ॥ * ॥

इदानीमात्राचक्रोर्ध्वं सहस्रदलकमलाधःस्थानवर्त्तिकारणावान्तरायरीरं
निरूपयितुमिच्छन्नाह लयस्थानं वायोरिति । अस्वार्थः यदा यस्मिन् काले
योगी जनः गुरुचरणयुगाभोजसेवासुशीलः गुरुचरणयुगाभोजस्य सेवया
सुशोभनं दृढतरैकाग्रमनोऽभिनिवेशेन सर्वज्ञसुन्दरं शीलं योगानुष्ठानरूप-
सहस्रं यस्य तादृशः सन् तदुपरि आत्राचक्रोर्ध्वं महानादरूपं महानादस्य
रूपं पश्येत् तदा तस्य योगिनः करकमलतले सदा सर्वस्मिन् काले वाचां
सिद्धिः वाक्यसिद्धिर्भूयादेवेत्यन्वितार्थः ।

(३६) लयस्थानमिति । एतत् स्थानं वायोर्विराजभूतम् । तदुपरि महानादरूपं योगी जनो
यदा पश्येत् तदा तस्य वाक्सिद्धिरपि करवद्वत् सदैव भूयात् । कीदृशम् ? शिवो हकारः
तदाकारं शिवदेव्योरङ्गसंस्कारं यस्य हरनीत्यात्मकजात् । शान्तं सौम्यमूर्त्तिम् । वरान् ददाति
जपयनपि । सुबुद्धीनां प्रकाशो यस्यात् । योगी कीदृशः ? गुरुचरणसेवासुशील इति गुरुचरण-
सेतदुपदेश इत्यर्थः ।

नादं विशेषयति सत्यस्थानं वायोरिति । अत्र महानादे वायोर्लयः यस्मादुत्पत्तिः तत्र लयनियमात् । यद्यपि भूतशृङ्गादौ स्पर्शतत्त्वे वायोर्लयस्तस्य च व्योम्नि लयो दृश्यते तथापि कदाचित् नादेऽपि वायोर्लयो भवतीति । अत्र

“पृथिवीकाराद्रसवती रसादजायत ककारात् सर्वाणि जलानि तीर्थानि रेफादङ्कितत्वं नादाद्वायुः सर्वप्राणमयः विन्दोर्गगनं सर्वशून्यं शब्दमयं तीर्थः पञ्चविंशतिगुणमयतत्त्वं सर्वमिदं विश्वं ब्रह्माण्डं कालिकामयम्”

इति श्रुतिवाक्येन कालीमन्त्रवर्णस्य सूक्ष्मे संहरणकाले नादे वायोर्लयो भवतीति ध्येयम् । शिवाहमिति । शिवस्याहंनारीश्वरत्वात् तदहं शक्तिसद्रूपं नादमित्यर्थः । सिराकारमिति दन्त्यादिशिरोलाङ्गलस्तदाकारमित्यर्थः ।

तदूर्ध्वं तु महानादो लाङ्गलाकृतिरुक्त्वलः ।

इति कार्तिकेयेश्वरसम्बादवाक्यात् । यद्यपि “कृषिको लाङ्गलं हलं गोदारणक्षसीरय” इत्यमरकीपे लाङ्गलवाचकसीरशब्दस्य चतुर्थस्वरयोगित्वं तथाप्यत्र वचनान्तरेकवाक्यतामुत्प्रेषेन तृतीयस्वरयुक्तसिरः पदेनापि लाङ्गलः प्रतीयते इति । अथवा शिवाकारमिति तेन शिवशक्तिमयोऽयं नादः ।

तदुक्तं प्रपञ्चसारे—

नादात्मना प्रमुखा सा निरामयपदीमुखी ।

शिवोन्मुखी यदा शक्तिः पुरुषा सा तदा स्मृता ॥ इति ॥

अतएव “तस्या एव शक्तेर्नादविन्दूदृष्टपत्युपयोग्यरूपो” इति राघवभट्टेनाप्युक्तम् ।

अन्यत्र—

भातत्यर्धज्ञा चित्वावा ज्योतिषः सविधेस्तथा ।

विचिकीर्षुर्धनीभूय कचिदभ्येति विन्दुताम् ॥ इति ॥

तथा योमदावाय्यवाक्यम् । “नाद एव धनीभूतः कचिदभ्येति विन्दुताम्” इति । अत्र सकलवचनपर्यालोचनया शक्तिरेव नादविन्दुरूपिणाविर्भूता सुवर्णकुण्डलमिव । नादविन्दुः पुनरेकाकारैव इति निश्चयः । वरदातारमित्यर्थः ॥३८॥

तदूर्ध्वं शङ्खिन्या निवसति शिखरे शून्यदेशे प्रकाशं
विसर्गाधः पद्मं दशशतदलं पूर्णचन्द्रातिशुभम् ।

अधोवक्त्रं कान्तं तरुणरविकलाकान्तिकिञ्जल्कपुञ्जं

ललाटायैर्ध्वर्णैः प्रविलसितवपुः केवलानन्दरूपम् ॥४०॥

अथ समाधिरूपयोगानुशौसनसाधकानां समाधिकालात् प्रागेवं विचि-
न्त्यातिप्रयत्नः सूक्ष्मसूक्ष्मकमात् सर्वं विदात्मनि विलापयेदित्याचार्यवचनेन
समाधेः पूर्वं सूक्ष्मसूक्ष्मरूपसृष्टिप्रपञ्चसमुदायचिन्तनविधानात् तज्ज्ञानध्या-
वश्यकत्वादत्र वदन्ति । तत्र तावत् पृथिव्यादि पञ्च सूक्ष्मरूपाणि मूलादि-
विशुद्धान्तचक्रे उक्तानि तदाश्रितत्वात् मूलाधारे भूमण्डले पादघ्राणेन्द्रिय-
गन्धतत्त्वेति त्रिः । जलमण्डले पाणिरसनेन्द्रियरसतत्त्वेति त्रिः । वज्रिमण्डले
पायुचक्षुरिन्द्रियरूपतत्त्वेति त्रिः । वायुमण्डले उपस्रवणनिन्द्रियस्पर्शतत्त्वेति
त्रिः । नभोमण्डले वाक्श्रोत्रेन्द्रियशब्दतत्त्वेति विरिति समुदायेन पञ्चदश-
तत्त्वानि वर्त्तन्ते । पृथिव्यादिना मिलित्वा विंशतितत्त्वानि सूक्ष्मानि बोद्ध-
व्यानि । इदानीं सूक्ष्मरूपाणि विधीयन्ते । तत्राज्ञाचक्रे सूक्ष्मरूपं मनः स्वयं
प्रदर्शितम् । अपराध्याह कङ्कालमालिनीतन्त्रे आज्ञाचक्रमुपक्रम्य —

मनश्चात्र सदा भाति हाकिनो गतिरश्चितम् ।

बुद्धिप्रकृत्यहङ्कारालङ्कृतं तेजसं परम् ॥ इति ॥

अत्र बुद्धिप्रकृत्यहङ्कारात्मकसूक्ष्मरूपत्रयाणां स्थितिः प्रतीयते । तथाहङ्कारस्य
न पाठकमात् स्थितिः मूलाधारादि सर्वत्र पृथिव्यादिजनकस्य तत्तद्दिलया-
धारस्य च अन्यविलाप्ययोरधःस्थितिदर्शनात् पाठकमाच्छाब्दकमस्य बल-
वत्त्वाच्चात्रापि तथा स्थितिः कल्पयते । तेन “अहङ्कारे हरेदुब्योम मग्न्यन्दं

(४०) तदूर्ध्वं इति । तस्य अज्ञानादस्य ऊर्ध्वं शङ्खशङ्खिन्याय शिखरवचने शून्यनिरात्मधे
विसर्गस्याधः प्रकाशरूपं बहुसदलवदं निवसति । अत्यल्पपूर्णचन्द्र इव शुभं अधोवक्त्रं कान्तं
तरुणरविकला इव कान्तं किञ्जल्कपुञ्जं यस्य । ललाटायैर्नलाटादिविन्ध्यक्षैरङ्गरादिपञ्चाशदूर्ध्वै-
र्विंशतिप्राकारेण परिवर्धिततनुं केवलानन्दस्वरूपमिति ।

तन्महत्त्वम्” इति वचनात् व्योम्नी विलयायै तद्विलयाधिकरणस्याहङ्कारस्य
प्रथमोपस्थितं तदादावहङ्कारस्तदूर्ध्वं बुद्धिप्रकृत्योः स्थितिः । एतेषां जन्यजनक-
भावमाह सारदायाम्—

भूलभूतात्ततोऽव्यक्तात् विकृतात् परवसुनः ।

धासीत् किल महत्तत्त्वं गुणान्तःकरणात्मकम् ।

अभूत्तस्मादहङ्कारस्त्रिविधः सृष्टिभेदतः ॥ इति ॥

विकृतादिति इदं परवसुनः प्रतिविम्बत्वेन विकृतिरूपं महत्तत्त्वादीनां
प्रकृतित्वात् प्रकृतिनामकञ्च । अतएवोक्तम्—

प्रकृतिः परमा शक्तिर्विकृतिः प्रतिविम्बता ॥ इति ॥

तथा परब्रह्मात्मप्रकृतिप्रतिविम्बस्वरूपिणीति प्रागुपदर्शितम् । सारदा-
वचने महत्तत्त्वमिति । यदेव महत्तत्त्वं सेव बुद्धिः । तदाह ईशानशिवेन—

बोद्धव्यस्तत्त्वा सैव प्रकृतिः शक्तिर्जुम्भिता ।

बुद्धितत्त्वं भवेद्भक्तं सात्त्विकं गुणमाश्रिता ।

सैव बुद्धिर्यहन्माम तत्त्वं सांख्ये प्रगीयते ॥ इति ॥

महत्तत्त्वन्तु गुणान्तःकरणात्मकम् । गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपाः । अन्तः-
करणमाह सारदायाम् “अन्तःकरणमात्मनः मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्च परि-
कीर्तितम्” इति । एतत्समुदायात्मकं महत्तत्त्वम् । ननु मनसो महत्तत्त्वान्त-
र्गतत्वे तदन्तर्गतकेऽस्मिन् प्रविशसति मनः सूक्ष्मरूपमित्यनेन पृथगभिधानं
कथं सङ्गच्छते इति चेन्न तन्मनो न महत्तत्त्वान्तर्गतं किन्तु तदहङ्कार-
जन्यमतिरिक्तम् । तदाह—

“यतोऽपरं मनस्तत्त्वं सप्तद्वयविकल्पकम् ।

तेजसादेव तज्ज्ञातम्” इति राघवमहः ।

एवमाज्ञावक्रस्यमनःपर्यन्तानां क्रमेण स्थितेर्विहितत्वात् तदूर्ध्वेऽह-
ङ्कारादीनां स्थितिर्विधा । ततयाज्ञावक्ते हाकिनी इतरलिङ्गप्रणयमनो-
ऽहङ्कारबुद्धिप्रकृतीनामप्यवहितोर्ध्वोर्ध्वक्रमेण स्थितिनिरूपणात् स्थानविशेषा-
नभिहितस्य पूर्व्यदर्शितचन्द्रमण्डलस्य तेषामूर्ध्वं स्थितिरिति । ननु तेषामधः

कथं न स्थीयते इति चेन्न । “इन्दुर्ललाटदेशे च तदूर्ध्वं बोधिनी स्वयम्” इति सम्भोहनतन्त्रवचनेन वक्ष्यमाणान्नाचक्रोर्ध्ववर्त्तिन्योः समनियतयोरिन्दुबोधिन्यो-
रधोभागे स्थितिबोधनात् तयोरव्यवधानाय सर्वोर्ध्वे एव तस्य स्थितिरिति ।

अथान्नाचक्रोर्ध्वं कारणरूपमाह सम्भोहनतन्त्रे—

इन्दुर्ललाटदेशे च तदूर्ध्वं बोधिनी स्वयम् ।

तदूर्ध्वं भाति नादोऽसावर्हचन्द्राकृतिः परः ॥

तदूर्ध्वं च महानादो लाङ्गलाकृतिश्चञ्चलः ।

तदूर्ध्वं च कला प्रोक्ता भास्त्रीति योगिवत्तमा ।

। उष्मणी तु तदूर्ध्वं च यद्गत्वा न निवर्त्तते ॥ इति ॥

तदूर्ध्वं बोधिनीत्यत्र तदूर्ध्वं ललाटोर्ध्वं आन्नाचक्रोर्ध्वं इति यावत् ।

बोधिन्वधःस्थले विन्दुस्थितिमाह भूतशुद्धितन्त्रे—

विन्दुर्मात्रार्हतो देवि तदूर्ध्वं नादसंज्ञितम् ।

लयस्थानं तथा वायोर्ग्राह्यमादं तदूर्ध्वतः ॥ इति ॥

मात्रार्हो गतिः ।

वानस्पत्यप्रतीकाशमासीहिन्दुमदक्षरम् ।

तदूर्ध्वं चार्हमात्रा तु गान्धाररागमायिता ॥

इति हृदयविक्रमसंहितावचनेनार्हमात्रायाः शक्तिवाचकत्वप्रतीतिः । अत्र
इयोर्व्यचनयोरैकवाक्यतया चार्हमात्रा सैव बोधिनीति बोध्यम् । विन्दु-
बोधिनीनादेति अयं विन्दुमयपरगन्धे रूपविशेषः ।

तदाह भारदायाम्—

मसिदानन्दविमवात् सकलात् परमेस्वरत् ।

आभीष्टशक्तिस्ततो नादो नादादिन्दुममुद्रयः ॥

परमश्रिमयः साक्षात्प्राप्तो भिद्यते पुनः ।

विन्दुर्नादो बीजमिति तस्य मीढाः समोरिताः ॥

विन्दुर्नादात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्विन्दुः ।

ममवायः ममास्वातः सव्यांगमविमारदेः ॥ इति ।

परशक्तिमयः परः शिवस्तेन शिवशक्तिमयो विन्दुः । अयं ललाटोर्ध्वं स्थितो
विन्दुर्नादात्मकः शिवात्मकः ।

बीजं शक्तिर्वीधनीरूपमित्यर्थः । नादस्तयोः समवायः सम्बन्धः क्षोभ्य-
क्षोभकरूपस्तेनायं क्रियाशक्तिरूपः एतत्तयोर्ध्वं महानादः पूर्वोपदर्शितः ।

तदूर्ध्वं च कला प्रोक्ता इति । कला पंक्तिः । आञ्जीति तिर्यक् रेखारूप-
मात्राकारा इत्यर्थः । इयं शक्तिः सृष्ट्यादौ आविर्भूता । तदुक्तं पञ्चरात्रे—
एवमालोक्य सर्गादौ सच्चिदानन्दरूपिणीम् ।
समस्ततत्त्वसंघातां सृष्ट्यधिष्ठातृरूपिणीम् ।
व्यक्तां करोति नित्यां तां प्रकृतिं परमः पुमान् ॥ इति ॥

अन्यत्र—

शिवशक्तिसमायोगादव्यक्तात् परमेश्वरात् ।

आद्या भगवतो देवी सैव त्रिपुरसुन्दरी ।

आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादादिन्दुसमुद्भवः ॥ इति ॥

छन्ननी तु तदूर्ध्वं चेति । तल्लक्षणमाह—

यत्र गत्वा तु मनसो मनस्वं नैव विद्यते ।

छन्ननी सा समाख्याता सर्व्वतन्त्रेषु गोपिता ॥ इति ॥

ततश्च मनोवृत्तिमहिषयावलम्बनचेष्टाकालीनविषयावलम्बनसामान्याभाव-
सम्पादनं तत्त्वमुन्ननीत्वमिति । सा च द्विविधा सहस्राराधारा निर्वाण-
कुलारूपा एतत्स्थानस्थिता वर्णावलीरूपा ।

तथा च कङ्कालमालिनीतन्त्रे—

सहस्रारकर्णिकायां चन्द्रमण्डलमध्यागा ।

सर्व्वसङ्ख्यारहिता कला सप्तदशी भवेत् ।

छन्ननी नाम तस्या हि भवपायनिलस्तमी ॥ इति ॥

तथा—

छन्ननीश्च मानावर्णं धरणात् मोक्षदायिनी ॥ इति ।

मानावर्णे वर्णावलीरूपमित्यर्थः ।

उन्नत्यधः समनीमाह भूतशब्दी—

ततो हि व्यापिका शक्तिराञ्चीति यां विदुर्जनाः ।

समनीभूर्दतस्तस्या उन्ननीन्तु तदूर्ध्वतः ॥ इति ॥

इदमपि परशक्तेरवान्तररूपम् । ततश्चाज्ञाचक्रोर्ध्वं द्वितीयविन्दुः शिव-
स्वरूपः । तदूर्ध्वं अर्द्धमात्राकारा बोधिनीशक्तिस्तदूर्ध्वं शिवशक्तिसमवायरूपाऽर्ध-
चन्द्राकृतिर्नादस्तदूर्ध्वं लाङ्गलाकृतिर्महानादस्तदूर्ध्वं आञ्चीरूपा व्यापिका-
शक्तिः तदूर्ध्वं समनी तदूर्ध्वं उन्ननीति क्रमेण सप्तकारणरूपाणि वर्तन्ते ।

अलमतिविस्तरेण प्रकृतमनुसरामः । सहस्रदलपद्मं निरूपयन्नाह तदूर्ध्वं
इति दशमिः । तदूर्ध्वं प्रागुपदर्शितसत्त्वोपामूर्ध्वं पूर्वोपदर्शितशङ्खिनीनाद्याः
शिखरे मस्तके शून्यदेशे नाद्यनाहतस्थाने तेन सुपुञ्जाया अपि ऊर्ध्वं इति
सूचितम् । विसर्गस्याधः दशशतदलं सहस्रदलं पद्मं निवसति इत्यन्वयः ।

विसर्गन्तु ब्रह्मरन्ध्रस्योर्ध्वभागे—

तस्मिन् रन्ध्रे विसर्गश्च नित्यानन्दं निरञ्जनम् ॥

इत्यादि वक्ष्यमाणवचनात् ।

पद्मं विशेषयति पूर्णचन्द्रेत्यादि । ल-काराद्यैर्वर्णैः प्रविलसितवपुरिति ।
अत्र ल-कारग्रहणं न विलोमेन वर्णचिन्तनार्थं किन्तु ल-कारग्रहणं च-कार-
परित्यागार्थम् । तत्परित्यागवीजं हि वर्णानां सहस्रदले स्थितिरावर्त्तनेनैव
घटते । एवञ्च च-कारसहितैकपञ्चाशद्वर्णानां विंगत्यावर्त्तने विंगत्यधिक-
सहस्रसंख्या भवन्ति । जनविंगत्यावर्त्तने तु एकविंशत्यूनसहस्रसंख्या
भवन्ति । अतः च-कारपरित्यागेन तत् समाधीयते । तेन च-कारादिल-का-
रान्तपञ्चाशद्वर्णा अनुलोमेन विंगत्यावर्त्तनेन सहस्रदले चिन्तनीया इति
ध्येयम् । अनुलोमेन वर्णचिन्तनं व्यक्तमाह कङ्कालमालिनीतन्त्रे—

सहस्रारं महापद्मं शक्यवर्णमधीमुखम् ।

च-कारादि च-कारान्तैः स्फुरद्वर्णैर्विराजितम् ॥ इति ॥

अत्र च-कारान्तैरित्यत्रान्तग्रन्थस्यावसानार्थकत्वात् च-कारोऽन्तेऽवसाने यस्येति
बहुव्रीहिणा च-कारं विहाय ल-कारान्तपञ्चाशद्वर्णयोगः । अथवा ल-कारा-

समाप्ते तस्यान्तः शशपरिरहितः शुद्धसम्पूर्णचन्द्रः ।
 स्फुरज्ज्योत्स्नाजालः परमरसचयस्निग्धसन्तानहासी ।
 त्रिकोणं तस्यान्तः स्फुरति च सततं विद्युदाकाररूपं
 तदन्तःशून्यं तत् सकलसुरगणैः सेवितं चातिगुप्तम् ॥ ४१ ॥

द्यैरिति लकार-क्षकारान्तपञ्चागद्वर्णानामकयादिविरेखावहामावर्त्तेन यथा-
 योम्यावर्त्तेनेन विन्यासः । कङ्कालमालिनीवचनन्तु दक्षिणावर्त्तेन वर्णविन्यास-
 विधायकम् इति वचनद्वयोरविरोधः । अत्र पञ्चागद्वर्णानां रूपविशेषा-
 नभिधानान्तद्वर्णमय्या मातृकायाः शुक्लवर्णत्वदर्शनात्तेऽप्यत्र शुक्लत्वेनैव
 चिन्तनीया इति ध्येयम् । ललाटाद्यैर्वर्णैरिति पाठे तु ललाटग्रन्थेन मातृका-
 न्यासोक्तललाटवर्णः अकारस्तदाद्यैर्वर्णैरित्यर्थः । एतत्पक्षे लकारं विधाय
 अकारादिक्षकारान्तं पञ्चागद्वर्णयोगो बोध्यः । सर्वत्र पञ्चागद्वर्णग्रहणे
 अन्यलकारत्यागदर्शनात् ।

अत्र केचित् प्रयिलसिततनुरिति पठन्ति । तत्र “वा पुंसि पद्मम्” इति
 दर्शनात् पुंसि विजिटस्य पद्ममित्यस्य विशेषणतया तनुरित्यस्यापि पुंस्त्व-
 मिति व्याख्यायन्ति च । तत्र एतत्श्लोकस्य निवसतिक्रियायाः कर्तृत्वेन
 पद्ममिति विन्दन्तनिर्द्देशात् क्लीबलिङ्गप्रयोग एव प्रतीयते न तु पुंलिङ्गप्रयोग-
 स्तथात्वे विभर्गान्तो भवितुमर्हति अतस्तद्विशेषणस्य तनुग्रन्थस्य क्लीबत्वमवश्यं
 वार्यं तथात्वे विन्दन्तता न भवति निर्विन्दुत्वे छन्दःपातस्तस्मादपुरित्वेव
 पाठः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४० ॥

गद्यस्तदनकमलकर्णिकायां चन्द्रमण्डलस्थितिमाह समाप्ते इति ।

तस्यान्तः तत्र पञ्चे अन्तर्मध्ये शुद्धः निर्मलोदयविशिष्टः । चन्द्रं विशेषयति स्फुरदित्यादि परमरसचयस्निग्धसन्तानहासी इति । स्निग्धः आर्द्रसदृश-
भावस्तस्य सन्तानो विस्तारो यत्र इत्यर्थः । ततश्च परमाभ्युत्तरसचयेन उत्ताप-
हीनतया स्निग्धसन्तानयुक्तो हासवदानन्दमयकिरणविशिष्ट इत्यर्थः । अथ
चन्द्रमण्डलस्याधो जडं अन्तरात्मादीनां स्थितिमाह कङ्कालमालिनीतन्त्रे
सहस्रारमुपक्रम्य—

तत्कणिकायां देवेशि अन्तरात्मा ततो गुरुः ।

सूर्यस्य मण्डलस्यैव चन्द्रमण्डलमेव च ॥

ततो वायुमहानामा ब्रह्मरन्ध्रं ततः स्मृतम् ।

तस्मिन् रन्ध्रे विसर्गश्च नित्यानन्दं निरञ्जनम् ।

तद्गुह्यं शङ्किनी देवी सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी ॥ इति ॥

तत्रान्तः चन्द्रमण्डलमध्ये सततं निरन्तरं विद्युदाकाररूपं त्रिकोणं स्फुरतीति ।
तदन्तःशून्यमिति । अन्तर्मध्ये शून्यं यस्य तदन्तःशून्यं परं विन्दुगरीरं
तस्मिन् त्रिकोणे अन्तःशून्यं तदन्तःशून्यं त्रिकोणमध्यवर्त्ति परंविन्दुरूपं शून्यं
स्फुरतीति क्रियान्वयः । यदा तदन्तस्त्रिकोणमध्ये शून्ये परं विन्दुरूपं
स्फुरति । अतएवोक्तं तोडलतन्त्रे षष्ठोक्तम्—

निराकारं परं ज्योतिर्विन्दुश्चाव्ययसंघकम् ।

विन्दुगर्धने शून्यं स्यात् तथा च गुणसूचकम् ॥ इति ।

अथ “आहारनिर्हारविहारयोगाः समंभूताः धर्मविदा तु कार्या” इति
वचनात् योगस्य गोपनेनानुष्ठानविधानात् तदन्तःशून्यमतिगुप्तं यथा स्यात्तथा
सकलसुरगणैः मेवितम् धाराधितमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

परमाभ्युत्तरगुणेन अथर्देस्निग्धहासो दीप्तिर्वस्य तस्य चन्द्रस्य मये त्रिकोणं मयंदेव स्फुरति
विद्युदाकार २४ रूपं यस्य त्रिकोणमन्तर्मध्ये तत् शून्याकारं निवर्तति । अथचन्द्रमण्डलं देवितम् ।
शून्याकारातिगुह्यम् ।

सुगुप्तं तद्वत्त्वादतिशयपरमामोदसन्तानराशेः

परं कन्दं सूक्ष्मं सकलशशिकलाशुद्धरूपप्रकाशम् ।

ब्रह्म स्थाने देवः परमशिवसमाख्यानसिद्धः प्रसिद्धः

स्वरूपी सर्वात्मा रसविरसमितो ज्ञानमोहान्धहंसः ॥४२॥

सुगुप्तमिति । अस्यायमर्थः वक्ष्यमाणकेशायकोटिभागैकरूपत्वादतिगुप्तं तत् शून्यं यद्वात् चिरनिरन्तरध्यानाद्यगुष्ठानात् सकलशशिकलाशुद्धरूप-
प्रकाशं कला निर्व्याणकला तथा सह वर्तमाना या शशिनचन्द्रस्य षोडशी
कला तथा तिस्रस्तत्प्रकाशो यस्य तदित्यर्थः । तथा चातिसूक्ष्म-
मपि त्रिकोणान्तर्वर्त्यमाकलानिर्व्याणकलासहितपरंविन्दुरूपान्तःशून्यं ध्यानेन
प्रकाशितं भवतीति भावः । परमामोदसन्तानराशेश्च परं कन्दं प्रधान-
मूलमित्यर्थः । सुगुप्तमित्यत्र सुगोप्यमिति पाठे यद्वादित्यस्य उभयद्वान्वय
इति ध्येयम् ।

केचित्तु त्रिकोणान्तःशून्यं शून्यस्थानं तत्तु कौटुम्भम् ? सकलशशि-
कलाशुद्धरूपप्रकाशम् । शशिनचन्द्रस्य सकलकलाः समस्तकलाः षोडश-
कलाः तत् शुद्धं शुक्लं यद्वत् तदेव प्रकाशो यस्य तादृशपूर्णचन्द्रप्रकाशमित्यर्थः
इति व्याख्यायन्ति तच्चिन्त्यम् । तत्त्रिकोणस्य पूर्णचन्द्रमण्डलमध्यधर्तित्व-
कथनेनैव त्रिकोणमध्यस्थानस्य पूर्णचन्द्रतत्त्वप्रकाशप्राप्तौ पुनस्तत्कथनं व्यर्थं
स्यात् । किञ्च सकलसुरगणैः सेवितमित्यनेन शून्यस्थानस्य सेवने न युज्यते
किन्तु त्रिकोणान्तर्ध्वन्द्वोरिव मेध्यत्वमिति । यदि तु तत् शून्यस्थानस्य परं
विन्दोरधिष्ठानात् मेध्यत्वमित्युच्यते तदा तु तत्शून्यस्थानस्य परं विन्दोरधि-

सुधाधारासारं निरवधि विमुञ्चन्नतितरां
यतेः स्वात्मज्ञानं दिशति भगवान् निर्मलमतेः ।
समाप्ते सर्वेशः सकलमुखसन्तानलहरी-
परीवाहो हंसः परम इति नाम्ना परिचितः ॥ ४३ ॥

छानात् सेव्यत्वमित्युच्यते तदा तत् शून्यस्थानमेव नो भवतीति सुधीभि-
र्भाव्यम् ।

सहस्रदलकर्णिकायां परमशिवस्थितिमाह इह स्थाने इति । इह
स्थाने, कर्णिकायामित्यर्थः । परमशिवसमास्थानसिद्धः परमशिवनाम्ना
ख्यातो देवो वर्तते इति शेषः । देवं विशेषयति स्वरूपीति ब्रह्मरूपी
ब्रह्ममयमिति यावत् । सर्वात्मा सर्वेषां जीवानाम् आत्मा जीवात्मस्वरूपः
जीवात्मपरमात्मनोर्व्यस्तुतो भेदाभावात् य आत्मा स एव जीवः अतएवोक्त-
मध्यात्मरामायणे—

जीवात्मा परमात्मा च पर्यायो नात्र भेदधीः ।

आचार्यशास्त्रोपदेशदैक्यज्ञानं यदा भवेत् ।

आत्मनोर्जीवपरयोर्मूला विद्या तदैव तु ॥

इत्युक्तम् । श्रुतिरपि “तत्त्वमसि” इति वाक्येन तत्त्वंपदयोरेकार्थत्वं दर्श-
यति । रसविरसमित इति रसः परमानन्दरसः विरसस्तद्देलक्षणेन शिव-
शक्तियोगजन्यसामरस्यानन्दरूपः । तदुभयरसमितः प्राप्तः इत्यर्थः । अथवा
रसः प्रथमोपस्थितत्वेन विषयरसस्तस्मिन् विरसा ज्ञेयताबुद्ध्यैरन रसेन स
परमानन्दरसस्तन्मित इत्यर्थः । अज्ञानमोहान्धहंसः अज्ञानमोहान्धकार-
नाशकत्वात् हंसः सूर्यरूप इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सुधाधारासारं निरवधि विमुञ्चन्नतितरामिति । निरवधि निरन्तरम्

अतितरामतिशयं यथा स्यात्तथा सुधाधारारूपसारं वस्तु विमुञ्च-
न्नित्यर्थः ।

अथवा सुधाया आधारचन्द्रस्तस्मादास्त्रियते निःस्त्रियते यत् तत् सुधा-
धारारूपं शुक्लवर्णासृतकिरणं विमुञ्चन् प्रकाशयन्नित्यर्थः । एतद्विशेषणेन
विशेष्यस्य चन्द्रवत् शुक्लवर्णत्वं सूचितम् ।

यद्वा आसार्यते निःसार्यते उच्चार्यते इति यावत् तद्वाक्यं सुधाधारया
सह आसारं सुधाधारारूपं सुधामयवाक्यमित्यर्थः । ततश्च निरवधि सर्वस्मिन्
काले अतितरां मोहनाशयातिप्रवलतरां सुधामयवाक्यं विमुञ्चन् उच्चरन्
सन् यतेरुपास्यदेवतायां नियतमनसः स्वात्मज्ञानं स्वजीवात्मा तेन सह आत्मा
परमात्मा ज्ञायतेऽनेनेति । अत्रापृथक्साहित्येन जीवात्माभिदेन परमात्मज्ञान-
कारणं तारकब्रह्ममन्त्रम् उपदिशतीति समुदायार्थः ।

अथवा सुधा कृपासृतं तद्धारया युक्तं सारं ब्रह्ममन्त्रात्मकसारवाक्यमुच्चरन्
स्वात्मज्ञानं दिशतीत्यर्थः । एतद्विशेषणेन तारकमन्त्रोपदेशकत्वज्ञापनास्तु
विशेष्यगुरुत्वं सूचितम् । एवञ्चैतद्विशेषणं पूर्व्वश्लोकोक्तपरमशिवस्यैव गुरुत्वात् ।
अतएव सलितारहस्ये गुरुतत्त्वनिरूपणे—

स्यातोऽयं पुरुषयेष्टः सर्व्वदात्मरतिप्रियः ।

इत्यादिना गुरुं वर्णयित्वा

तेजोरूपा प्रिया तस्य ब्रह्मवर्त्मसुदुर्लभा ।

परमं ब्रह्म यत्पादपङ्कजद्युतिवैभवम् ॥

इत्युक्त्या शोभाधिक्येन पदपङ्कजयोः परब्रह्मरूपपरमशिवस्य हृत्पद्मादिति
व्याख्यातम् । तेजोरूपगुरुप्रियायाः पादद्वयारोहणं गुरुहृदय एव न त्वन्य-
पुरुषस्येति । अतो यः परमशिवः स एव गुरुरिति तात्पर्य्यम् ।

निर्व्याप्ततन्त्रेऽपि—

शिरःपद्मे महादेवस्तथैव परमो गुरुः ।

तत्कमो नास्ति देवेशि पूज्यो हि भुवनत्रये ।

तदंशं चिन्तयेद्देवि बाह्वे गुरुचतुष्टयम् ॥ इति ॥

अयं परमशिवः कर्णिकान्तस्त्रिकोणस्य बहिरधः कथ्यमानहंसः इत्य-
स्योपरि वर्त्तते । पूर्वोक्तकङ्कालमालिनीतन्त्रवचने—

तत्कर्णिकायां देवेशि अन्तरात्मा ततो गुरुः ।

सूर्यस्य मण्डलं तत्र चन्द्रमण्डलमेव च ॥

इत्यादिना क्रमेण महागङ्गिनीयक्तिपर्यन्तस्थितिमभिधाय

तस्याधस्ताच्च देवेशि चन्द्रमण्डलमध्यगम् ।

त्रिकोणं तत्र सच्चिन्त्य अयह्रीनाम्बिका कला ।

तन्मध्ये कुटिला निर्व्याणाख्यसप्तदशो कला ॥

इति वचनेन चन्द्रमण्डलान्तस्त्रिकोणेऽमाकलादीनामेव स्थितिरुक्तात्वात् ।

शुरोस्तु तदधोऽन्तरात्मन उपरि स्थितिरुक्ता । ननु कङ्कालमालिनीवचने-

ऽन्तरात्मन उपरि गुरोः स्थितिरुक्ता तत्कार्यं हंसस्य कर्हो गुरोः स्थितिरुच्यते

इति चेन्न हंसान्तरात्मनोरेकार्थत्वात् ।

तथा हि कङ्कालमालिनीतन्त्रे गुरुध्यानं यथा—

सहस्रदलमध्यस्थमन्तरात्मानमुत्तमम् ।

तस्योपरि नादविन्दोर्मध्ये सिंहासनोज्ज्वलम् ॥

तस्मिन् निजगुरुं नित्यमित्यादि ।

तथाऽन्यत्र—

हंसपीठे मन्त्रमये स्वगुरुं शिवरूपिणम् ।

अमुकानन्दनाथान्तं शरीरतन्नामपूर्वकम् ॥ इति ॥

तथाऽन्नदाकल्पे—

शिरः पद्मे शुक्ले दशगुणतदले कीशरगते

पतन्त्रीणां तल्पे परमशिवरूपं निजगुरुम् ॥ इति ॥

एतेषां वचनानां पर्यालोचनया हंसान्तरात्मनोरभेदः प्रतीयते । एवं
परमशिवरूपं निजगुरुमित्यनेन परमशिव एव गुरुरिति भाष्यम् ।

यत्तु सहस्रदलमुपक्रम्य—

तन्मध्ये तु त्रिकोणं स्वाद्विद्युदाकाररूपकम् ।

विन्दुद्वयञ्च तन्मध्ये विसर्गरूपमध्ययम् ।

तन्मध्ये शून्यदेशे तु शिवः परमसंज्ञकः ॥

इति वचनं परमशिवस्य त्रिकोणमध्ये स्थितिबोधकम् तन्मतमिदं सहस्र-
दलकमलाभिन्नतत्त्वार्णिकाधोवर्त्यर्द्धसुखदादशदलकर्णिकान्तस्त्रिकोणे गुरु-
स्थितिबोधकम् एतत्पादुकापञ्चकस्त्रोत्रे स्पष्टीकृतम् । न तूर्द्धसहस्रदलकर्णिका-
त्रिकोणे गुरुस्थितिबोधकम् । मध्यत्रिकोणस्याधस्तनषिकोणान्तरे तद्रूपेण
स्थितः । अन्यथा कङ्कालमालिनीतन्त्रवचनविरोधात् ।

समाप्ते सर्वेश इति । अत्र कर्णिकायां सर्वेषामौग्वरः समाप्ते इत्यर्थः ।
नन्वत्र परमशिवस्थितिकथनेनैव ईश्वरस्थितिरुक्ता तत्त्वार्णं पुनः सर्वेश-
स्थितिरुच्यते इत्यतः सर्वेशं विशेषयति हंस इति । अयं सर्वेशो हंसः हंस
इत्याहुर्पूर्विकमन्त्राकारः । तदुक्तं प्रपञ्चसारे—

सा तत्त्वसंज्ञा चिन्मात्रा ज्योतिषः सन्निधेस्ततः ।

विचिकीर्षुषैषीभूय क्वचिदभ्येति विन्दुताम् ॥

कालेन भिन्नमानसु स विन्दुर्भवति द्विधा ।

विन्दुर्दक्षिणभागय वामभागो विसर्गकः ॥

तेन दक्षिणवामाख्यौ भागौ पुं-स्त्रीविशेषितौ ।

हृद्गारो विन्दुरित्युक्तो विसर्गः स इति स्मृतः ॥

विन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिः स्मृतः ।

पुं-प्रकृत्यात्मको हंसस्तदात्मकमिदं जगत् ॥ इति ॥

सुव्याप्तमाह महाकालीतन्त्रे प्रथमपटले—

सहस्रारान्तरे शून्ये दिव्यतीरण्यामीभिते ।

चन्द्रमण्डलमध्ये तु हंसवर्णद्वयोपरि ।

शिवस्थानं शैवाः परमपुरुषं वैष्णवगणा
लपन्तीति प्रायो हरिहरपदं केचिदपरे ।

परं देव्या देवीचरणयुगलाम्बोजरसिका

सुनीन्द्रा अप्यन्ये प्रकृतिपुरुषस्थानममलम् ॥४४॥

शुद्धस्फटिकसङ्घातं शुद्धसौमविराजितम् ॥ इत्यादि ॥

अत्र. हंसवर्णद्वयोपरीति सुव्यक्तम् । अथवा हंसः परम इति नाम्ना परिचितः. हंस इति नाम्ना परम इति नाम्ना च परिचितो. विख्यात इत्यर्थः । अतएव अन्यकारेण जनपञ्चाशच्छ्लोके केचिहंसाख्यमेतदित्यनेन हंसनामकत्वं स्तयमुक्तम् । यद्वा हंसोऽन्ते यस्य स हंसोऽन्तः. हंसोऽन्तश्चासौ परममेति कर्मधारयेण आकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपे हंसःपरम इति सिद्धम् । तेन परमहंस इति नाम्ना परिचित इत्यर्थः । अतएवोक्तम् आगमकल्पदुर्गे—

असौ परमहंसाख्यो युक्तस्यावरजज्जगमः ॥ इति ॥

सकलसुखसन्तानलहरीपरीवाह इति । सर्वप्रकारसुखं सकलसुखं तस्य सन्तानो विस्तारः स एव लहरी शैवी परि सर्वतोभावेनोद्भूते उत्तरोत्तर-कालस्थायित्वेन प्रकाशयते यस्मिन् इत्यर्थः । ततश्च श्रेण्याकारेण सर्व-व्यापकसर्वप्रकारसुखविशिष्ट इति यावत् । अयं हंसः परमशिवस्याधीवर्त्तीत्युक्तं भाक् ॥ ४३ ॥

एतत् कर्णिकायां सर्वदेवतामयहंसादीनामधिष्ठानात् शैवशाक्तादि-सकलोपासकानामुपास्यदेवतास्थानमित्याह । शिवस्थानमिति । शैवाः शिवो-

(४४) शिवस्थानं इति । एतत् परमशिवस्थानं शैवा जनाः शिवस्थानमिति उपनि । वैष्णवाः परमपुरुषं परम प्रकृता वा अस्मोर्यस्य एवम्भूतपुरुषं वदन्ति । अपरे केचित् प्रायो हरि-हरपदमिति उपनि । अन्ये देवीचरणयुगलाम्बोजरसिका देव्याः पदं उपनि । वस्तुतस्तु नामाप्रकारभावनाया एको निरञ्जन एवं निर्वाणः अतएव “शुद्धस्फटिकनामपञ्चजुषां नद्या-मेको गव्य” इति पुण्यह्नोक्तं साधु-संगच्छते ॥

इदं स्थानं ज्ञात्वा नियतनिजचित्तो नरवरो
 न भूयात् संसारे पुनरपि न बद्धस्त्रिभुवने ।
 समया शक्तिः स्यान्निधममनसस्तस्य कृतिनः
 सदा कर्तुं हर्तुं खगतिरपि बाणो सुविमला ॥ ४५ ॥

पासका एतत्पद्मं शिवस्थानं लपन्ति वदन्तीत्यर्थः । परमपुरुषं परमपुरुषस्य
 विष्णोः स्थानं इदमर्थतदितप्रत्ययेन सिद्धम् । केचिदिति ये हरिहरोपा-
 सकास्ते शैवा वैष्णवाश्च ते केचित् अपरे केवलशिवविष्णुपासकेतरा हरिहरपदं
 लपन्ति । अतः सर्वे शैवा वैष्णवाः केवलशिवस्थानं केवलविष्णुस्थानं न वदन्ति
 इत्यभिप्रायेण इत्युक्तम् । अन्ये युगलभजनशीलाः यदा अन्ये हंसमन्त्रोपासका-
 मुनीन्द्राः प्रकृतिपुरुषस्थानं हंसस्य प्रकृतिपुरुषोभयरूपत्वात् तदधिष्ठितस्थानं
 लपन्तीत्यर्थः । एतन्नदर्शनमात्रं तत्स्थाने सर्वदेवतामयपरंविन्दोरधिष्ठानात्
 यो यद्देवतोपासकः स तद्देवतास्थानं वदतीति बोध्यम् ॥ ४४ ॥

सहस्रारज्ञानफलमाह इदं स्थानमिति । साङ्गोपाङ्गरूपेणैतत्स्थानं प्राप्नो-
 भवतीति भावः । नियतनिजचित्त इति नियतं तत्र नियुक्तं निजचित्तं येन
 इत्यर्थः । न भूयात् संसारे मुक्तो भवतीति भावः यतः कचिदपि न बद्धस्त्रि-
 भुवने इति हेतुगर्भविशेषणम् । बद्धः पुण्यपापरूपमायापाशबद्धः । तदुक्तं
 भागवते—

कर्मणि क्रियमाणे तु गुणैरात्मनि भव्यते ।

तदस्य संख्यतिर्ध्वजः पारतन्त्र्याच्च तत् स्मृतम् ॥ इति ॥

भगवद्गीतायामपि—

स्रभाषजेन कील्येय निरुद्धः स्वेन कर्मणा ॥ इति ॥

(११) इदं स्थानमिति । इह एवं यास्ते एतत्स्थानं ज्ञात्वा नियतं भव्यते निजचित्तं येन
 च परमात्मनिपादो नरवरो संसारे न भूयात् कचिदपि त्रिभुवने बद्धो न भवति । संयतमनसः

ततश्च पुण्यपापभोगार्थं शरीरधारणात् बन्धः । स च स्वर्गे पुण्यभोगार्थं पाताले पापभोगार्थं मर्त्ये उभयभोगार्थं भवतीति । तत्त्वज्ञानिनान्तु बन्ध-
हेतुभूतपुण्यपापानुदयात् सञ्चितपुण्यपापक्षयाच्च क्वचिदपि कस्मिन् कालेऽपि
चिभुवने स्वर्गमर्त्यपाताले न बद्धः न शरीरी भवति । सोऽयं प्रारब्धकर्म्म-
भोगपर्यन्तं जीवन्मुक्तः सन् तिष्ठति देहान्ते मुक्तो भवतीति भावः । तस्य
पुण्यपापानुदयमाह कुलार्णवे—

अश्वमेधशतेनापि ब्रह्महत्याशतेन च ।

पुण्यपापेर्न लिप्यन्ते येना ब्रह्म हृदि स्थितम् ॥ इति ॥

तथा भगवद्गीतायाम्—

नैव तस्य कृते नार्थो नाकृते नैह कथन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ इति ॥

तस्य प्रक्रान्ततत्त्वज्ञानिनः कृतेन कर्म्मणा पुण्यं नास्ति न चाकृतेन नित्य-
कर्म्मणा कथनं प्रत्यवायोऽस्तीति सुबोधिनीव्याख्यानम् ।

सञ्चितपुण्यपापक्षयमाह श्रुतिः—

तस्मिन् मनसि लीने गते सङ्कल्पविकल्पे दग्धे पुण्यपापे सदाशिवः
शक्त्यात्मा शान्त इति ।

भगवद्गीतायामपि—

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥ इति ॥

तस्य समग्रा सर्वकार्यसाधिका शक्तिः स्यात् । शक्तिकार्यं दर्शयति
सदा कर्तुमिति धर्मीष्टकार्यं कर्तुं तथा कर्तुम् अनिष्टं कर्तुं संकर्तुं च शक्तिः
स्वगतिराकाशपथगमनं सुविमला मधुरगद्यपद्यमयी वाणी स्यादिति
सर्वत्रान्वयः ॥ ४५ ॥

सस्य कृतिन समग्रा शक्तिः स्यात् । तद्देशाद् सर्वदेव कर्तुं कर्तुं शक्नोति भवति । स्वगतिराकाश-
गतिरपि भवति । अथ वाणी सर्वाङ्गादिनी सुविमलशक्तिरूपा भवतीति ।

अत्रास्ते शिशुसूर्यसोदरकला चन्द्रस्य सा षोडशी

शुद्धा नीरजसूक्ष्मतन्तुशतधाभागेकरूपा परा ।

विद्युत्कोटिसमानकोमलतनूर्विद्योतिताऽधीमुखी

पूर्णानन्दपरम्परातिविगलत्पीयूषधाराधरा ॥ ४६ ॥

अथात्र पूर्वं तदन्तःशून्यन्तदित्यनेन सकलप्रशिक्षकलाशुद्धरूपप्रकाश-
मित्यनेन च सहस्रारकर्णिकान्तस्त्रिकोणे अमाकलानिर्ज्वरकलापरंविन्दु-
नामधिष्ठानं ज्ञेयमभिहितम् । इदानीं तेषां स्वरूपेण इतरमेदकविशेषणेन
च स्पष्टयितुमिच्छन्नादावमाकलास्वरूपमाह अत्रास्ते इति । शिशुसूर्य-
सोदरमित्यनेन कलाया रक्तवर्णत्वं प्रापितम् । चन्द्रस्य या षोडशीत्यनेनय-
ममा कलेति प्रापितम् । नीरजतन्तुर्मृणालसूत्रं तस्य शतभागो दीर्घफाले-
नेति बोध्यम् । शुद्धा कलहरहिता परा विच्छन्निरूपा विच्छन्तेरेवेदं
रूपम् । अतएवोक्तं प्रभासखण्डे—

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥

इति अमाविशेषणम् । नित्यानन्दपरम्परेति ब्रह्मपरम्परोत्पत्ता इत्यर्थः ।
अतिविगलत् पीयूषधाराधरा अतिशयामृतस्त्राविणीत्यर्थः । यद्वा नित्या-
नन्दपरम्परातिविगलत्पीयूषधाराधरेत्येकविशेषणम् । अस्यार्थः परं विन्दु-
रूपं शिवः परा प्रकृतिः शक्तिः आनन्देन समरसानन्देन परम्पराभ्यां शिव-
शक्तिभ्यामतिविगलन्ती या पीयूषधारा परामृतधारा नित्यं निरन्तरं
तादृशधाराशिव धारां धारयतीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४६ ॥

निर्व्याणख्यकला परा परतरा सास्ते तदन्तर्गता
 केशायस्य सहस्रधा विभजितस्यैकांशरूपा सती ।
 भूतानामधिदैवतं भगवती नित्यप्रबोधोदया
 चन्द्रार्द्धाङ्गसमानभङ्गुरवती सर्वार्कतुल्यप्रभा ॥ ४७ ॥
 एतस्या मध्यदेशे विलसति परमापूर्वनिर्व्याणशक्तिः
 कीव्यादित्यप्रकाशा त्रिभुवनजननी कोटिभागैकरूपा ।
 केशायस्यातिसूक्ष्मा निरवधि विगलत्प्रेमधाराधरा सा
 सर्वेषां जीवभूता मुनिमनसि मुदा तत्त्वबोधं वहन्ती ॥ ४८ ॥

निर्व्याणकलास्वरूपमाह निर्व्याणख्यकलेति । सा परा परतरा परमा
 कला अस्या अपि परतरा श्रेष्ठा । परादिति पाठे सर्वत्रेष्ठा इत्यर्थः । सा
 तदन्तर्गता समाकलायाः कोटि स्थिता । “तन्मध्ये कुटिला निर्व्याणख्य-
 सप्तदशी कला” इति पूर्वोक्तवचनात् । केशायस्येत्यादि केशायस्य सहस्र-
 भागैकभागरूपसूक्ष्मा सती भास्ते इत्यन्वयः । भूतानां सर्वप्राणिनामधिदैवतं
 हार्दचेतन्यस्वरूपा इत्यर्थः । नित्यप्रबोधोदया तत्त्वज्ञानसम्पादयित्री । चन्द्रा-
 र्द्धाङ्गसमानभङ्गुरवती चन्द्रार्द्धाङ्गरूपामाकलावत् कुटिलाकारेत्यर्थः । सर्वार्क-
 तुल्यप्रभा एकदा हादशसूर्योदये यादृक्प्रकाशः तादृशप्रकाशमाना रक्तवर्णा
 च ॥ ४७ ॥

परं विन्दुस्वरूपमाह एतस्या इति । एतस्या निर्व्याणकलायाः मध्यदेशे
 कोटि अपूर्वा सृष्टेरदावाविभूतत्वात् किञ्चिदपि नास्ति पूर्वं यस्यास्तादृशी ।

(४७) निर्व्याणख्येति । सा निर्व्याणनाम्नी कला समाकलान्तर्गता सती आसीत् । कीदृशी ?
 परा प्रकटादपि प्रकटतरा । सहस्रप्रकारेण विभजितस्य केशायस्य एकांशरूपा सती शोभना ।
 पुनः कीदृशी ? भूतानामधिदैवतास्वरूपा भगवतीस्वरूपा च । नित्यः प्रबोधोदयो यस्याः सा तथा ।
 चन्द्रसेखरे भङ्गुरं वक्राकारं वयुर्यस्याः सा तथा हादशादित्यप्रभा इत्यर्थः ।

(४८) एतस्या इति । एतस्याः अन्तर्गता मध्यदेशे परमापूर्वनिर्व्याणशक्तिर्विलसति ।
 कीदृशी ? कोट्यादित्य एव प्रकाशो यस्याः । त्रिभुवनजननी सर्वेषां आधारभूतत्वात् । केशाय-

परमा परं ब्रह्मशक्तिरूपा निर्व्याणशक्तिर्विलसतीत्यर्थः । निर्व्याणशक्तिं विशेषयति कीदृशादित्यप्रकाशेति । त्रिभुवनजननी स्वर्गमर्त्यपातालदि-
प्रपञ्चसमुदायस्योत्पत्तिस्थानरूपेत्यर्थः । यतः कैशाग्रस्य कीटिभागेकभागरूपा
अतोऽतिसूक्ष्मा । निरवधिविगललोमधाराधरेति प्रेम आनन्दार्द्रभावप्रफुल्लता ।
सामरस्यानन्दार्द्रभावप्रफुल्लताजनिता या परावृतधारा निरवधि निरन्तरं
विगलन्ती तादृशधारा धारयतीत्यर्थः । सर्वेषां जीवभूतेति ।

एतस्य संग एव जीवः तदुक्तं यथा—

ज्वलदग्नेर्यथा देवि स्फुरन्ति विस्फुलिङ्गकाः ।

तस्याद्युतं परं विन्दुर्यथा भूमौ पतत्यपि ।

तदेव सहसा देवि संश्रायुक्तो भवत्यपि ॥ इति ॥

तस्याः शिवशक्त्यात्मकपरंविन्दुन्तर्गतशक्त्याः संश्रायुक्तो जीवनामा भवती-
त्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । इयं निर्व्याणशक्तिः निर्व्याणकलाधःस्थाने नादरूप-
निबोधिकोपरि वर्तते । तद् यथा—

निर्व्याणाम्यन्तरगता वज्ररूपा निबोधिका ।

नादाव्यक्ता तदुपरि कीदृशादित्यममप्रभा ।

निर्व्याणशक्तिः परमा सर्वेषां योनिरूपिणी ॥

तस्यां गतौ शिवं ज्ञेयं निर्विकारं निरञ्जनम् ।

अत्रैव कुण्डली शक्तिर्विहरेत् परमात्मना ॥ इति ॥

निबोधिकाऽप्यक्तनादात्मिका वज्ररूपा । तथा हि नादस्य त्रिविधवत्त्वात्
“तमोगुणाधिक्येन केवलध्वन्यात्मकोऽप्यक्तनादः । रज आधिक्येन किञ्चिदर्थ-
वद्वन्यामात्मकः । सत्त्वाधिक्येन विन्दुरूप” इति राघवभट्टः । ततश्च नादविन्दु-
निबोधिकाः चर्केन्दुवज्ररूपाः “ते ज्ञानेच्छाक्रियात्मनो वज्रीन्द्रकस्तरूपिणः”
इति सारदावचनात् । तस्मादत्र वज्ररूपनिबोधिकोपरि स्थितिक्रयनात्

• षट्चक्रनिरूपणम् ।

तस्या मध्यान्तराले शिवपदममलं शाश्वतं योगिगम्यं
नित्यानन्दाभिधानं सकलमुखमयं शुद्धबोधस्वरूपम् ।
केचिद्वक्त्राभिधानं पदमिति सुधियो वैष्णवं तत्त्वपन्ति
केचिद्वंसाख्यमेतत् किमपि सुकृतिनो मोक्षमात्मप्रबोधम् ॥४६॥

सूर्यचन्द्रवह्निमण्डलोपरि निर्वाणशक्तेः स्थितिरिति सुधीभिर्भाव्यम् । व्यक्त-
माह कुलार्णवीक्ष्यपरंब्रह्मध्याने—

विन्दुरूपं परं ब्रह्म सहस्रदलसंस्थितम् ।

इत्युपक्रम्य—

कर्णिकान्तस्त्रिकोणान्तर्भण्डलत्रयमण्डितम् ॥ इति ॥

मण्डलत्रयेण सूर्यचन्द्रवह्निमण्डलेन मण्डितमित्यर्थः । इयं निर्वाण-
शक्तिः परविन्दुरूपेति स्फुटीकरित्यामः ॥ ४८ ॥

निर्वाणशक्तिमध्ये परब्रह्मस्थानमाह तस्या मध्यान्तराले इति । तस्याः
परंविन्दुरूपनिर्वाणशक्ताः मध्यान्तराले मध्यस्थशून्ये चमलं मायामलैरहितं
शिवपदं ब्रह्मस्थानं लपन्ति तत्त्वज्ञा इति शेषः । योगिगम्यं सूक्ष्मातिसूक्ष्म-
तमत्वात् दाह्यनसौरगोचरत्वाच्च योगिनां ज्ञानमात्रगम्यमिति भावः ।

(४६) अस्या इति । अस्याः शक्तेर्मध्यदेशान्तराले निर्मलं शिवपदमाह । नित्यानन्दं
यावत्तत् अत्यन्ताशुक्लत्वात् । योगं प्राप्य अत्यन्तज्ञानसाध्यत्वात् सकलानां सुखमयं अथवा सकलं
कलया सह वर्त्तमानं तत् सुखमवहेति तत् तथा । सुशुद्धीनां प्रबोधो ज्ञानं यस्मात् । एतत्
परं केचित् परब्रह्माभिधानमिति वदन्ति । अन्ये सुधियो वैष्णवं पदं लपन्ति । केचित् सुधियो
भोक्तृं भोक्तृरूपं हंसाख्यमिति वदन्ति । एतेन ब्रह्मविशुद्धिवशक्तिलक्षणं तत्पदमित्यायातं
हंसाख्यत्वात् । तथाच ज्ञानार्थे—

हकारे विन्दुरूपेण ब्रह्मार्थं विद्धि पार्थिव ।

वकारे सर्गविन्दुभ्यां हरिवाहं महेश्वरि ।

अविभागावस्थत्वात् लोके हरिहराविति ॥

केचित् वेदान्तिका ब्रह्माभिधानं ब्रह्मेति नाम्ना लपन्ति अथवा हंसाख्यं
हंसनामकमिति यथाश्रुतार्थः । अन्ये सुकृतिनः किमपि अनिर्वचनीयम्
आत्मप्रबोधम् आत्मसाक्षात्कारस्थानं लपन्तीत्यर्थः । मोक्षमिति मुच्यते
मायाप्रपञ्चादहिर्भूयते यत्र तन्मोचरूपमित्यर्थः । अचेदमवधीयताम् ।
सहस्रदलकर्णिकान्तस्त्रिकोणे मायाबन्धनच्छादितप्रकृतिपुरुषात्मकपरंविन्दुः ।
तदुक्तम्—

सत्यलोके निराकारा महाज्योतिःस्वरूपिणी ।
माययाच्छादितात्मानं चणकाकाररूपिणी ॥
हस्तपदादिरहिता चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी ।
मायाबन्धनमुत्सृज्य द्विधा भित्वा यदोन्मुखी ।
शिवशक्तिविभागेन जायते सृष्टिकल्पना ॥ इति ॥

सत्यलोके सहस्रारे इत्यर्थः ।

तथा—

निर्गुणो विन्दुरूपस्य सिद्धिकारणमेव हि ।
केचिद्वदन्ति स ब्रह्मा केचित् विष्णुः प्रकथ्यते ॥
केचित् रुद्रो महापूरुषं एको देवो निरञ्जनः ।
आद्या शक्तिर्यती देवचणकाकाररूपकः ॥ इति ॥

अस्य विन्दोः केशायकोटिभागैकभागरूपसूक्ष्मतेजोऽंशो निर्व्याणशक्ति-
र्अध्यगून्मभागी ब्रह्मपदमिति अन्यकारमतम् ।

तथान्यत्—

तन्मध्ये परविन्दुश्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम् ।
गून्मरूपं शिवः साक्षात् विन्दुः परमकुण्डली ॥

तथा—

वृत्तः कुण्डलिनीशक्तिर्गुणत्रयसमन्वितः ।

शून्यभागं महेशानि शिवशक्त्यात्मकं प्रिये ॥ इति ॥

अयं विन्दुः सर्वकारणरूप ईश्वर इति केचित् । पौराणिकासु महाविष्णु-
रूपोऽयमिति वदन्ति । अन्ये तु ब्रह्मपुरुषोऽयम् ।

तदाह—

नाहो न रात्रिर्न वियन्न पृथ्वी

नासीत्तमो ज्योतिरभूववान्यत् ।

श्रोत्रादिबुद्धानुपलभ्यमेकं

प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ॥ इति ॥

निर्गुणः सगुणश्चेति शिवो ज्ञेयः सनातनः ।

निर्गुणः प्रकृतेरन्यः सगुणः सकलः स्मृतः ॥

इति सारदावचनास्तन्मध्येऽयं सगुणब्रह्मरूपः । वस्तुतस्त्वेकमेव मतमिदा-
न्नानाविधनाम्ना मायन्तीत्यलं विस्तरेण ॥ ४८ ॥ ७ ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । सुषुम्नानाद्यूर्ध्वं सहस्रदलपद्मं शक्त-
वर्णमधोमुखं रक्तकिन्नरकशोभितम् अकारादिलकारान्तपञ्चाशद्वर्णैः शङ्काभै-
र्विंशत्यावर्त्तनेन सहस्रसंख्यैर्युक्तसहस्रदलम् । एतत्कर्णिकायां हंसः ततः
परमशिवरूपगुरुः । ततः सूर्यमण्डलं चन्द्रमण्डलं ततो महावायुः । ततो
ब्रह्मरन्ध्रम् । ततो महाशङ्खिनी चन्द्रमण्डले विद्युदाकारत्रिकोणम् । तन्मध्ये
शृणालसूत्रशतभागैकभागरूपसूक्ष्मा चन्द्रस्य षोडशी कलाऽधोमुखी रक्तवर्णा ।
तत्कोटौ केशाग्रसहस्रभागैकभागरूपसूक्ष्मा निर्वाणकला रक्तवर्णाऽधोमुखी ।
तदधस्तात् अव्यक्तादात्मकनिबोधिक्काण्डवह्निः । तदुपरि निर्वाणकला-
कोटौ परंविन्दुः शिवशक्त्यात्मकः । अस्य केशाग्रकोटिभागैकभागरूपसूक्ष्म-
तेजोहंसरूपा निर्वाणशक्तिः अस्या हंसो जीवः विन्दोर्मध्ये शून्यं ब्रह्मपद-
मिति । आगमकल्पद्रुमपञ्चशाखादिमते सहस्रदलपद्मकर्णिकामध्ये चन्द्र-
मण्डले अकयादित्रिकोणं तन्मध्ये त्रिकोणसमीपे त्रिविन्दुः तस्याधो विन्दु-

हंकारः पुरुषात्मकः । ऊर्ध्वविन्दुद्वयरूपविसर्गः सकारः प्रकृतिरूपः । एत-
दुभयात्मको हंसस्त्रिविन्दुरूपेण प्रकाशते । तन्मध्ये अमाकला तत्क्रीड़े निर्वाण-
शक्तिः तस्या मध्यगून्धं परंब्रह्म इति ।

तद्वयथा—

अथ शुभ्रसहस्रारे पूर्येन्दुमध्यविस्फुरत् ।
त्रिकोणं तद्धिदाभासमकषादिहलक्षयुक् ॥
तदन्तरे परं शून्यं विसर्गाधो व्यवस्थितम् ।
बालादित्यप्रभा तत्र कला पोङ्गश्चधोमुखी ॥
स्रवन्ती सौधधारां वै चन्द्रार्द्धाङ्गविभङ्गुरा ।
तदन्तरे परा शक्तिः कीट्यादित्यप्रभामयी ॥
विस्तन्तुसहस्रांगभागरूपा विदात्मिका ।
तदन्तः सच्चिदानन्दो वेदातीतो निरञ्जनः ॥
विन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिर्धृतः ।

पुं-प्रकृत्यात्मको हंसः स्वप्रकाशेन भासते ॥ इति ॥

एतन्मतमायित्य परंविन्दोर्ऊर्ध्वं हंसघटकविसर्गोपरि गुरुस्थितिरिति वदन्ति ।
तत्र समीचीनम् । निर्वाणतन्त्रे परंविन्दुरूपशक्तिसमीपे तस्याः पूजाध्यान-
परायणस्य निजगुरोः स्थितिकथनात् । पूजार्थोपवेशनन्तु अधःस्थले सम्मुख एव
युज्यते न तूर्ध्वस्थले पद्यादेशे ।

तद्वयथा । निर्वाणे—

सत्यलोके वीजकोपे चिन्तामणिगृहे शुभे ।

ध्यायेविरञ्जनां देवीं रत्नसिंहासनोपरि ।

तस्यान्तिके निजगुरुं पूजाध्यानपरायणम् ॥ इत्यादि ॥

किञ्च पूर्वग्रहदिशे मङ्गाकालोत्तमवचने हंसवर्णद्वयोपरि गुरुस्थितिः
सुव्यक्ता । अत्र भूनादिसहस्रदलपथ्यन्तोक्तप्रकारविपरीतप्रकारबोधकानि
तथा तदतिरिक्तबोधकानि च यानि वचनानि दृश्यन्ते तानि मतभेदेन
१) भूकारान्तरविधायकानि इति बोध्यम् ॥ इति सप्तमप्रकरणम् ॥ ५ ॥

हृद्गारेणैव देवीं यमनियमसमभ्यासशीलः सुशीलो
ज्ञात्वा श्रीनाथवक्त्रात् क्रममिति च महामोक्षवर्त्मप्रकाशम् ।
ब्रह्मद्वारस्य मध्ये विरचयति स तां शुद्धबुद्धिस्वभावो
भित्त्वा तल्लिङ्गरूपं पवनदहनयोराक्रमेणैव गुप्तम् ॥ ५० ॥

अथेदानीं सहस्रदशपर्यन्तं चक्रं निरूप्य तत्र कुण्डलिनीयोगं कथयिष्य-
न्नादौ कुण्डलिन्युत्थापनप्रकारमाह हृद्गारेणेति । अस्यायमर्थः । स
योगित्वेन प्रसिद्धो जनः गुरुवक्त्रात् क्रमं ज्ञात्वा येन क्रमेण प्रकारेण हृदाद्या-
कुक्षनादिपवनदहनयोराक्रमणं कुण्डलिन्युत्थापनादिकं भवति तत्प्रकारक्रमं
श्रीनाथस्य गुरोर्वक्त्रात् ज्ञात्वा पवनदहनयोराक्रमेण हूमिति कूर्चवीजो-
च्चारणेन च कुण्डलिनीमुत्थाप्य तल्लिङ्गरूपं भित्त्वा स्वयम्भुक्तिङ्गच्छिद्रं प्रस्फोट-
यित्वा तां देवीं कुण्डलिनीं ब्रह्मद्वारस्य मध्ये चित्रिणीनाडीमुखमध्ये विर-
चयति प्रापयतीत्यर्थः । हृद्गारेणेति ।

ततो हंसमुपसृत्य शनैराकुचयेत् गुदम् ।

इत्याद्यागमकल्पद्रुमवचने हंसमन्त्रस्योच्चारणेन कुण्डलिनीचालनविधानात् ।

(५०) हृद्गारेणेति । इदानीं भूतगुह्यः कथ्यते । तां देवीं कुण्डलिनीं यमनियमसमभ्यासशीलः
स जनः श्रीनाथवक्त्रात् गुदसखात् महामोक्षवर्त्मप्रकाशं क्रमसं ज्ञात्वा हृद्गारेण तत् स्वयम्भुक्तिङ्गं
भित्त्वा ब्रह्मद्वारस्य मध्ये विरचयति । जनः कोटयः ? शोभनं शीलं यस्य स तथा । गुह्यगुह्यैः
प्रभावो यस्य स तथा । मन्त्रस्य गुप्तं तां कीदृक्प्रकारेणाक्रम्य जयति ? इत्याह पवनदहनयोरिति
तयोराक्रमणेन अर्धात् पवनयोगेन दहनस्य ऊर्ध्वगतिरुक्तः प्रवृद्धा सर्वाङ्गतिः सा ऊर्ध्वगतिर्भवत्येव ।

तथाच—

शूलाघाते शरेर्दिव्यं त्रिकोणं तेजको निधिम् ।

तस्याग्निरेखामानीय आच ऊर्ध्वव्यवस्थिताम् ॥

इत्युद्गातावचनात् ।

प्रज्वलद्गुलगाकारा पद्मातन्तुविभा शुभा ।

सर्वेषां जननी प्रोक्ता सूर्यकोटिसमाप्रभा ।

प्रबुध्य वज्रयोगेन यमसामन्वता हता ।

सूरीष गुणमादाय त्रजल्लुप्तं सपुष्पया ।

हं हंस इति मन्त्रः कुण्डलिनीचालने विनियुक्त इति सलितारहस्यकारः ।
किन्तु हंसस्मरणपूर्वकतदाकुञ्चनविधानात् हंस इति मनुमनुस्मृत्य जीवा-
त्मानं हृदयस्थं दीपकलिकाकारं मूलाधारमानीय तेन साहं कुण्डलिनीं
चालयेदित्यभिप्रायः ।

अतएवागमकल्पद्रुमे—

आरोप्यारोप्य शक्तिं कमलजनिलयादात्मना साधकेन्द्रः ।

इति परवचने आत्मना जीवात्मना साहं चालनमुक्तम् ।

कालीकुलामृतेऽपि—

हृदयाहंसमनुना नीत्वा जीवं मुखास्त्रजे ।

हृङ्कारेण समुत्थाप्य कुण्डलीं परदेवताम् ॥ इति ॥

कङ्कालमालिनीतन्त्रे—

आकथ्य प्रणवेणैव जीवात्मानं गगिन्द्रजे ।

कुण्डलिन्या सह प्राणं गन्धमादाय साधकः ।

सोऽहन्तु मनुना देवीं स्वाधिष्ठानं प्रवेशयेत् ॥ इति ॥

ततश्च हंसेन प्रणवेन वा हृदयाङ्गीर्य मूलाधारमानीय केवलकूर्चबीजेन
कुण्डलिनीमुत्थापयेत् इति सुधोभिर्भाष्यम् ।

स जनः कीदृशः ? यमनियमसमभ्यासशीलः यमनियम इति योगप्रति-
बन्धककामक्रोधादिनाशकतदगुक्लशरीरान्तर्वायुरेचनमनःस्त्रैर्यादिसाधकाङ्ग-
योगप्रदर्शकं तैरेव प्रकृतयोगनिष्पत्तेः न तु केवलमनियमसमाप्तेन । अतएव
अन्यकृता चतुःपञ्चागच्छीके 'योगी यमाद्यैर्युत' इत्यत्र यमाद्यैरिति बहुवच-
नान्तत्वेन प्रयुक्तम् । अयन्तु यमाद्यभ्यासः कामाद्याकुलितचित्तानामेव । यदि
तु जन्मान्तरीयादृष्टवशात् स्वभावतो वा क्रोधकामादिरहितः तदा तदयोगा-
भ्यासं विनापि प्रकृतयोगी शक्नो भवतीति बोध्यम् ।

उद्घाटयेत् चक्रादन्तु यथा कुञ्चित्वा हठात् ।

कुण्डलिन्या तथा योगी ओम्कारं प्रभेदेवेत् ॥

इति गोरखवंशिकोक्तम् ॥ [अतन्त्रे "शुद्धबुद्धिप्रभातः" इति पाठः] ।

सुशील इति यतः यमाद्यभ्यासशीलः अतएव सुशील इति । यीनाद्य-
पक्तादिति । गुरूपदेशं विना क्रमज्ञानं न भवतीति भावः ।

अतएवोक्तम्—

गुरूपदेशतो ज्ञेयं न तु शास्त्रार्थकोटिभिः ॥ इति ॥

क्रमं विशेषयति महामोक्षवर्त्मप्रकाशमिति । मोक्षवर्त्मं चित्रिणी-
नाडीमध्यच्छिद्ररूपवर्त्मं तस्य प्रकाशः प्रस्तोतुं येन क्रमेणेत्यर्थः । शुद्धबुद्धि-
स्वभाव इति शुद्धबुद्धौ ब्रह्मणि स्वभावी यस्य अथवा शुद्धबुद्ध्या स्वस्मिन् आत्मनि
भावी यस्येत्यर्थः । सुगुप्तं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । अथवा
तस्मिन्नरूपं सुगुप्तं मुद्रितमुखत्वेनाव्यक्तम् अप्रकाशितमुखमिति यावत् । अथात्र
कुण्डलिन्युत्थापनप्रकारं विशेषेणाह ।

भागमकल्पद्रुमपञ्चमशाखायाम्—

पद्मासने निवेश्याह्वे ततः पाणिद्वयं न्यसेत् ।

ततो हंसमुपसृत्य शनैः सङ्घीचयेद्बुद्धम् ॥

धायुमुत्तोलयेत्तेन वर्त्मना स पुनः पुनः ।

उत्तोल्य भेदयेच्चक्रं तस्यानुष्ठानमुच्यते ॥

मूलाधारसरोजौ तु त्रिकोणमतिमुन्दरम् ।

कामो भवति तन्मध्ये बालार्ककोटिप्रविभम् ।

तदूर्ध्वं कुण्डलीशक्तिं स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम् ॥

तथा—

कामाग्निना कूर्चयोगात् परं हंसामिलायिनीम् ॥ इति ॥

तथा भूतशुद्धौ—

हृदिस्थां कुक्षिकां लत्वा गत्वा तदुदरे गिवे ।

कण्ठाद्यं समनुप्राप्य द्वारं कुक्षिकाया हठात् ॥

उदात्त परमेष्ठानि पवनेन प्रदीपयेत् ।

इतामनप्रतप्तां तु तापेन अगमूर्द्धताम् ॥

भित्त्वा लिङ्गत्रयं तत्परमरसशिवे सूक्ष्मधाम्नि प्रदीपे
 सा देवी शुद्धसत्ता तडिदिव बिलसत्तन्तुरूपस्वरूपा ।
 ब्रह्माख्यायाः शिरायाः सकलसरसिजं प्राप्य देदीप्यते त-
 न्मीक्षाख्यानन्दरूपं घटयति सहसा सूक्ष्मतालक्षणेन ॥ ५१ ॥

प्रसुप्तां नागिनीं लिङ्गे योनिवक्त्रे प्रबोधयेत् ।

ततः प्रचालयेदायुं यावन्नाभ्यन्तरेषु च ॥

गुरुदृष्टेन मार्गेण स कृत्वा कुम्भकेन वै ।

आक्रम्येवं ततो जीवं सुगुप्तेन पथा भृगुम् ॥

ऊर्ध्वोच्छ्वासैर्बुधसुखान् कारयेत् पङ्कजान् शिवे ।

प्रबोधयन् ग्रन्थैर्भानुं मेरुशृङ्गं नयेत् सुधीः ॥ इति ॥

तदयं सकलवचनपर्यालोचनसिद्धः क्रमोऽवधीयताम् । योगी जनः
 विहितासने उपविश्य स्वाङ्गे उत्तानो करौ कृत्वा खेचरीमुद्रया स्थिरचित्तः
 सन् देहान्तर्वायुमापूर्य कुम्भकं कृत्वा हृदयमाकुञ्चयेत् । तेन ऊर्ध्वोच्छ्वासीत्-
 सरणनिवृत्तिः । ततो देहान्तरस्थवायोरुदरकण्ठादिस्थापकतया नाडी-
 च्छिद्रप्रस्फोटनेनाधीगमनमनुभूय गुदमाकुञ्चयापानं संरुध्य वायुमुत्तोल्य
 मूलाधारकमस्तकर्णिकान्तस्त्रिकोणस्थकामं वाममावर्तयेत् । तेनोद्दीप्तेन
 तत्र स्थितेन कामाग्निनोत्पत्तां कुण्डलिनीं हृद्गारेण चेतयित्वा परमशिव-
 सामरस्याभिनामिणीं तां स्वयम्भूलिङ्गमुखं स्फोटयित्वा तच्छिद्रेण विविणी-
 नाडीमुखमध्यं प्रापयेदिति समुदितार्थः ॥ ५० ॥

इदानीं कुण्डलिनीयोगप्रकारमाह भित्त्वेति । संरुद्धवर्त्मनि वर्त्मकरणे
 भेदः । अस्मार्थः सा देवी कुण्डलिनी तस्मिन्त्रयं स्वयम्भावेतराख्यलिङ्गत्रयं

(५१) भित्त्वेति । इदानीं तस्या गतिप्रकारमाह सा देवी तस्मिन्त्रयं स्वयम्भावेतराख्य-
 लिङ्गान् भित्त्वा ब्रह्माख्यमाद्याः सकलसरसिजान् प्राप्य परमरसशिवे देदीप्यते अर्थं दीप्तिं
 कुर्वन्ती इहहा सूक्ष्मतालक्षणेन योचनान्दरुणं घटयति च यद्यन् शिवलिङ्गस्य । सा कीदृशी ?

भित्वा तैर्लिङ्गैः संरुद्धवर्त्मनि वर्त्म कृत्वा ब्रह्माख्यायाः शिरायाः चित्रिणीनाङ्गी-
सम्बन्धि तद्व्यधितमिति यावत् । व्यधितं तत् सकलसरसिजं प्राप्य तत्र देदीप्यते
ततः सूक्ष्मतालक्षणेन सूक्ष्मभावस्वरूपेण सूक्ष्मभावेनेति यावत् । तेन भावेन
विलसत्तन्तुरूपस्वरूपा सती परमरसशिवे परमरसः परमानन्दः तन्मये शिवे
सहस्रदलकर्णिकास्यपरंविन्दुरूपशिवसमीपे अर्थाद्भत्वा मोक्षाख्यानन्दरूपम्
अर्थात् साधकस्य नित्यानन्दरूपमुक्तिं सहसा घटयतीत्यर्थः । लिङ्गद्वयमिति
तत्पूर्वोक्तं षट्चक्रं पञ्चशिवश्चेति चतुर्दशग्रन्थीन् भित्त्वेति बोध्यम् ।

तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिण्याम्—

गच्छन्तीं ब्रह्मरन्ध्रेण भित्त्वा ग्रन्थींचतुर्दश ॥ इति ॥

तत्र लिङ्गशिवयोर्भेदप्रकारमाह स्वतन्त्रतन्त्रे—

षट्चक्रस्यान् शिवान् भित्त्वा देवो गच्छति निष्कलम् ।

चक्राधिष्ठानतो रूपं हृत्वा तत्तन्मनोहरम् ॥

मोहयित्वा महेशानमानन्दाद्भुतविग्रहम् ।

रभित्वा तत्र तत्रैव यावत् प्राप्नोति शाश्वतम् ।

मोहितः परया यस्मात्तस्माद्विष उदाहृतः ॥ इति ॥

तथा मायातन्त्रे—

भित्त्वा लिङ्गतयं देवी शक्तिमार्गेण गच्छति ।

तत्तद्रूपेण चक्रेषु निष्कलं प्राप्य निर्वृता ॥ इति ॥

तत्तद्रूपेणेति वैखरी मध्यमा पश्यन्तीभावेन ।

तदुक्तम्—

प्रथमे वैखरीभावो मध्यमा हृदये स्थिता ।

भ्रूमध्ये पश्यन्तीभावः पराभावस्तद्दिन्दुनि ॥

अस्यार्थः परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति चतस्रः शब्दोत्पादिकाः शक्तयः
कुण्डलिन्यभेदरूपाः । ततः सहस्रारे कुण्डलिनीगमनकाले प्रथमे स्वयम्भू-

प्रादुर्भूता षट्शक्तिरूपवत्त्वत्वा । पुनः कीदृशी ? विद्युदिव प्रकाशतन्तुरूपमिव स्वरूपं यस्याः
सा तथा । शिवे किमभूते ? अस्मादस्मिन् अस्मिन् याम यस्या । प्रदीपे पल्लवदीप्तिं कुर्वति ।

लिङ्गसमीपे वैखरीभावेन तं मोहयित्वा एवं हृदये वाणलिङ्गं मध्यमाभावेन
भ्रूमध्ये इतरलिङ्गं पञ्चन्तीभावेन मोहयित्वा परंविन्दुनिकटे पराभाव-
माप्नोतीत्यर्थः ।

चक्रमेदप्रकारमाह—

चित्रिणीविवरे रक्तमेदपञ्चसमुद्भवान् ।

सव्यदक्षपार्श्वयोश्च नालस्यान् वाहयेच्च तान् ॥

पद्मान्नाडीमध्यवर्त्मरोधितान् परमेष्ठरि ।

नालं वामम्बिशेत् पञ्चन्तेन भेदः प्रजायते ॥

यथा शिल्पवर्ती रस्मिवाहीं लाययति प्रभुः ।

भेदयित्वा तथा चक्रं षड्जीवेन नयेच्च ताम् ॥ इति ॥

तथा—

षट्चक्रसन्धिभागेषु सुपुष्पावर्त्मना तथा ।

हृदयेन मनुना देवीं सहस्रारं समानयेत् ॥ इति ॥

परमरसशिवं विशेषयति । सूक्ष्मधास्त्रि प्रदीपे इति । सूक्ष्मधाम
निर्वाणशतयात्मकपरंविन्दोस्तेजो हंसः तन्मध्ये दीप्यमाने इत्यर्थः ।

देवीं विशेषयति । शुद्धसत्त्वेति । सत्त्वातिसत्त्वपरमसत्त्वशुद्धसत्त्वविशुद्ध-
सत्त्वेति पञ्चविधं शरीरावच्छिन्नचैतन्यमुत्तरोत्तरप्रकटं तत्तरेयं शुद्धसत्त्वा-
तुरीयेति यावत् ।

केन प्रकारेण मोक्षाख्यानन्दं घटयतीत्याकाङ्क्षायामुच्यते । तत्र
परंविन्दौ तां कुण्डलिनीं विलाप्य केषाञ्चित् साधकानां शिवात्मनोरभेदेन
तद्विन्दुचिन्तनेन केषाञ्चित् तथा शतयात्मकचिन्तनेन केषाञ्चित् परमपुरुष-
मयचिन्तनेन तथा केषाञ्चित् केवलशिवशक्तिसामरस्यचिन्तनेन सा देवी
मोक्षं घटयतीति ।

तदुक्तं मायातन्त्रे—

ऐक्यं जीवात्मनोराहुर्योगं योगविशारदाः ।

शिवात्मनोरभेदेन प्रतिपत्तिं परे विदुः ॥

शक्त्यात्मकं तथा ज्ञानं जगुरागमवादिनः ।

पुराणपुरयस्यान्ये ज्ञानमाहुर्विशारदाः ॥

शिवशक्तयोः सामरस्यात्मकं प्रकृतिनोऽपरे ॥ इति ॥

एकं जीवात्मनोरिति समाधिविषयम् । योगमिति युज्यते परमात्मना
एकीभूयते अनेनासौःयोगः । तं योगमित्यर्थः । समाधिसुक्ता ध्याने योग-
भेदमाह । शिवात्मनोरित्यादि । सामरस्यात्मकमिति ।

स्त्रीपुंयोगे तु यत् सौख्यं सामरस्यं प्रकीर्तितम् ।

तच्चिन्तनप्रकारमाह तद्वच्छ्रीक्रमे—

कलां कलङ्करहितां चिदानन्दमुपेयुषीम् ।

विस्वरूपनिदानञ्च शुद्धस्फटिकसविभम् ॥

पराविराजिवामोरुमदालसवपुःस्थियम् ।

नादोपरि महादेवं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषा ॥ इति ॥

कलां कुण्डलिनीम् । चिदानन्दं विन्दुरूपशिवमुपेयुषीं प्राप्तवतीमित्यर्थः ।

विस्वरूपनिदानं परशिवम् ।

तथान्यत्र—

शून्यरूपं परशिवं प्रापयित्वा तु कुण्डलीम् ।

ततः सामरसीभूतां पापयित्वा परासूतम् ।

पुनस्तेन पथा देवीं प्रापयेत् कुलगङ्गरम् ॥ इति ॥

यथा—

साङ्गत्वन्तु तयोः कृत्वा सामरस्यं विभाव्य च ।

तदुद्भूतरसेनैव तर्पयेद्देहदेवताम् ॥ इति ॥

प्रकारान्तरमाह गन्धर्व्वमालिकायाम्—

सहस्रारं शिवपुरं रम्यं दुःखविवर्जितम् ।

सर्व्वतोऽलङ्कृतैर्दिव्यं नित्यपुष्पफलद्रुमैः ॥

सदाशिवपुरं रम्यं कल्पवृक्षसुशोभितम् ।

पञ्चभूतात्मकं वृक्षं गुणत्रयसमन्वितम् ॥

चतुर्वेदधत्तुःशाखानित्यपुष्पसमन्वितम् ।
 पीतं खेतं तथा लक्षणं रक्तपुष्पञ्च पार्व्वति ॥
 हरितञ्च विचित्रञ्च नानापुष्पमनोहरम् ।
 एवं कल्पद्रुमं ध्यात्वा तदधो रत्नवेदिकम् ॥
 तत्रोपरि सुपर्यङ्कं नानावस्त्रोपशोभितम् ।
 मन्दारपुष्पसहितं नानागन्धानुसोदितम् ॥
 तत्रोपरि महादेवः सदा तिष्ठति सुन्दरि ।
 ध्यायेत् सदाशिवं देवं शृङ्गस्फटिकसन्निभम् ॥
 बहुरत्नसंमाकीर्णं दीर्घबाहुं मनोहरम् ।
 सुखप्रसन्नवदनं क्षीराक्षं सततं प्रिये ॥
 त्र्यम्बके कुण्डलोपेतं रत्नहारेण शोभितम् ।
 गले पद्मसहस्रेण मालया शोभितं वपुः ॥
 अष्टबाहुं त्रिगुणं शिवं पद्मदलेक्षणम् ।
 पादयोर्नूपुरं रम्यं शब्दब्रह्ममयं वपुः ॥
 एवं स्थूलवपुस्तस्य भावयेत् कमलेक्षणे ।
 पद्ममध्ये स्थितं देवं निरीहं शवरूपवत् ।
 शवरूपो महादेवः कृत्यं नास्ति कदाचन ॥

तथा—

ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीं स्रग्भूलिङ्गवेष्टिनीम् ।
 हृदये मनुजा देवीं सहस्रारं समानयेत् ॥
 सदाशिवो महादेवो यत्रास्ते परमेश्वरि ।
 देवीं रूपवतीं कामममुष्णामविहारिणीम् ॥
 सुखारविन्दगन्धेन सोदितं परमं शिवम् ।
 प्रबोध्य परमेशानि तत्त्वैवोपविशेत् प्रिये ॥
 शिवस्य सुखपदं हि सुसुख्ये कुण्डली शिवे ।
 सदाशिवेन देवेभि चणमानं रमेत् प्रिये ॥

षट्चक्रनिरूपणम् ।

नीत्वा तां कुलकुण्डलीं लयवशात् जीवेन साहं सुधी-
र्मांश्च धामनि शुद्धपद्मसदने शैवे परे स्वामिनि ।

ध्यायेद्विष्टफलप्रदां भगवतीं चैतन्यरूपां परां

योगीन्द्रो गुरुपादपद्मयुगलालम्बी समाधौ यतः ॥ ५२ ॥

अमृतं जायते देवि तत्क्षणात् परमेष्ठरि ।

तद्गुह्यमाहृतं देवि लाक्षारससमायुतम् ॥

तेनामृतेन देवेशि तर्पयेत् परदेवताम् ।

षट्चक्रदेवतास्तत्र सन्तर्प्यामृतधारया ॥

आनयेत्तेन मार्गेण मूलाधारं पुनः सुधीः ।

यातायातक्रमेणैव तत्र कुर्यान्ननोलयम् ॥

एवमभ्यस्यमानस्तु ग्रहण्यहनि यत्त्विति ।

जरामरणदुःखाद्यैर्मुच्यते भववन्धनात् ॥

एवमकारान्तरस्तन्मान्तरं अनुसन्धेयः ॥ ५१ ॥

कुण्डलिनीध्यानयोगसुक्ता समाधियोगमाह नीत्वेति । अस्यायमर्थः ।

समाधौ यतः योगीन्द्रः सुधीः तां पूर्वोक्तोत्थापनक्रमेण ब्रह्महारं प्राप्तवतीं
भगवतीं कुण्डलिनीं जीवेन साहं लयवशात् लयक्रमेण शुद्धपद्मसदने सहस्रार-
मध्ये परे परंविन्दुरूपे शिवे शिवपदे स्वामिनि स्वामिनिकटे नीत्वा इष्टफल-
प्रदाम् इष्टदेवतारूपां तां स्वामिरूपपरंविन्दुना सहैकीभावं प्रापयित्वा परां

(५२) नीत्वेति । तस्यास्तु साधकाय अभिवाह नीत्वेति । सुधीः जनः तां कुलकुण्डलिनीं
जीवेन जीवात्मना साहं लयवशात् जीवं लया शैवे शिवसम्बन्धोपशोषे धामनि नीत्वा ध्याये-
दिति । “अपानः कर्षति पाचं प्राणोऽपानस्य कर्षति” इत्येतत्क्रमेण यदा प्राणो जीवम् आकृष-
यति तदैव जीवात्मनः साहं तस्या आनयनम् । कीदृशे ? शुद्धपद्मे सहस्रारपद्मे सदनं स्थानं

परं बिन्दुस्वरूपां ध्यायेत् । चैतन्यरूपमिति । तदनन्तरं परं बिन्दुमपि तन्मध्य-
शून्यमध्ये चिदात्मनि विलाप्य शुद्धचैतन्यरूपां ध्यायेदिति समुदायार्थः । ततः
सोऽहम्भावेन जीवात्मनोरैक्यं ज्ञात्वा तत्र चित्तं विलाप्य सर्वव्यापक-
सम्पूर्णज्ञानात्मना स्थिरचित्तः सन् तिष्ठेदिति शेषः ।

तदुक्तं श्रीमदाचार्यस्वामिना—

मकारं कारणं प्राज्ञचिदात्मनि विलापयेत् ।

चिदात्माहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसद्वयः ॥

परमानन्दसन्दोहं वासुदेवोऽहमिति ।

ज्ञात्वा विवेचकं चित्तं तत्प्राप्तिं विलापयेत् ॥

चिदात्मनि विलीनचेतश्चित्तं नैव चालयेत् ।

पूर्णबोधोपात्मना तिष्ठेत् पूर्णचलसमुद्भवत् ॥ इति ॥

मकारमिति प्रणवपक्षे । अत्र कारणं परं बिन्दुः । वासुदेवोऽहमिति
“वैष्णवं तत्तपन्ति” इत्यनेनैकवाक्यतया वैष्णवपक्षे । तेन यो यद्देवतोपासकः,
स सोऽहमिति ज्ञात्वा । ॐ इति प्रणवोपासनायाम् । अन्यत्र तत्तन्मन्त्रमय-
कुण्डलिनीस्वरूपं ज्ञात्वा इति बोध्यम् ।

तन्त्रान्तरे—

किरणस्य तदग्निस्त्वं चन्द्रभास्करमध्यगम् ।

महामूल्यमयं कृत्वा पूर्णं स्तिष्ठति योगिराट् ॥ इति ॥

जीवेन साहं मोक्षेति पूर्वप्रदर्शितवचनात् हंस इति जीवात्मानं हृदयस्य ।
दोषकलिकाकारं हंस इति मन्त्रेण मूलाधारमासीत् तेन साहं कुण्डलिनीं
नयेत् ।

लयवशादिति । लयक्रममाह—

त्रिकोणाख्ये तु देवेशि लङ्कारं चिन्तयेत्ततः ।
ब्रह्माणन्तत्र सच्चिन्त्य कामदेवश्च चिन्तयेत् ॥
जीवं तत्रैव निश्चित्य प्रणवोच्चारणेन च ।
यदे च गमनं यत्नो विसर्गनाशकामिनी ॥
प्राणं सच्चिन्त्य देवेशि महेशि प्राणवक्त्रमे ।
डाकिनीं परमाराध्यां शक्तिञ्च भावयेत्ततः ॥
एतानि गिरिजे मातः पृथ्वीं नीत्वा गणेश्वरि ॥

तथा—

ततश्च पृथिवीं धन्यां गन्धं नीत्वा महेश्वरि ।
आकृत्य प्रणवेनैव जीवात्मानं नगीन्द्रजे ॥
कुण्डलिन्या सह प्राणं गन्धमादाय साधकः ।
सोऽहं तु मनुना देवि स्वाधिष्ठाने प्रवेशयेत् ॥

तथा—

तत्कार्णिकायां वक्त्रं तत्रापि भावयेत् हरिम् ।
पुराणकारिणीं शक्तिं चिन्तयित्वा वरानने ॥
एतानि गन्धश्च शिवे रसं नीत्वा वरानने ।
जीवात्मानं कुण्डलिनीं रसश्च मणिपूरके ॥

तथा—

तत्कार्णिकायां सुत्रोणि वज्रं सच्चिन्त्य साधकः ।
तत्र रुद्रः स्वयं कर्त्ता संहारे सकलस्य च ॥
लाकिनीशक्तिसंयुक्तां भावयेत्तं मनोहरम् ।
ततश्चक्षुरिन्द्रियञ्च ध्यात्वा तेजोमयं शिवे ॥
एतद्रूपाणि सुभगे रूपं नीत्वा महाभगे ।
जीवात्मानं कुण्डलिनीं रूपधानाहते नयेत् ॥

तथा —

तत्कर्णिकायां वायुश्च जीवस्याननिवासिनम् ।
तत्र योनिमण्डलञ्च वाणलिङ्गविराजितम् ॥
राकिणीशक्तिसंयुक्तं तत्र वायुत्वमिन्द्रियम् ।
एतानि रूपं संयुज्य स्पर्शं त्वमलकारिणि ।
जीवं कुण्डलिनीं स्पर्शं विशुद्धे स्थापयेत्ततः ॥

तथा —

तत्कर्णिकायामाकाशं शिवञ्च शाकिनीयुतम् ।
वायुः श्रोत्रञ्च आकाशे संस्थाप्य नगनन्दिनि ॥
एतानि स्पर्शं शब्दे वै नीत्वा शङ्करि भग्नये ।
जीवं कुण्डलिनीं शब्दश्चाज्ञाचक्रे निधापयेत् ॥

इत्यन्तं कङ्कालमालिङ्ग्याम् । त्रिविधास्थे प्रकान्तमूलाधारत्रिकीणे ।
तन्मध्ये लङ्कारविस्तनमिति । एवं प्रथमीच्चारणेन जीवानयनमिति मतान्तरम् ।
विसर्गनाशकामिनोति । विसर्ग उपसर्गः कामोद्देग इति यावत् । तन्वाशयितुं
शोलं यस्याः सा कुण्डलिनी पथी पदे सहस्रदलकमलस्यविन्दुमयशिवे
गमनं साधकेन कार्ष्णेति शेषः । एतानि लङ्कारवच्चकामदेवडाकिनीशक्ति-
प्राप्तेन्द्रियाणि पृथ्वीं नीत्वा पृथ्वा विंलाप्य पृथिवीं गन्धतत्त्वे विंलाप्य
जीवात्मानं कुण्डलिनीं गन्धतत्त्वं प्रणवेनाक्षय सोऽहमन्वेष्ट स्वाधिष्ठानं
समानयेत् इति शेषः । एवं सर्वत्र बोध्यम् । जीवं कुण्डलिनीं शब्दतत्त्व-
माज्ञाचक्रे नीत्वा शब्दतत्त्वं तत्रस्थाहङ्कारे अहङ्कारं महत्तत्त्वे महत्तत्त्वं हिरण्य-
गर्भाख्यमूत्रप्रकृतौ प्रकृतिं परविन्दौ विंलापयेत् ।

तदुक्तं मन्त्रतन्त्रप्रकाशे —

अहङ्कारे हरेदमीम सशब्दं तथैवत्यपि ।
महश्च सर्व्वमज्ञीनामव्यक्ते कारणे धरे ॥
सच्चिदानन्दरूपं यत् तेषां कारणं परम् ।
पृथिव्यादिक्रमात् सर्व्वं तत्र सोऽनं विधिस्तयेत् ॥ इति ॥

सर्वशक्तिमव्यक्ते हिरण्यगर्भास्थसूक्ष्मप्रकृती महदरेत् प्रकृतिश्च परे पर-
विन्दुरूपकारणे हरेदित्यर्थः । अत्र—

समाधिकालात् प्रागेवं विचिन्व्यातिप्रयत्नतः ।

स्थूलसूक्ष्मक्रमात् सर्वं त्रिदात्मनि विलापयेत् ॥

इत्याचार्यविधानात् स्थूलाणां सूक्ष्मे लयः । पृथिव्यादिकमनाहतपर्यन्तं
तेषामुक्तक्रमेण लये पृथिव्याश्रितत्वेन पादप्राणैन्द्रिययोः पृथिवीप्रपञ्चसमुदा-
यस्य च पृथिवीस्थाने विलापनम् । एवं जलस्थाने पाणिरसनेन्द्रियजलप्रपञ्चानां
वह्निस्थाने पायुचक्षुरिन्द्रियवह्निप्रपञ्चानां वायुस्थाने उपस्थत्वगिन्द्रियवायु-
प्रपञ्चानाम् आकाशस्थाने वाक्योत्तेन्द्रियाकाशप्रपञ्चानां लयः । आज्ञाचक्रे
सूक्ष्ममहदङ्कारादिकं तेषामुक्तक्रमेण कारणे लयः । ततः लकाराद्यका-
रान्तवर्णान् विलोमेन विलाप्य स्थूलसूक्ष्मक्रमात् सर्वमित्यत्र सर्वमित्युपादा-
नात् ब्रह्ममात्रावस्थितये आज्ञाचक्रोर्हस्थितपूर्वोपदर्शितविन्दुबोधिन्यादिसकल-
कारणशरीरमपि विलोमेनादिकारणे परंविन्दौ विलापयेदिति ।

तत्प्रकारमाह—

सङ्कल्पेऽयं ततो न्यासस्थानाद्वर्णांश्च संहरेत् ।

प्रतिलोमे लचलयो लकारस्य हकारके ॥

इलयश्च सकारे च सलयश्च पकारके ।

क्रमेणैवमपर्यन्तं लयमुत्पाद्य यत्नतः ॥ इति ॥

तथा—

तदर्णो संहरेद्विन्दौ कलायान्तं नियोजयेत् ।

तां नादेनान्तरं नादं नादान्ते संहरेत् पुनः ॥

तमुक्तान्यां समायोज्य विष्णुवक्त्रे नयेच्च ताम् ।

तं पुनर्गुरुवक्त्रे तुं योजयेत् साधकोत्तमः ।

ततश्च योजयेद्वर्णान्निलयेत् परमे शिवे ॥ इति ॥

विष्णुवक्त्रे पुंविन्दौ ।

सूर्यविन्दुर्मुखं प्रोक्तमधस्तादिन्दुपावकौ । इत्यादि ।

विन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिः स्मृतः ।

इत्यादिवचनयोरेकवाक्यतया तस्यैव वक्तृत्वात् ।

नोत्वा तां पुंसि विन्दात्मनि तमद्य परात्मन्यथो कालतत्त्वे
तद्दे शक्तौ चिदात्मन्यपि च नयतु तां केवले धाम्नि शान्ते ।

इति केशवाचार्यवचनैकवाक्यत्वाच्च । अत्र स्वस्वकारणे संहरणदर्शनात्
नादान्तस्य व्यापकशक्तौ तासुम्भन्यां तां समन्यां तां विष्णुयुक्ते इति बोध्यम् ।
एवंप्रकारेण वर्णानां संहरणे पट्टचक्राणां संहारः पद्मदलानां वर्णमयत्वात् ।

तदुक्तं विश्वसारे—

आदिवर्णात्मकं पत्रं पद्मानां परिकीर्तितम् ॥ इति ॥

अथ वर्णपद्मोभयसंहरणप्रकारमाह सम्बोहनतन्त्रे—

यादिसान्तान् दलस्थानान् संहरेत् कमलासने ।

तं पट्टपत्रमये पद्मे बादिसान्ताचराश्रिते ।

स्वाधिष्ठाने समायोज्य बोधयेदाक्षया गुरोः ॥ इत्यादि ॥

द्विपत्रे हचलसिते योजयित्वा ततः सुधीः ।

तदर्णो संहरेद्विन्दौ तं कलायां नियोजयेत् ॥ इत्यन्तवचनम् ।

ततश्च मूलकमले चतुर्वर्णं संद्वत्य तत्पद्मं स्वाधिष्ठाने मंहेत् । एवं-
क्रमेणाष्टाधकस्यहचपथ्यन्तं संद्वत्य तत्पद्मं विन्दौ विन्दुं बोधिन्याम् एवं
पूर्ववत् सर्वं परंविन्दौ विष्ठापयेदिति । एवञ्चाष्टाचक्रसंहरणे तत्कर्णिकास-
हाकिनीतरलिङ्गप्रणवादीनां निराधारस्थित्यसम्भवात् प्रकृतिपर्यन्तसंहरणा-
नन्तरं तानपि परंविन्दौ संहरेत् । शुद्धपद्मसदने किञ्चूते ? मोक्षे धामनि
सुनिष्ठसम्पादकस्थाने इत्यर्थः । योगीन्द्रं विशेषयति गुरुपादपद्मयुगलालम्बीति ।
गुरुपदेगेनैव सर्वसिद्धिरित्यतस्तत्पदायितः सन्निति भावः ।

समाधौ यत इति । समाधिब्रह्मणमाह कुम्भार्णवे—

यदत्र नात्र निर्भासः स्तिमितोदधिबत् स्मृतम् ।

स्वरूपशून्यं यद्गगनं तत् समाधिर्विधीयते ॥

लाक्षाभं परमाभृतं परिगवात् पीत्वा पुनः कुण्डली
नित्यानन्दमहोदयात् कुलपथान्मूले विशेत् सुन्दरी ।
तद्विव्याभृतधारया स्थिरमतिः सन्तर्पयेद्देवतं
योगी योगपरम्पराविदितया ब्रह्माण्डभाण्डस्थितम् ॥ ५३ ॥

तथान्यत्र—

समत्वभावना नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः ।

समाधिमाहुर्भुजयः प्रोक्तमष्टाङ्गसंक्षेपम् ॥ इति ॥

“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” इति पातञ्जलसूत्रम् । तस्मिन् यतः तदभ्यास-
युक्त इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

उक्तप्रकारसकलयोगचिन्तनानन्तरं यत्कर्त्तव्यं तदाह लाक्षाभमिति ।
अर्थः । कुण्डलिनी सुन्दरी परिगवात् परमाभृतं पीत्वा नित्यानन्दमहो-
दयादिः सत्य कुलपथात् चित्रिणीनाडीमध्यस्त्रयस्त्रयं प्राप्य मूले मूलाधारे
पुनः प्रविशेदित्यन्वयः । पीत्वेति पूर्वोक्ततत्तद्गानानन्तरं शिवशक्तयोः सामरस्यं
विभाव्य सामरस्यानन्देन परिगवादुत्पन्नपरमाभृतेन कुण्डलिनीं तर्पयेत् ।
तत्तर्पणाभृतं पीत्वेत्यर्थः ।

साङ्गत्यन्तु तयोः कृत्वा पाययित्वा पराभृतम् ॥

इति पूर्वोक्तवचने पाययित्वेत्यनेन धानकार्यप्रेरणयोधनात् ।

अभृतं विशेषयति लाक्षाभमिति । अलक्षरसवद्रक्षाभमित्यर्थः । नित्या-
नन्दमहोदयादिति नित्यानन्दस्य महोदयो महाप्रकाशो यत्र तस्मादित्यर्थः ।
मूले विशेषदिति । येन प्रकारेणोत्ताननं पुनस्तेन प्रकारेण मूलाधारे आन-
यनम् । तेन यदा लिङ्गादिभेदकमेषोर्द्धं गच्छति तदा तद्रूपेणैव पुनराधार-
मायाति ।

(५१) लाक्षाभमिति । इदानीमस्या आनयनं कस्याने इति तदाह वा कुण्डलिनी पूर्वो-
नन्दस्य महोदयो यथातथात् परमगवात् यदागवात् परमाभृतं पीत्वा तेनैव कुलपथेन

तदुक्तं श्रीमदाचार्यस्वामिना—

सुधाधारासारैश्वर्ययुगलान्तर्विगलितैः

प्रपञ्चं सिञ्चन्ती पुनरपि रसान्नायमहसा ।

अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमधुष्टवलयं

स्वमात्मानं कृत्वा स्वपिपि कुलकुण्डे कूहरिणौ ॥ इति ॥

अत्र श्लोके रसान्नायमहसेति । आन्नायते कथ्यते विधीयते इति यावत् । तेनान्नायो विधानम् । महः प्रकाशः पुनरित्यनेन पूर्व्वरूपरस-विधानप्रकाशेन स्वां भूमिं भूलाधारमवाप्य इत्यर्थास्तथा प्रतीयते । लयक्रमेण गमने तु पुनः छटिक्रमेणागमनम् । तदुक्तं यथा—

ततः सा कुण्डली गतिर्मुद्राकारा सुरेश्वरी ।

पुनस्तेन प्रकारेण गच्छत्वाधारपङ्कजे ॥ इति ॥

तथा भूतशुद्धिप्रकरणे—

परात्मनः पृथिव्यादितत्त्वत्त्वानि च क्रमात् ।

जीवं कुण्डलिनीं चापि स्वस्थानं प्रापयेत् क्रमात् ॥ इति ॥

विशेषस्तु—

प्रकाशमाना प्रथमप्रयागे

प्रतिप्रयागेऽप्यमृतायमाना ॥ इति ॥

तदनन्तरं तद्विद्यामृतधारया पूर्व्वदर्शितगिवशक्तिसामरस्योत्पन्नपरमा-मृतस्य ब्रह्मरन्ध्राभूलाधारपर्यन्तगन्तधारया । अतएवोक्तं छतीयश्लोके—
“ब्रह्मद्वारं तदास्ये प्रविशसति सुधाधारगम्यप्रदेशम्” इति । स्थिरमतिः स योगी देवतम् इष्टदेवतं षट्चक्रखण्डाकिन्धादिदेवतञ्च भक्तर्पयेदित्यर्थः ।

तेनामृतेन देवेशि तर्पयेत् परदेवताम् ।

षट्चक्रदेवतास्तत्र सन्तर्प्यामृतधारया ॥

भूमे भूलाधारपङ्के । मा कोटयो ? सुन्दरी । अमृतं कोटिकम् ? आचार्यं राजःसम्भवात् इत्यपि भाष्येन वर्णय्या अज्ञाप्योक्तान् । अतो योगी ध्यानपरम्पराक्रमेण आतया तद्विद्या-मृतधारया स्थिरमतिः सन् ब्रह्माण्डमावृण्वितं सर्वदेवतं सन्तर्पयेत् ॥ १३ ॥

ज्ञात्वैतत् क्रममुत्तमं यतमना योगी यमाद्यैर्युतः

श्रीदौक्षागुरुपादपद्मयुगलामोदप्रवाहोदयात् ।

संसारे न हि जन्यते न हि कदा संक्षीयते संक्षये

नित्यानन्दपरम्पराप्रमुदितः शान्तः सतामयणीः ॥ ५४ ॥

इति पूर्वोक्तवचनात् । अमृतधारां विशेषयति । योगपरम्पराविदितयेति । योगस्य गुरुपदेशपरम्पराप्राप्तत्वात् योगपरम्परेत्युक्तिरिति भावः । तेन गुरुपदेशपरम्पराविदितयेति फलितार्थः । अमृतं विशेषयति ब्रह्माण्ड-
भाण्डस्थितमिति ब्रह्माण्डस्य भाण्डं आधारपात्रं कुण्डलिनी तस्याः सर्वेषां
योनिरूपत्वात् । तत्र स्थितं कुण्डलिनीपात्रस्थितमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

उक्तयोगक्रमज्ञानफलमाह ज्ञात्वैतदिति । श्रीदौक्षागुरुपादपद्मयुगला-
मोदप्रवाहोदयादिति । आमोद आनन्दः तस्य प्रवाहोऽविच्छिन्नोत्तरो-
त्तरसम्बन्धत्वेन नित्यानन्द इति यावत् तस्योदयो यस्मात्तादृशपादपद्म-
युगलाज्ज्ञात्वैत्यर्थः । दौक्षागुरुरिति प्रथमोपस्थितत्वेन गौरवातिशयेन च
तद्वहणम् । तदभावे अन्यगुरोरपि ज्ञानव्यम् ।

अतएवोक्तम्—

मधुलुब्धो यथा भृङ्गः पुण्यात् पुण्यान्तरं व्रजेत् ।

ज्ञानलुब्धस्तथा शिष्यो गुरोर्भुव्वन्तरं व्रजेत् ॥ इति ॥

नित्यानन्दपरम्पराप्रमुदित इति । नित्यानन्दधारारूपदर्पयुक्त इत्यर्थः ।
सतां योगिरूपप्रशस्तजनानामयगणस्य इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

(५४) ज्ञात्वैतत् । एतत् उत्तमं क्रमं ज्ञात्वा संयतमनाः सन् योगी जयः यमाद्यभ्यासेन
श्रीदौक्षागुरुपादपद्मयुगलामोदप्रवाहोदयात् संसारे न हि जन्यते । न हि कदा संक्षये
संक्षीयते । प्रक्षयेऽपि न स्रजो भास्वीत्यर्थः । सः कोहयः ? पूर्वोक्तपरम्परायां प्रमुदितं स्थानं
यस्य सः तदा । सतामयणीरपि भवति । [अत एव "नित्यानन्दपरम्पराप्रमुदितस्थानः"
इति पाठः ।]

योऽधीते निशि सन्ध्ययोरथ दिवा योगी स्वभावस्थितो
 मोक्षज्ञाननिदानमेतदमलं शुद्धञ्च गुप्तं परम् ।
 श्रीमत् श्रीगुरुपादपद्मयुगलालम्बौ यतान्तर्मना-
 स्तस्यावश्यमभीष्टदैवतपदे चितो नरीन्द्रत्यंते ॥ ५५ ॥

षट्चक्रश्लोकाध्ययनफलमाह । योऽधीते इति । स्वभावे स्थित आत्म-
 भावे नियुक्त इत्यर्थः । यतान्तर्मना इति यतं योगाभ्यासेन स्थिरीकृतम्
 अन्तरात्मनि मनो येन तादृश इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५५ ॥ ॐ ॥

इति श्रीपूर्णानन्दयतिविरचितश्रीतत्त्वचिन्तामण्यन्तर्गत-
 षट्चक्रविवरणश्रीकार्यपरिष्कारिण्याम्
 अष्टमं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ॐ ॥

.(५५) योऽधीते इति । अचेतनं सुषुप्तकर्म वा स्वीयभावस्थितः सन् निशि सन्ध्ययोः दिवा
 अधीते तस्यावश्यमेव अभीष्टदैवतपदे चित्तं शुद्धीकृत्यति । यतं निश्चलम् अन्तर्मनो यस्य स
 तथेति ।

इति षट्चक्रमेदटिप्पणी समाप्ता ।

पादुकापञ्चकम् ।

शिवोक्तम् ।

ब्रह्मरन्ध्रसरसीरुहोदरे
नित्यलग्नमवदातमहुतम् ।
कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितं
द्वादशार्णसरसीरुहं भजे ॥ १ ॥

पञ्चवक्त्रकृतपञ्चपादुकास्तोत्रमंहसमुदायनाशकम् ।

तस्य रोचिरमलाख्यटीकया कोऽपि कालीवरणः प्रकाशयेत् ॥

अथ त्रिलोकोद्धारकर्त्ता सदाशिवः स्तोत्ररूपेण श्रीगुरुध्यानयोगं
कथयिष्यन् तदर्थं प्रथमतो गुरोरधिवासस्थानं निरूपयति ब्रह्मरन्ध्रेति ।
अस्यार्थः ब्रह्मरन्ध्रसरसीरुहस्य ब्रह्मरन्ध्रविशिष्टं यत् सरसीरुहं सहस्रदल-
कमलं तस्योदरे तन्मध्ये तत्कर्णिकायामिति यावत् । द्वादशार्णसरसीरुहं
द्वादशवर्णविशिष्टं पञ्च भजे सेवे इत्यर्थः । अत्र भजे इति क्रियया अस्मत्कर्तृ-
त्वोपस्थितेः शिववाक्यात् शिवेन स्वीयभजनीयत्वं दर्शयता सर्वेषां शिवोक्त-
मन्त्रोपासकानां भजनीयत्वं सूचितम् । एवं सर्वत्र बोध्यम् ।

ब्रह्मरन्ध्रस्थानमाह कङ्कालमालिनीतन्त्रे सहस्रदलपद्ममुपक्रम्य —

तत्कर्णिकाया देवेशि भन्तराग्रा ततो गुरुः ।

सूर्यस्य मण्डलं तत्र चन्द्रमण्डनमेव च ।

ततो वायुर्गङ्गानामा ब्रह्मरन्ध्रं ततः स्मृतम् ॥ इति ॥

• केचित्तु तादृशपद्मोदरे तत्कर्णिकास्यत्रिकोणोदरे इति वदन्ति । तत्र
अत्रोदरगद्गस्य मध्यवाचकत्वात् पद्ममध्यं कर्णिकैव प्रतीयते न तु कर्णिका-
मध्यत्रिकोणमध्यम् अनुपस्थितेः । व्यक्तमाह श्यामासपर्याप्तवचनम्—

शिरःपद्मे सहस्रसारे शुक्लवर्णे त्वधोमुखे ।

तरुणारुणकिञ्चल्के सर्ववर्णविभूषिते ।

कर्णिकान्तःपुटे तत्र द्वादशार्णसरोरुहे ॥ इत्यादि ॥

अत्र कर्णिकान्तःपुटे इति सुव्यक्तम् । द्वादशार्णैति द्वादशवर्णाः सह-
स्रमेवैवसचमलवरयम् इति गुरुमन्त्रात्मकद्वादशवर्णाः तद्विशिष्टपद्ममिति
तत्त्वज्ञाः । केचित्तु द्वादशवर्णो वाग्भववीजं तद्व्युत्पन्नमिति वदन्ति । तत्र
तथात्वे—

कर्णिकान्तःपुटे तत्र द्वादशार्णसरोरुहे ।

तेजोमये कर्णिकान्तमन्त्रमण्डलमध्यगे ।

अक्रथादिशिरैखीये हलचतयभूषिते ।

हंसपीठे मन्त्रमये स्वगुहं शिवरूपिणम् ॥

इति वचने मन्त्रमये वाग्भववीजरूपगुरुमन्त्रमये इत्यनेन द्वादशार्णैत्यस्य
पीनसक्त्यापत्तेः । द्वादशार्णैति द्वादश वर्णाः वर्णाः यत्र तदिति व्युत्पत्त्या
सरोरुहे द्वादशवर्णयोगः प्रतीयते । यद्यप्यत्र द्वादशवर्णानां विविधाभिधानं
तद्व्योगस्यानञ्च नाभिहितं तथापि—

हंसाभ्यां परिहृतपत्रकमले दिव्यैर्जगत्कारणै-

र्विष्णोः शीर्षमनेकदेहनिलयं स्त्रच्छन्दमात्रेच्छया ।

इति गुरुगीतायां हंसाभ्यां परिहृतपत्रेत्यनेन तादृशसरोरुहस्य हंसव्युत्पन्नं
प्रतीयते । तयोरेव पद्मादृश्या द्वादशवर्णा भवन्ति तद्व्युत्पन्नं पत्रम् । अत्र
पद्मावच्छेदे वर्णयोगकथनात् पत्रस्यापि द्वादशसंख्यकत्वं व्यक्तीभूतमिति
सुधीभिर्भाष्यम् । द्वादशार्णसरोरुहं विवेकयति नित्येति । नित्यज्ञानमविना-
भावमन्यमेव सहस्रदलपद्मेन मिलितम् अथवा तं शुक्लवर्णमद्भुतं व्रजतिजो-
मयत्वादिनात्यार्यम् । कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितमिति । कुण्डल्या विवरं

पादुकापञ्चकम् ।

तस्य कन्दलितकर्णिकापुटे

कृमरेखमकथादिरेखया ।

कोणलक्षितहलक्षमण्डली-

भावलक्ष्यमवलालयं भजे ॥ २ ॥

सहस्रदलकमलकर्णिकास्थगिबसमीये कुण्डलीगमनपथरूपं छिद्रम् । तद-
धिकरणभूतकाण्डं नाम चित्रिणी नाडी तेन भूषितम् । यथा मृणालोपरि
पद्मस्थितिस्तद्वत् चित्रिणीनाडीरूपमृणालभूषितमित्यर्थः ॥ १ ॥

उक्तपद्मकर्णिकायामकथादित्रिकोणमध्ये गुरुयन्त्रनीयः अतस्तज्ज्ञा-
नार्थं त्रिकोणं निरूपयिष्यन्नाह तस्येति । अस्यार्थः कन्दलितकर्णिका-
पुटे इति । कन्दल परस्वराक्रमणपूर्वकं वाग्विवादः । अत्र लक्षित-
लक्षणया परस्वराक्रमणमात्रं गृह्यते । पुटम् आधारभूतस्थानम् । ततश्च
तस्य पूर्वोक्तसहस्रदलकमलहादगदलकमलोभयस्य कन्दलिते परस्वराक्रान्ते
कर्णिकापुटे कर्णिकाककाधारस्थाने अवलालयं भजे सेवे इत्यन्वयः । केचित्तु
तस्य हादगदलस्येति व्याख्यायन्ति । तत्र तथात्वे त्रैनाद्यस्य सहस्रदलकमल-
हादगदलकमलोभयस्य स्थितिविधायकवक्ष्यमाणवचनानामसङ्गत्यापत्तेः ।

अवला शक्तिः सा चात्र विन्दुत्रयाङ्कुरभूतरामाज्येष्ठारौघ्रीनामक-
विशक्तिरूपरेखात्रयमिलितत्रिकोणरूपा कामकला तद्रूपालयमित्यर्थः ।
कामकलायास्तद्रूपत्वमाह यामले—

अथ कामकला वक्ष्ये तद्देवताकारूपकम् ।

इत्युपक्रम्य—

त्रिविन्दुः सा त्रिशक्तिः सा त्रिमूर्तिः सा सनातनी ।

इत्याद्युक्तम् ।

सा कामकला पूर्वदर्शितत्रिशक्तिरूपा इत्यर्थः ।

अवलालयं विशेषयति कृत्तरेखमकयादिरेखयेति । अकारादिपोङ्गस्ररे
रामा रेखा ककारादिपोङ्गवर्णैर्न्धेष्टा रेखा थकारादिपोङ्गभी रौद्री रेखा
इति रेखात्रयेण कृता चिह्निता रेखा यत्र तादृशावलालयमित्यर्थः ।

तदुक्तं वृहच्छ्रीक्रमे कामकलाप्रकरणे—

विन्दोरङ्गुरभावेन वर्णावयवरूपिणी ॥ इति ॥

पुनः किञ्चूतम् । कोणलक्षितद्वन्द्वमण्डलीभावसत्त्वमिति । कोणेषु
उक्तत्रिकोणस्यान्तरालेषु सम्मुखदक्षिणवामकोणेषु लक्षितैः प्रकाशितैः हलच-
वर्णैः मण्डलीभावेन तत्तद्वर्णाङ्कितस्थानरूपेण लक्ष्यते ज्ञायते असौ तादृश-
मित्यर्थः । अत्र त्रिकोणस्य विशेषज्ञानं विना सम्यग्ज्ञानं न भवतीत्यतः
प्रमाणान्तरेण त्रिकोणं विशेषयति । अत्र त्रिकोणं वामावर्त्तेन लेख-
नीयम् ।

तदुक्तं शास्त्रानन्दतरङ्गिण्याम्—

वामावर्त्तेन विनिखेदकयादित्रिकोणकम् ॥ इति ॥

काण्डूर्वाङ्गाये—

चिविन्दुं परमं तत्त्वं ब्रह्मविष्णुशिवामकम् ।

वर्णमयं त्रिकोणम् ज्ञायते विन्दुतत्त्वतः ॥ इति ॥

तथा—

अकारादिविसर्गान्ता ब्रह्मरेखा प्रजापतिः ।

ककारादितकारान्ता विष्णुरेखा परात्परा ।

थकारादिसकारान्ता शिवरेखा त्रिविन्दुतः ॥

तन्मजीवने—

रजःसत्त्वतमोरेखा योनिमण्डलमण्डिता ॥

तथा—

उपरिष्ठात् सत्त्वरेखा रजोरेखा स्वामतः ।

तमोरेखा दक्षभागे रेखात्रयमुदाहृतम् ॥

एतद्वचनपर्यालोचनयापि अकथादीनां वामावर्त्तत्वमायातम् ।

पादुकापञ्चकम् ।

तत्पुटे पटुतङ्कित्कारिम-

स्पृष्टमानमणिपाटलप्रभम् ।

चिन्तयामि हृदि चिन्मयं वपु-

नादविन्दुमणिपीठमण्डलम् ॥ ३ ॥

स्वतन्त्रतन्त्रे—

अकथादिचिपंक्त्या तु हलचमध्यमण्डितम् ॥ इति ॥

एतेन हलचवर्णानां त्रिकोणमध्ये स्थितिरित्युक्तम् । अलं विस्तरेण ॥ २ ॥

उक्तत्रिकोणमध्ये मणिपीठोपरि शुभस्थितिरित्यतस्तत्र मणिपीठं वर्ण-
यति तत्पुट इति । अयमर्थः । तत्पुटे उक्तत्रिकोणमध्ये नादविन्दुमणि-
पीठमण्डलं हृदि मनसि चिन्तयामीत्यन्वयः । नादविन्दुमणिपीठमण्डल-
मिति । नादविन्दुभ्यां सह मणिपीठमण्डलम् अथवा नादस्य विन्दुस्य
मणिपीठमण्डलस्य तदित्यर्थः । केचित्तु नादविन्दुरूपमणिपीठमण्डलमिति
वदन्ति । तत्र तथात्वे नादस्य शुक्तवर्णत्वात् विन्दो रक्तवर्णत्वात् पटुतङ्कित्काङ्का-
रितेत्यादिविरोधस्यासंलग्नापत्तेः ।

तथाहि—

परशक्तिमयः साक्षात्निधासौ भिद्यते पुनः ।

विन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः ॥

इति सारदावचनस्य परशक्तिमयो विन्दुः ॥ बीजनादविन्द्वः वज्रीन्धक-
सरूपिणः इत्यर्थकत्वे नादस्य चन्द्रस्वरूपत्वात् शुक्तत्वं विन्दोः सूर्यस्वरूपत्वात्
रक्तत्वमायातम् । व्यक्तमाह षट्चक्रवर्णने पूर्णानन्दः—

तदूर्ध्वं नादोऽसौ बलधवलसुधाधारसन्तानहासौ ॥ इति ॥

सहस्रीक्रमे—

बालसूर्यप्रतीकाशमासौविन्दुमदधरम् ॥ इति ॥

ऊर्ध्वमस्य हुतभुक्शिखात्रयं

तद्विलासपरिवृंहणास्पदम् ।

विश्वघस्मरमहोच्चिदोत्कटं

व्यामृपामि युगमादिहंसयोः ॥ ४ ॥

एवञ्च तयोः शृङ्गरकृत्वे मणिपाटलप्रभत्वं सर्वथाऽसम्भवम् । अतः प्रदर्शितायै एव साधेयान् । एवञ्चाधो नादः ऊर्ध्वं विन्दुः मध्ये मणिपीठमण्डलं चित्तनीयमिति व्यवस्था ।

व्यक्तमाह कङ्कालमालिनीतन्त्रे गुरुध्याने—

सहस्रदलपद्मस्यमन्तरात्मानसुप्तमम् ।

तस्योपरि नादविन्दोर्मध्ये सिंहासनोज्ज्वलम् ॥

तस्मिन्निजगुरुं नित्यं रजताक्षलसन्निभम् ॥ इत्यादि ॥

मणिपीठमण्डलं विशेषयति षट्पदङ्कितहारिमखर्वमानमणिपाटलप्रभमिति । स्वकार्यसुसम्पादनयोग्यत्वं षट्पदम् । ततश्च स्वप्रकाशरूपस्वकार्यसुसम्पादनविरोधिदोषराहित्येन सर्वव्यापकातिप्रकाशमानानां तद्विज्ञा कङ्कालिना सहस्रकङ्कालिना पिङ्गलवर्णेन खर्वमानैर्भेषिभिः पाटलप्रभमित्यर्थः मणिपीठस्य मणिमयसञ्ज्ञाङ्गत्वात् । अस्य नादविन्दुमणिपीठमण्डलस्य वपुश्चित्रायै ज्ञानमयमित्यर्थः । अन्ये तु चित्रायै वपुः द्वादशस्वरस्वरूपं धामभवौजं गुरुमग्नं वपुश्चित्तयामीति वदन्ति । तन्मन्दम् शूरोः शृङ्गवर्णत्वात् तद्दीजस्यापि शृङ्गत्वेन मणिपाटलप्रभत्वविशेषणं न सङ्गच्छते ॥ ३ ॥

हंसपीठीपरि नादविन्दुमध्यस्यमणिपीठोर्ध्वत्रिकोणे शूरोरधिवासः । अतस्तयोर्धार्मानां हंसत्रिकोणयोः स्वरूपं ज्ञापयिष्यामि ऊर्ध्वमिति । अस्यार्थः । अहम् आदिहंसयोर्युगं व्यामृपामि । एवमस्य मणिपीठस्योर्ध्वं हुतभुक्शिखात्रयं व्यामृपामि । तद्विलासेन हुतभुक्शिखात्रयस्य स्वप्रकाशेन परिवृंहणास्पदम् उद्दिश्यमानमणिपीठरूपास्त्रयं व्यामृपामीति तत्रति-

बन्धकविषयचिन्तादित्यागेन स्वस्वस्थाने स्थिरतरं भावयामीति प्रत्येकं क्रियान्वयः ।

हुतभुक्शिखात्रयमिति । हुतभुक्शिखात्रयम् । शाकपाथिवादित्वात् मध्यपदलोपे तत्पदसिद्धिः । हुतभुक् वज्रिस्तच्छिखा वज्रिविन्दोरद्भुरभूतदक्षिणादीशपर्यन्तगता रामा रेखा । आदिना ईशान-
कोणस्य चन्द्रविन्दोरद्भुरभूतेशानादिमरुत्कोणपर्यन्तगता ज्येष्ठा रेखा । मरु-
त्कोणस्य सूर्यविन्दोरद्भुरभूततदादिवज्रिविन्दुसङ्गता रौद्री रेखा । एवं त्रिविन्दु-
त्रिरेखामिलितत्रिकोणं कामकलारूपम् ।

तदुक्तं वृहच्छ्रीक्रमे—

विन्दोरद्भुरभावेन वर्णावयवरूपिणी ।

विन्दुप्रे कुटिलीभूता यस्मादीशानमागता ॥

मनोरमा शक्तिरूपा सा शिखा चित्कला परा ।

शक्तीशानगता रेखा प्रत्यगान्वेयमात्रगा ॥

ज्येष्ठा सा परमेशानी त्रिपुरा परमेश्वरि ।

व्यक्तीभूय पुनर्व्यामे प्रथमाद्भुरमागता ।

इच्छया नादसंलग्ना रौद्री शृङ्गाटमागता ॥ इति ॥

सा शिखेति आग्नेयमात्रगा वज्रिसम्बन्धिनी मात्रा सा शिखा वज्रि-
शिखेत्यर्थः ।

भाह्वेश्वरीसंहितायाम्—

सूर्यचन्द्रस्तथा वज्रिरिति विन्दुत्रयं भवेत् ।

वज्रा विष्णुस्तथा शशुरिति रेखात्रयं मतम् ॥ इति ॥

एतत्त्रिकोणमध्ये गुरुस्थितिं स्पष्टमाह प्रेमयोगतरङ्गिणीधृतवचनम्

सहस्रदलमुपक्रम्य—

तन्मध्ये तु त्रिकोणन्तु विद्युदाकारमुत्तमम् ।

विन्दुद्वयञ्च तन्मध्ये विसर्गरूपमव्ययम् ।

तन्मध्ये शून्यदेशे च शिवः परमसंज्ञकः ॥ इति ॥

अतएव शङ्कराचार्यैणापि भानन्दलह्याम् . इदं सुव्यक्तमभिहितम् ।
 श्रीनाथस्य विसर्गारूढत्वात् इति ललितारहस्यकारेणोक्तञ्च । विसर्गस्तु विको-
 षोर्ध्ववर्त्तिचन्द्रसूर्यरूपविन्दुद्वयमिति ।

आदिहंसयोर्युगमित्यत्रादिनान्तरात्मसंज्ञकपरमहंस एव गृह्यते न तु
 दीपकलिकाकारजीवात्महंसः । अयं हंसः प्रकृतिपुरुषरूपः ।

तदुक्तमागमकल्पद्रुमे पञ्चशाखायाम्—

हङ्कारो विन्दुरित्युक्तो विसर्गः स इति श्रुतः ।

विन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिः श्रुतः ॥

पुं प्रकृत्यात्मको हंसस्तदात्मकमिदं जगत् ॥ इति ॥

केचित्तु अस्य मणिपीठस्योर्ध्वम् आदिहंसयोर्युगं व्यामृषामीति
 व्याख्यायन्ति । तन्मन्दं पूर्वोक्तकङ्कालमालिनीवचनबोधितहंसीर्ध्वं नाद-
 विन्दुमध्यस्थमणिपीठे नादविन्दोरधःस्थहंसस्थितेः सर्वत्रासन्नत्वात् । एतेन
 हुतभुक्मिष्टासखमिति केषांचित् कल्पितपाठो निरस्तः । तथात्वे ऊर्ध्व-
 मस्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यदा अस्य मणिपीठमण्डलस्योर्ध्वं आदिहंस-
 योर्युगं व्यामृषामि । कङ्कालमालिनीवचने नादविन्दुमध्यस्थितमणि-
 पीठाधःस्थले हंसस्थितिः प्राप्ता । अथ मणिपीठोर्ध्वस्थितिकथने महान् विरोधः
 अतस्तयोरविवादाय हंसं विभेदयति हुतभुक्मिष्टादयमिति । ततयाधः-
 स्थले हंस इत्यानुपूर्व्यकस्य स्थितिः । ऊर्ध्वं पूर्वोक्तमिकोणाकारकामकला-
 रूपेण परिणतस्य तस्य स्थितिरित्यविरोधः कामकलाया हंसरचित-
 मूर्त्तिकत्वात् ।

पुनर्विगोपयति विश्वधरमहोच्चिदोक्तमिति ।

उभवेष्टधसौ चाय घसिष्ठचरणे व्युसक्तम् ।

तथाच—

देज्याचे चिदिद्वादे दीप्तौ शुद्धकनुदिच्छिदि वा ।

इति धातुपाठात् घसधातोर्भक्षणार्थत्वम् । चिदोर्दीर्घ्यर्थत्वम् । ततश्च

तत्र नाथचरणारविन्दयोः

कुङ्कुमासवपरीमरन्दयोः ।

इन्द्रमिन्दुमकरन्दशीतलं

मानसं स्मरति मङ्गलास्पदम् ॥ ५ ॥

विज्ञानां चक्षरा भक्षिका चर्यात् संहारिका या महोच्चित् महाप्रकाशस्तया
उक्ताटं दूरतरं सर्व्वाधिकबलवदित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीनाथचरणारविन्दचिन्तनाधिकरणपीठं निरूप्येदानीं तद्वर्गयोगं
सूचयंस्तीति तत्रेति डाभ्याम् । अस्यार्थः तत्र मणिपीठस्थत्रिकोणमध्ये
नाथचरणारविन्दयोर्द्वन्द्वं मानसं स्मरति ध्यायति इत्यन्वयः ।

चरणद्वन्द्वं विशेषयति कुङ्कुमासवपरीमरन्दयोरिति ।

वीक्षेत्यभावचिह्नेषु तेषु भागे परिप्रती ।

इति वीपदेवीयात् परिभाषार्थत्वम् । ततश्च कुङ्कुमासवानां लाक्षा-
रसाभपरमानृतानां यः परिभागः स एव मरन्दो मकरन्दो ययोस्तादृग्यो-
रित्यर्थः । “भरीमरन्दयोः” इति पाठे भरी भरणं निःसरणमिति यावत् ।
ततश्च “छादभिहितभावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इत्युक्तेः कुङ्कुमासवानां भरी
चर्यात् भरणाश्रयकुङ्कुमासवो मरन्दो ययोरित्यर्थः ।

द्वन्द्वं कीदृशम् ? इन्द्रमकरन्दगीतलम् इन्दोयन्द्रस्य यो मकरन्दः चमृत-
किरणरूपः तद्वत् शीतलम् । यथा चन्द्रामृतकिरणेन उक्तापनिवृत्तिस्तथा
पदद्वन्द्वसेवनेन दुःखतापगान्तिरिति भावः ।

मङ्गलास्पदम् अभिप्रेतार्थसिद्धिस्यान्मम् । तच्चरणस्थाने मनोऽभिनिवेशे
सर्व्वाभीष्टसिद्धिरिति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

निशक्तमणिपादुकानियमिताघकोलाहलं
 स्फुरत्किशलयारुणं नखसमुल्लसच्चन्द्रकम् ।
 परामृतसरोवरोदितसरोजसद्रोचिषं
 भजामि शिरसि स्थितं गुरुपदारविन्दद्वयम् ॥ ६ ॥

निशक्तेति । अस्वार्थः अहं शिरसि स्थितं पूर्वोक्तपीठोपरिस्थितं गुरु-
 पदारविन्दद्वयं भजामि ध्याये इत्यन्वयः । पदारविन्दद्वयं विशेषयति ।

निशक्तमणिपादुकानियमितं घकोलाहलमिति । निशक्तमणिपादुकया
 सेवितमणिपादुकाद्वारा नियमितः निरस्त्रीकृतः अघकोलाहलः पापानां प्रादु-
 र्भावो येन तादृशमित्यर्थः । यदा निशक्तो निवहो मणिर्यत्र पादुकायां सा
 मणिपीठमण्डलरूपपादुका तथा नियमितः अघकोलाहलः येनेत्यर्थः तत्पा-
 दुकोपरि गुरुचरणचिन्तनेन पापनायात् । अथवा निशक्त आरुहो मणिर्गुरु-
 चरणरूपचिन्तामणिर्यासु पञ्चपादुकासु ताभिर्नियमिताघकोलाहलमित्यर्थः ।
 ततश्च पञ्चपादुकाध्यानपूर्वकं तदुपरि गुरुचरणचिन्तनेनैव पापनायात्
 पापनाये पञ्चपादुकानां ध्यानरूपव्यापारसाध्यत्वेन हारत्वमिति ।

स्फुरत्किशलयारुणम् । स्फुरतां किशलयानां पल्लवानामरुणतुल्यमरुणं
 यत्नेति । आम्बुकेन्दुकादिपल्लवानां प्रथमोद्गमे रक्तवर्णत्वात् तत्रैव दृष्टान्तः ।
 अम्बुसमुल्लसच्चन्द्रकं नखा एव समुल्लसच्चन्द्राः निर्गलप्रकाशमानचन्द्रस्वरूपा
 यत्नेत्यर्थः ।

परामृतसरोवरोदितसरोजसद्रोचिषम् परामृतसरोवरे उदितं यत्-
 सरोजं यत् तद्वत् सद्रोचिषं निर्गलप्रकाशम् यस्येति । अयम्भावः श्रीनाथस्य
 चरणाभ्यां निरन्तरं परमामृतं निःसरति । अतएवोक्तं पूर्वोक्तान्देन—

सुधाधारामारं निरवधि विमुञ्चयति तरां

यतेः साजगन्तानं दिगतिं भगवात्सिन्धुमतेः ॥ इति ॥

पादुकापञ्चकम् ।

एवं परामृतं सरोवरस्वरूपं तदुपरिस्थितं चरणं पञ्चवत् प्रकाशते इति ।
ननु उक्तपद्मद्वयकर्णिकापुटे गुरुस्थितिर्विधीयते । तत्किमधःस्थितद्वादश-
दलकमलकर्णिकायां किंवा ऊर्ध्वस्थसहस्रदलकर्णिकायामित्याकाङ्क्षायामत्र
वदन्ति । तद्वच्छ्रीक्रमे—

सर्वोपरि ततो ध्यायेत् पद्मिमाननपद्मजम् ।

स्रवन्तममृतं दिव्यं देव्यङ्गे कमलान्तरे ॥ इति ॥

देव्यङ्गे गुरुगन्धर्वङ्गे ।

यामले—

छत्रं मूर्ध्नि सहस्रपत्रकमलं रत्नं सुधावर्षिणम् ॥ इति ॥

गुरुगीतायाम्—

हंसाभ्यां परिहृत्तपत्रकमले दिव्यैर्जगत्कारणै-

र्विखोत्तीर्णमनेकदेवनिलयं स्वच्छन्दमात्मेच्छया ।

तत्तदयोग्यतया स्वदेशिकतनुं भावैकदीपाङ्कुरं

प्रत्यक्षाक्षरविग्रहं गुरुपदं ध्यायेद्दिवाहुं गुरुम् ॥ इति ॥

श्यामासपथ्याष्टतवचनम्—

शिरःपद्मे सहस्रारे शुक्लवर्णे त्वधोमुखे ।

तरुणारुणकिञ्चुके सर्व्ववर्णविभूयिते ॥

कर्णिकान्तःपुटे तत्र द्वादशार्णसरोरुहे ।

तेजोमये कर्णिकान्तचन्द्रमण्डलमध्यगे ॥

अकथादिचिरिखीये हलचतयमख्डिते ।

हंसपीठे मन्त्रमये स्वगुरुं शिवरूपिणम् ॥ इति ॥

एवमादिवचनेद्वादशदलकमलकर्णिकायां गुरोरधिष्ठानं विहितम् ।

कङ्कालमालिनीतन्त्रे—

सहस्रदलपद्मस्यमन्तरात्मानमुत्तमम् ।

तस्योपरि नादविन्दोर्मध्ये सिंहासनोच्चलम् ।

तस्मिन्निजगुरुं नित्यं रजताचलसन्निभम् ॥ इत्यादि ॥

यामले—

सहस्रदलपङ्कजे सकलगीतरश्मिप्रभं
वराभयकराम्बुजम्—इत्यादि ।

पुरयरणरसोत्तासे—

श्रीमहादेव उवाच

सहस्रारे ततो नित्ये पङ्कजे परमाहुते ।
पद्मस्य बीजकोपे तु भावयेत् स्रगुरुं सदा ॥

श्रीपार्वत्युवाच

सहस्रारे महापद्मे सदा चाधोमुखे प्रभो ।
गुरुस्त्रितिः कथं देव सततं वद निश्चयम् ॥

श्रीमहादेव उवाच

शृणु प्रिये प्रवक्ष्यामि यदेतत् पृष्टमुत्तमम् ।
सहस्रारं महापद्मं सहस्रदलसंयुतम् ॥
सदाशिवपुरं तेत्तु नित्यानन्दमयं सदा । -
नानागन्धयुतं पद्मं सहजानन्दमन्दिरम् ॥
सदा चाधोमुखं पद्मं बीजमूर्धमुखं सदा ।
त्रिकोणाकाररूपेण कुण्डलीसंयुतेन च ॥ इत्यादि ॥

बान्ताविनासतन्त्रे—

श्रीदक्षिणामूर्तिरुवाच

प्रातरुत्थाय धवले सहस्रारे गुरुं स्मरेत् ।
अधोमुखे महापद्मे सर्ववर्णविभूयिते ॥
अकणादिचिरेखाप्यहनचतयभूयिते ।
तदन्तर्गन्धर्विष्यत्यष्टसंपीठे श्रिताननम् ॥

श्रीदेव्युवाच

अधोमुखे गुरुस्तत्र कथं तिष्ठति च प्रभो ।

पादुकापञ्चकम् ।

पादुकापञ्चकस्तोत्रं पञ्चवक्त्रादिनिर्गतम् ।

षडाम्नायफलप्राप्तं प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ॥ ७ ॥

श्रीदक्षिणामूर्तिरुवाच

अधीमुखस्य पद्मस्य कर्णिकामध्यसंस्थितम् ।

चन्द्रविम्बस्योर्ध्ववक्त्रं तत्र हंसस्ततः स्थितिः ॥ इति ॥

एतदादिभिर्वचनैः सहस्रदलकर्णिकाया गुरोरवस्थितिर्विधीयते । एव-
मधीमयकल्पे विहिते श्रीनायस्य आश्रया तयोरेकतरम् अवधार्यामुष्ठातश्चमिति
सिद्धान्तः ।

अतएवोक्तं कुलार्णवे एकादशोक्तावे—

पारम्यार्थगमाम्नायं मन्त्राचारादिकं प्रिये ।

सर्व्वं गुरुमुखात्तत्त्वं सफलं स्यात् चान्यथा ॥ इति ॥ ६ ॥

स्तोत्रफलश्रुतिमाह । पादुकापञ्चकस्तोत्रमिति । पदरक्षणाधारः पादुका
तासां पञ्चकम् । पद्मम् ॥ १ ॥ तत्कर्णिकास्थले अक्षयादित्रिकोणम् ॥ २ ॥
तदन्तर्नादविन्दुमणिपीठमण्डलम् ॥ ३ ॥ तदधःस्थहंसः ॥ ४ ॥ पीठोपरि
त्रिकोणम् ॥ ५ ॥ समुदायेन पञ्चसंख्यकम् ।

अथवा पद्मम् ॥ १ ॥ त्रिकोणम् ॥ २ ॥ नादविन्दु ॥ ३ ॥ मणिपीठमण्ड-
लम् ॥ ४ ॥ तद्दूर्ध्वस्थत्रिकोणाकारकामकरूपेण परिणतो हंसः ॥ ५ ॥ इति
पञ्चसंख्यकम् । तस्य स्तोत्रम् । फलश्रुतिसहितसप्तश्लोकात्मकमित्यर्थः ।

अष्टवक्त्रादिनिर्गतमिति ।

शिवस्य पञ्चवक्त्राणि यथा लिङ्गार्चनतन्त्रे—

सद्योजातं पश्चिमे तु वामदेवं तथोत्तरे ।

अघोरं दक्षिणे त्रेयं पूर्वे तत्पुरुषं स्मृतम् ।

ईशानं मध्यतो ध्येयं चिन्तयेद्भक्तितत्परः ॥ इति ॥

तेभ्यो विनिर्गतं तैरुक्तम् ।

पङ्कान्नायफलप्राप्तमिति । पङ्मुखानि यथा पूर्वोक्तानि पञ्च । पष्ठवक्त्रन्तु पूर्ववक्त्रस्याधस्तात् गुप्तं तामसम् । एतत्तु शिवतन्त्रे सद्योजातादिपङ्क-
न्यासे “ॐ हं ह्रीं श्रीं ह्रीं तामसाय स्वाहा” इत्यनेन तत्रोक्तध्याने “नील-
कण्ठमधोवक्त्रं कालकूटस्वरूपिणम्” इत्यनेन च प्रकटितम् । मिलित्वा
पङ्कवाणि भवन्ति । एभिः पङ्क्तैराम्नायते कथ्यतेऽसौ इति पङ्कान्नायः
शिषोक्तस्तोत्रसमुदायः । तस्य फलं तत्तन्मान्समुदायविहितकर्म्मफलं प्राप्यते
येनेत्यर्थः ।

प्रपञ्चे लिङ्गाद्याब्रह्मपर्यन्तमायाप्रकटितसंसारे । अतिदुर्लभमिति अति-
दुःखेन लभ्यते यत्तदतिदुर्लभं तस्माभकरणपुष्पपुञ्जजनकजन्मान्तरीयतपसः
क्षेयस्वरूपत्वात् दुःखलभ्यत्वमिति भावः ॥ ७ ॥

इति श्रीकालीचरणकृता पादुकापञ्चकस्तोत्रस्य
अमलानामटिप्पणी समाप्ता ।

॥ * ॥ ॐ तत् सत् ॥ * ॥

षट्चक्रविवृतिः ।

(विश्वनाथकृता ।)

ॐ श्रीगुरुवे नमः ।

टीका श्रीविश्वनाथेन नत्वा सन्तन्यतेऽम्बिकाम् ।

कैवल्यकलिकातन्त्रद्वितीयपटलस्य च ॥

वृत्तरूपी, परमेश्वरः वशिष्ठाय कुलभावमुक्त्वा कुलाचारं विना तस्मिन्
नाधिकारः अतस्तदुपदेष्टुं गुरुसम्मानपूर्वकमाह यज्ज्ञातेनेत्यादि । तथाच
कालिकापुराणे—

यः पूजयेद्दान्यभावेन तस्य ऋणशोधनम् ।

पितृदेवनरादीनां जायते न कदाचन ॥

सोऽभ्यस्य त्रिपुरायोगं तेन योगिन संयुतः ।

जायते यदि सुप्राज्ञस्तदा मोक्षमवाप्नुयात् ॥

त्रिपुरायोगं कुण्डलिनीयोगं कुण्डलिन्याः सर्वदेवात्मकत्वात् ।

उक्तं “सर्वदेवमयी सा हि” इति ॥ ८ ॥

मेरोर्मेरुदण्डस्य बाह्यप्रदेशे क्रीडे शशिमिहिरश्विरे इहापिङ्गलानाद्यौ ।
“मेरुदण्डवह्निःपाशे चन्द्रसूर्यात्मके” इति मायातन्त्रात् । तयोः स्थिति-
प्रकारमाह टीकाकारद्वयतन्त्रे—

वाममुक्तात्तु सञ्चूता नाडी दक्षिणगामिनी ।

सुपुष्पाकलिता जाता वामभागं समाश्रिता ॥

हृदता दक्षभागस्या जघुमर्धं समाश्रिता ।

वामन्तु नासिकाद्वारं प्राप्नोति गिरिजेऽमले ॥

नाडी दक्षिणमुष्कात्तु सञ्जातोत्तरगामिनी ।

सुपुष्पाकलिता जाता भागं दक्षिणमाश्रिता ॥

हृदता वामभागस्या जघुमर्धं समाश्रिता ।

दक्षिणं नासिकाद्वारं प्राप्नोति गिरिजेऽमले ॥

चापाकृतिर्भूत्वा दक्षिणगामिनी उत्तरगामिनीति ध्येयम् ।

मध्ये नाडी सुपुष्पेति । मध्ये मेरुदण्डस्य मध्यस्थविषरे ।

मेरुदण्डवह्निःपार्श्वे चन्द्रसूर्याग्निके शिरे ।

मध्ये सुपुष्पा—इति भायातन्त्रात् ।

अष्टमाह सारसमुच्चये—

या सुण्डाधारदण्डान्तरविवरगता द्वारनीहारगौरी

सौभ्रीं धारां नभोऽभोरुहकुहरविधीः संस्रयन्तीं वहन्ती ।

तस्या वज्रास्थनाद्या खगमुदरदरीमध्यगं यो विदध्यात्

तस्या ब्रह्माण्डभाण्डप्रलयमपघ्ननं स्यादघ्ननं मृत्युमृत्योः ॥

सा कौटुशी ? द्वारनीहारगौरी सुक्ताद्वारनीहारगौरी । "गौरोऽरुणे
सिते पीते" इत्यमरः । एतेन सुपुष्पान्तर्गतायाः वज्राया मेरुदण्डान्त-
र्विवरगतात्वकयनेन सुपुष्पाया अपि मेरुदण्डान्तर्विवरगतात्वसिद्धिः ।
यद्वा या सुण्डाधारदण्डे यदन्तरं विवरं तत्र विवरगता अर्थात् सुपुष्पाया
विवरगता ।

अन्तरं अवकागावधिपरिधानान्तर्हिमेदतादर्थ्ये ।

हिद्राभीय विना वह्निरवसरमध्ये अन्तरात्मनि च ॥ इत्यमरः ।

एवञ्च सुपुष्पाकलिता इति परम्परया आश्रिता इत्यर्थः । यद्वा तत्र
तत्र स्थाने मेरुदण्डं भित्त्वा सुपुष्पाकलिता इत्यर्थः । गीतमीयेऽपि—

विश्वं शरीरमित्युक्तं पञ्चभूतात्मकं भुजे ।

चन्द्रसूर्याग्नितेजोभिर्जीवमद्यैकस्वरूपकम् ॥

तिस्रः कोट्यस्तदहंन शरीरे नाड्यो मताः ।
 तामु मुख्या दशप्रोक्तास्तासु तिस्रो व्यवस्थिताः ॥
 प्रधाना मेरुदण्डेऽत्र चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी ।
 इडावामे स्थिता नाडी शुक्ला चन्द्रस्वरूपिणी ॥
 शक्तिरूपा तु सा नाडी साक्षादमृतविग्रहा ।
 दक्षिणे या पिङ्गलाख्या पुंरूपा सूर्यविग्रहा ।
 सर्व्वतेजोमयी सा तु सुषुम्ना वह्निरूपिणी ॥

मेरुदण्डे मेरुदण्डान्तरविवरे । सारदायामपि—

पञ्चवत्पङ्गुलायामं शरीरमुभयात्मकम् ।
 शुद्धजान्तरे कन्दमुत्तेषाद्वाङ्मूलं विदुः ॥
 तस्याहिशुण्विस्तारं वृत्तरूपेण शोभितम् ।
 तत्र नाड्यः समुत्पन्ना मुख्यास्तिस्रः प्रकीर्तिताः ॥
 इडावामे स्थिता नाडी दक्षिणे पिङ्गला मता ।
 तयोर्भङ्गगता नाडी सुषुम्ना वंशमाश्रिता ॥
 पादाङ्गुष्ठद्वयं याता शिफाभ्यां शिरसा पुनः ।
 ब्रह्मस्थानं समापन्ना चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी ॥

भट्टाः शिफाभ्यां मूलाभ्याम् । शिरसा अप्रभागेन । वंशं पृष्ठवंशम्
 आश्रित्य । विवरगतात्वमुक्तम् । या सुण्डाधारदण्डान्तरविवरगतैत्यनेनाहुः ।
 तन्त्रान्तरे तु—

श्रीम प्रोद्धिद्य नासाये गतौ चन्द्रदिवाकरो ।
 अधोवक्त्रं महापद्मं क्रोडीकृत्य सुषुम्नया ॥
 व्याघ्रव्य नासिकामध्यं गतं चित्रा तु तद्वता ।
 ऊर्ध्वं भित्त्वा तु लिङ्गं वै इतरान् पुष्करान् तथा ॥
 वह्निरुहमनाकाङ्क्षाकाङ्क्षिनी मोक्षदायिनी ।
 जीवेनाहतसम्बन्धात् स्थिता सममसंविधी ॥

तद्वता सुषुम्नाव सा तु तत्त्वमदेशं गता लिखिष्यामः न विरोधात् ।

अतएव सप्तमसंविधौ इत्युक्तम् । नासिकामध्यं नासिकाद्वयमध्यस्थानं न तु नासिकाद्वयमध्यं गता तत्र दृढापिङ्गले गते । अतएव “कुम्भयेच्च सुपुम्नया” इति सङ्गच्छते ।

त्रितयेति । यतः सोमसूर्याग्निरूपा अतस्त्रितयगुणमयी । सुपुम्ना कौटुम्भी ? क्षीरं प्रस्फुटितं तथाच प्रस्फुटितकनकधूसूरपुष्पमिव ग्रथितं वपुर्यस्याः सा तथा । यथा कनकधूसूरपुष्पस्य मध्ये अन्यत् पुष्पम् एवभूत-
ग्रथिततमवपुरिति भावः । केचित्तु ग्रथिततमवपुरिति पाठमाहुः । कुतः सुपुम्ना उत्पन्ना तदाह कन्दमध्यादिति । कन्दरूपमाह सारदायाम्—

शुद्धज्वागन्तरे कन्दमुत्पेधाद्वाङ्गुलं विदुः ।

तस्य द्विगुणविस्तारं वृत्तरूपेण शोभितम् ॥

तत्र नाद्यः समुत्पन्नाः । इत्यादि ।

गौरवसंहितायान्तु—

ऊर्ध्वं मेढ्रादधो नामिः कन्दयोनिः खगाण्डवत् ।

तत्र नाद्यः समुत्पन्नाः सहस्राणां द्विसप्ततिः ॥

इत्युक्तम् । कन्दयोनिः कन्दरूपोत्पत्तिस्थानम् नाडीनामित्यर्थः । वज्रा-
ख्यानाडीमाह वज्राख्येति । मेढ्रदेशात् लिङ्गमूलात् गिरःपर्यन्ता इत्यर्थः ।
कुत्र सा ? तदाह । अस्या मध्ये सुपुम्नायामध्ये ज्वलन्ती उज्ज्वलन्तीत्यर्थः ।
“मध्यमचावलग्नश्च मध्योऽस्त्री” इत्यमरः । मायातन्त्रेऽपि—

मध्ये सुपुम्ना तन्मध्ये वज्राख्या लिङ्गमूलतः ॥ इति ॥ ४ ॥

चित्रानाडीमाह तन्मध्ये इत्यादिना । तन्मध्ये वज्रामध्ये । प्रणव-
विलसिता प्राश्नाचक्रस्यप्रणवाधारत्वात् । सा कौटुम्भी ? सकलसरसिजान्
भिन्ना एतत् पद्मं घनरचनया देदीप्यते । पद्मं किम्भूतम् ? मेरुमध्यान्तरस्य
मेरुमध्ये यदन्तरं विवरं परम्परया तत्सम् ।

मध्ये सुपुम्ना तन्मध्ये वज्राख्या लिङ्गमूलतः ।

तन्मध्ये चित्रिणी सूर्या विसतन्तु सहोदरा ।

मूलमूलात् सहस्रारस्तदन्तर्मध्यनादिका ॥

तिया—

मूलादिपट्टसरोजातं चित्रिणीयधितं प्रिये ।

लिङ्गाधोर्ध्वनाभिवुक्कण्ठभ्रूमध्यदेशजम् ॥

इति मायातन्त्रात् । मूलमूलात् सहस्रारस्तन्मूलाधारमूलात् सहस्रार इति । तथाच सहस्रारं चित्रिण्या यथितम् । अत्र च—

तस्या मध्ये विचित्राख्या अमृतस्त्राविणी शुभा ।

सर्व्वतेजोमयी सा तु योगिनीहृदयङ्गमा ।

विसर्गाद्दिन्दुपर्य्यन्तं व्याप्य तिष्ठति तत्त्वतः ॥

इति गीतमौयवचनस्य दिन्दुपर्य्यन्तं इन्दुपर्य्यन्तमिति वा पाठः । ललाटस्य-
दिन्दुपर्य्यन्तं इन्दुपर्य्यन्तं वा व्याप्य सहस्राराधोदेशपर्य्यन्तगा तद्वतीत्यर्थो बोध्यः ।

केन चित्रायां पद्मानि सन्ति तदाह तन्त्रचूडामणौ—

तथैव यधितं पद्मं मूलादिपद्मपञ्चकम् ।

कलिकाकाररूपेण डाकिन्याद्यवलम्बितम् ॥

तथैव चित्रयैव पद्मं मूलादिपट्टिति शेषः । पद्मपञ्चकं स्वाधिष्ठानादि-
पञ्चक कलिकाकाररूपेण यधितमिति सामान्यत उक्ता विशेषरूपेणोक्तम् ।
एतेन मूलाधारपद्मं विकसितं एवं समस्तपद्मान्यधोमुखान्येव । तदुक्तं
कौलिकतन्त्रे ताराकल्पे—

सप्तपद्मं मयैवीर्त्तं सुषुम्नायधितं प्रिये ।

अधोवक्त्रादिमान्तञ्च नाख्येयं यस्य कस्यचित् ॥

येन तस्याधिवात्वं तदाह श्रीकृष्णे—

तस्याशान्तर्गता तिष्ठेत् चित्राख्या योगिवक्त्रभा ।

पञ्चवर्णोज्ज्वला देवि पञ्चभूतप्रकाशिनी ।

पञ्चदेवाः पर्य्यलम्बाः सप्तान्या नाहयो मताः ॥

अन्यत्रापि—

तद्भा जनाईनो रुद्र ईश्वरय सदाशिवः ।

चित्राख्यनाद्यन्तरस्थाः पञ्चभूताधिदेवताः ॥

अत्र पञ्चभूतानां पञ्चाधिदेवता उक्ताः । भूमध्ये तु परशिवोऽस्ति
लिखित्यमानवचनात् ॥

ब्रह्मनाडीमाह तस्यान्तरिति । तस्यां चितायां तद्ब्रह्मनाडी प्रसिद्ध-
ब्रह्मनाडी । हरमुखकुहरात् मूलाधारस्थस्वयम्बूलिङ्गसुखविवरात् । आदि-
देवान्तसंस्था ब्रह्मपर्यन्ता । मायातन्त्रेऽपि “गिरा स्यात् ब्रह्मपर्यन्तम्”
इत्यादि । विद्युन्मालेव विलासो यस्याः सा । पद्मसूत्रतुल्या अतः सूक्ष्मा ।
शुक्लानिनः प्रबुध्यन्ते प्रायन्ते यया सा तथा । अमृतस्त्राविणीत्वात् सकल-
सुखयुता । भावो मनोधर्मः स्वभावः आत्मधर्मः शुद्धो भावः स्वभावो
यस्याः सा इति पञ्चम्यन्तबहुव्रीहिः । “भावो हि मानसो धर्मः”
इत्युक्तेः ।

येन द्वारेण कुण्डलिन्या ब्रह्मणि गमनं तत् द्वारमाह ब्रह्मद्वारमिति ।
तदास्ये ब्रह्मनाद्या आस्ये ।

मूलाधारात् सहस्रारस्तदन्तर्ब्रह्मनाडिका ।

गिरा स्यात् ब्रह्मपर्यन्तं तदन्तर्द्वारमुत्तमम् ॥

इति मायातन्त्रात् ।

। ब्रह्मद्वारमुखं नित्यं मुखेनावृत्य तिष्ठति ।

येन द्वारेण गन्तव्यं ब्रह्मस्थानं निरामयम् ।

मुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं प्रमुखा परमेश्वरी ॥

इति गीराक्षसंहितावचनाच्च । सुषेति सुधाकणामुतिप्रदेशं अग्निस्यानम्
एतद्द्वारं सुपुत्राया नाद्या वदनं धीरा वदन्ति ॥ ७ ॥

आधारपद्ममाह अथेत्यादिना ।

पद्मवत्यङ्गनायामं शरीरमुभयात्मकम् ।

गुदध्वजास्तरे कन्दमुखेधाहङ्गुनं विदुः ।

तस्य दिगुणविस्तारं तत्तत्तुर्येण गोमितम् ॥

इति मारदोक्तकन्द एव मुष्यनाडी एव अग्निसूतदूर्ध्वं ध्वजाधः सुपुत्रास्य-

तथा च मायातन्त्रे—

मुख्यनाडीत्रयं ग्रन्थैरूर्ध्वं वच्चाध ईश्वरि ! ।

रक्तपर्णो वेदवर्णो मूलाधारोऽप्यवाङ्मुखः ॥ इति ॥

उद्यत् प्रस्फुटितम् ।

तथैव ग्रथितं पञ्च मूलादिपद्मपञ्चकम् ।

कलिकाकाररूपेण डाकिन्याद्यवलम्बितम् ॥

इति वचनात् । पूर्वमेव व्याख्यातं तत् । सुवर्णाभवर्णैरिति । तथाच दक्षिणामूर्त्तौ—

आधारे स्वर्णवर्णेऽस्मिन् वादिसान्तानि संस्मरेत् ।

द्वृतसौवर्णवर्णानि वर्णानि परमेश्वरि ॥ इति ॥

सारसमुच्चये षट्सु पद्मेषु वर्णाः विन्दुयुक्ता उक्ता ग्रन्थगौरवमिया नात्र प्रकृतिताः । चतुष्कोणचक्रमिति ।

तथाच मायातन्त्रे—

तत्कार्ष्णिकान्तरे पृथ्वी चतुष्कोणा सुपीतभा ॥ इति ॥

तथा तन्त्रान्तरे—

भूगृहं चतुरस्त्रं स्यादश्वोवज्रविभूषितम् ॥ इति ॥

धरायाः स्ववीजमिति । तथाच सारदायाम्—

वृत्तं दिवस्तत् षड्विन्दुलाब्धितं मातरिग्जनः ।

त्रिकोणं स्वस्तिकोपेतं वज्रेरर्द्धेन्दुसंयुतम् ॥

अश्वोजमश्वसो भूमिचतुरस्त्रं सवच्चकम् ।

तत्तद्भूतसमाभानि मण्डलानि विदुर्बुधाः ।

वर्णैः खैरस्त्रितान्यासन् स्वस्वनामाहृतान्यपि ॥

तत्तद्भूतसमवर्णानि मण्डलानि तथा खैर्वर्णैः ह य र व न वर्णैर्युक्तानि । तथा स्वस्वनामाहृतानि पृथिव्यादीनां स्वस्वनामाहृतानीत्यर्थः । एतदनुसारेण सर्वेषु पत्रेषु स्वस्ववीजानि ज्ञेयानि ॥ १५ ॥

चतुर्बाहुः इति । अत्र पद्मे व्रद्धास्तीत्याह तदद्भुतत्वादिना । नवीनार्क-

तुल्यप्रकाशः रक्तवर्णः सृष्टिकारी ब्रह्मा चतुर्वर्गमुक्तः । चतुर्भागवेदो
मुखान्मोजलक्ष्मीर्यस्य स तथा ॥ * ॥

अत्र डाकिनी शक्तिरस्ति इत्याह वसेदन्वेति । तथाच भट्टघृततन्त्रे—
भूताधारं ब्रह्मस्थानमेतत् सौवर्ण्यं डाकिनी देवी तन्नेति । एषा डाकिनी
अनेकसूर्यप्रकाशा । अतिशयरक्ता इत्यर्थः । तन्त्रान्तरे—

रक्ता रक्तविनेत्रां पशुजनभयकञ्चूलखट्वाङ्गहस्तां

वामे चैके दधानां चपकमपि सुधापूरितं चैकवक्त्रां । इति ।

शुक्लवृद्धेः प्रकाशं वहन्तीत्यन्वयः ॥ * ॥

मध्ये अवान्तरदेवतादिकमभिधाय प्रकृतमाह वज्राख्येति । वज्राख्याया
वक्त्रदेशे सामीप्ये सप्तमी अघोभागे इति यावत् ।

मुख्यनाडीवर्गं ग्रन्थेरुद्धं वज्राघ ईश्वरि ! ।

इति मायातन्त्रात् । कर्णिकामध्यसंस्थं त्रैपुराख्यं त्रिकोणं एतत् काम-
रूपाख्यं त्रिकोणं तत् कामरूपाख्यं कन्दर्पं वज्रिः समन्तात् भ्रमति ।
नाम प्रकर्षे जीवेशो वायुय निवसति । तथाच मायातन्त्रे—

तत्कर्णिकान्तरे पृष्ठी चतुष्कोणा सुषीतभा ।

तन्मध्ये योनिमध्ये च वज्रिवायोः समाश्रये ॥ इति ॥

श्रीकमोऽपि—

कर्णिकायां स्थिता योनिः कामाख्या परमेश्वरी ।

अपानाख्यं हि कन्दर्पं भाधारे तत्त्रिकोणके ।

स्वयम्भूनिर्गमं तन्मध्ये पथिमाभिमुखं प्रिये ॥

रुद्रयामलोऽपि—

भ्रमदयोनिगतं ध्यायेत् कामं बन्धूकसविभम् ।

ज्वन्त्कामानवप्रस्यं तद्विष्कोटिममप्रभम् ॥

तदेवाह जीवेश इत्यादिना । बन्धूकपुष्पसमूहमभिहसन् तदधिकाररक्तवर्णं
इति भावः । “बन्धूकः बन्धुजीवकः” इत्यमरः । “भाधारे तत्त्रिकोणके”
इत्युक्त्यात् ।

षट्चक्रविहतिः ।

तथा—

मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियाम्रिके ।

मध्ये स्वयम्भूलिङ्गसु कोटिस्वर्यसमप्रभः ॥

इति गीतमीयात् । तथा—

अधोमुखो लिङ्गरूपी हेमाभो भ्रमणे रतः ॥

इति ॥ ६ ॥

पुनरपि मायातन्त्राद्याह तन्मध्ये इति । त्रिकोणमध्ये लिङ्गरूपि स्वयम्भूलिङ्गम् । द्रुतसुवर्णकला इति कोमलः सुवर्णवर्णयोगित्वात् कोमलत्वाच्च तथाभिहितम् । पश्चिमास्यः अधोमुखः । ज्ञानध्यानाभ्या प्रकाशयते यः स तथा । प्रथमकिसलयाकाररूपः नूतनपल्लवाङ्गुराकारः भिद्यते इति । तथाच पूर्ण-चन्द्रादधिकारसप्तमूर्ह इत्यर्थः । स्निग्धं सन्तानं स्निग्धसप्तमूर्हं हसतीति स्निग्ध-सन्तानहासी काशीवासीत्यादिविशेषणम् । सरितां भावतः चक्रवत् जलानां भ्रमणं तद्रूपप्रकाशो यस्य स तथा । “स्यादावर्त्ताभ्रसां भ्रमः” इत्यमरः ॥ ५ ॥

तस्मिन् सार्धत्रिवनयेनावेष्ट्य कुण्डलिनी शक्तिरस्ति इत्याह तस्योर्ध्वे इत्यादिना । विसतन्तुसोदरतुल्या सा चासौ कला प्रकृतियेति सा तथा । अतः सूक्ष्मा । नवीनचपलामाला तस्या विलासनशीलमया सह आसर्द आसर्त्ता यस्याः सा तथा । “तडित् सोदामिनी विद्युत् चक्षला चपलापि च” इत्यमरः । सुप्ता निद्रिता शिवीपरि लसत् सार्धत्रिवृत्ता आकृतिः शरीरं यस्याः सा तथा । सा तु अधोवक्त्रा । यथा श्रीकृष्ण—

अधोवक्त्रा स्थिता देवी कर्हं मुच्छातिशोभना ।

अत्र विद्युज्जलाकारा कुण्डली परदेवता ॥

परिस्फुरति सर्वाङ्गा सुप्ता हि भुजगाकृतिः ।

ब्रह्मद्वारमुखं नित्यं सुखेनावल्य तिष्ठति ॥

येन द्वारेण गन्तव्यं ब्रह्मद्वार मनोमयम् ।

सुखेनाच्छाद्य तद्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी ॥

मस्तके मणिवद्विना स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनी ॥

योगान्तरेऽपि—

मुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं कुण्डलीशक्तिरुज्ज्वला ।

निद्रावशगता देवी प्रसुप्तभुजगोपमा ॥ ।

तथा मायातन्त्रेऽपि—

सार्धं त्रिवलयानन्दा नन्दिता भास्करप्रभा ॥ इति ॥ ॥ ।

कूजन्तीति । उत्थिता सतीति शेषः । तथा च तन्त्रान्तरे—

भिक्षीराव्यक्तमधुराः कूजन्ती सततीत्यिता ॥ इति ॥

कोमलवाक्यैर्व्याचं कूजन्तीत्यर्थः ।

तत् प्राप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम् ।

वर्षान्तराविर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः ॥

इतिः सारदीप्तेः तत् चैतन्यम् । श्लाघोच्छ्वासविभञ्जनेन वायुना यदा जगतां जीवः जीवात्मा हंसः धार्यते ।

विभर्त्ति कुण्डली शक्तिरात्मानं स्वं समाश्रिता । ।

हंसः प्राणायमो नित्यं प्राणो नाहोपयाययः ॥

आधारादुद्गतो वायुर्यथावत् सर्व्वदेहिनाम् ।

देहं प्राप्य स्तनाह्वीभिः प्रयाणं कुरुते वद्विः ।

दादयाद्भ्रूलमानेन तस्मात् प्राण इतीरितः ॥

भद्राः कुण्डली आत्मानं परमात्मानं विभर्त्ति तद्योगिभाक्षिनीत्यर्थः । कीदृशी ? स्वं जीवात्मानम् आश्रिता जीवाधिष्ठाना सतीत्यर्थः । हंसः प्राणायमः प्राणवायुसमाययः प्राणः नाहोपयाययः । कथं प्राणस्य नाहोपयायपत्नम् ? इत्यत आह आधारेति । प्रयाणं कुरुते इति प्राणः इति प्राणपदव्युत्पत्तिरपि दर्शितेत्यन्तेनाहुः ।

दक्षिणामूर्त्तिं तु—

उच्छ्वासे चैव निश्वासे हंस इत्युत्तरद्वयम् ।

तस्मात् प्राणश्च हंसाय आत्माकारेण संस्थितः ॥

षट्चक्रविहतिः ।

षट्शतान्यधिकान्यत्र सहस्राण्येकविंशतिः ।

अहोरात्रं चरेद्वायुः स जपो मोचदायकः ॥

अन्यत्रापि—

सःकारेण वहिर्याति हंकारेण विशेत् पुनः ॥ इति ॥

प्रौढामदीप्तयेषी ॥ * ॥

तस्याः कुण्डलिन्या मध्ये परमा नाम्नी शक्तिरुच्यते तन्मध्ये इत्यादिना ।
परमा उल्कुष्टा परापरानाम्ना अतिसुखो ।

तथाच भट्टहृततन्त्रे—

सूत्रा कुण्डलिनीमध्ये ज्योतिर्भाया परा मता । इति ।

सा एव परमात्मस्वरूपा । तथा च श्रुतिः—

तस्याः शिखाया मध्ये तु परमा सा व्यवस्थिता । इति ।

नित्या ध्वंसप्रागभावरहिता । आनन्दपरम्परा आनन्दसमूहयुक्ता । अति-
चपलायमाना विद्युज्जता इव लसत् दीधितिर्दीप्तिर्यस्याः सा तथा । यस्याः
कलायाः प्रभया ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं जगत् गरीरं भासते सा विजयते ।
नित्यज्ञानस्य उदयो यस्यां सा । काव्यबन्धैर्वाक्यैः ब्रह्मसतीन् सेवते गौरवे
बहुवचनम् ॥ * ॥

स्वाधिष्ठानाख्यपद्ममाह सिन्दूरैर्योदिना । अङ्गच्छदैः षट्पत्रैः विद्युत्-
प्रकारैर्व्याधैः पुरन्दरान्तैर्वादिलोभैः सविन्दुकं परिहृतं पद्मम् । तथा च
भायातन्त्रे—

तद्रूढे तु महेशानि स्वाधिष्ठानमृतुच्छदम् ।

रक्तवर्णं कर्णिकपात्रजपज्जुम्बुसम् ।

मण्डलं वारुणं देवि तद्रूढे मणिपूरकम् ॥ इति ॥

दक्षिणामूर्त्तौ—

स्वाधिष्ठाने विद्रुमाभे वादिनान्तानि सस्मरेत् ।

विद्युत्पुञ्जसमाभानि विद्युद्भासितमस्तके ॥ इत्यादि ॥

सारदायां विशदप्रकाशं शुक्लवर्णं तत्तद्भूतसमाभानीति प्रायुक्तम् ।

अश्वीजं पङ्कदलपद्मं अर्धचन्द्रयुतम् ।

वं बीजं मकराधिकरुद्धं स्वाधिष्ठानं विष्णुगेहं प्रदिष्टम् ।

बालार्कभं राकिणी देवताम् ॥

इति वचनात् ॥ ३ ॥

तस्याङ्गे इत्यादि । नीलद्युतिरूपो मनोज्ञश्रियं शोभाम् आदधानः ।

गौतमीये—

स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ।

नीलाभ्युजो देवसदृशकमनीयता शोभा यस्याः सा । नरमायुधेति । तदुक्तं
तन्त्रान्तरे—

श्यामां शूलाजहस्तां डमरुकसहितां तीक्ष्णटङ्गं वज्रन्तीम्

देवीं रक्तत्रिनेत्रां हितयदलसहस्रदन्तप्रभाभिः । इति ।

स मोहाद्भुतान्धकारसमूहं भानुतुष्यः तत्राशकी भवतीति । सुधेति
प्रवृत्ततुष्यकाभ्यसमूहसम्पत्तिं भजन्ते । अत्र पश्यन्ती शक्तिरस्ति प्रमाणं
विग्रहपद्मस्याख्याने लिखिष्यते ॥ ३ ॥

मणिपूरपद्ममाह तस्योहं इत्यादिना ।

मणिवक्त्रं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।

नीलवर्णं नीलवर्णहादिफान्तवर्णैर्युक्ते । तथा च दक्षिणामूर्त्तिं—
सुनीले मणिपूरके डफान्तानि महानीलप्रभानि परिचिन्तयेत् । वज्रकैण्डलं
बीजं चाह वैश्वानरस्येत्यादिना । वैश्वानरस्य वज्रकैण्डलं रक्तवर्णं त्रिकोणं
तदाङ्गे त्रिभिः स्वस्तिकैर्द्विकाराकारैर्युक्तम् । मायातन्त्रे—

दगपदं पयोजातं कर्णिकायां महेश्वरि ।

वाङ्मेयं मण्डलं रक्तं त्रिकोणं स्वस्तिकान्वितम् ॥

अश्वीजं रेकः । “वर्णैः स्त्रै रञ्जितान्धासन्” इति प्रागुक्तेः प्रातःसूर्यसम-
रक्तवर्णम् । मणिपूरस्तु नीलं रुद्रस्थानं साकिनी देवतावेति यचनात् ।
तामाह रुद्रमूर्त्तिरित्यादिना । शुद्धसिन्दूररागः अतिगयरक्तवर्णः । वेद-
भास्वरज्यनाडीत्यादि ।

तदुक्तं तन्त्रे—

कृष्णां देवीं त्रिवक्त्रां त्रिनयनसहितां कुञ्जिनीमुग्ररूपां

वज्रं शक्तिं सदण्डाभयवरकरां दक्षवामे दधानाम् । इत्यादि ।

ज्ञानेति । ज्ञानसमूहेन सह लक्ष्मीस्ताम् ॥ ३ ॥

अनाहतपद्ममाह तस्योर्ध्वे इत्यादि । बन्धूकपुष्पकान्तिस्वरूपरक्तवर्ण
पादिठान्तैः द्वादशवर्णैः सिन्दूरवर्णैः युक्तम् । तथाच दक्षिणामूर्त्तौ—

पिङ्गवर्णे महावज्रिकलिकाभाभि संस्मरेत् ।

कादिठान्तानि वर्णानि चतुर्थेऽनाहते प्रिये ॥

तन्मध्ये पट्कोणपद्मं वायुमण्डलम् । तथाच भायातन्त्रे—

अनाहतं द्वादशारं रक्ताभं हृदि सुव्रते ।

तन्मध्ये पावनं पद्मं पट्कोणं धूम्रवर्णकम् ॥ ४ ॥

वायुबीजमाह तन्मध्ये इत्यादिना । पवनाक्षरं यं । प्रमाणं आधारपद्म-
व्याख्याने उक्तम् । धूम्रं ईषत् पाण्डुरम् । हस्तचतुष्टययुक्तं कृष्णसाराधिरुद्धम् ।
रक्तमनाहतमौखरगेहन्तु काकिन्यपीहोक्ता इति वचनात् । तदेवाह तन्मध्ये
कारणानिधानमित्यादिना । ईश्वराभिधं ईश्वरनामानम् । ईशभं सूर्यप्रभम् ।
अभयवरदपाणिद्वययुक्तम् । तत्र काकिनी नवतद्धित्पीता गौरवर्णा । त्रिनेत्रा ।
पाशकपालवराभयान् चतुर्भिर्भुजैः विभ्रती । कङ्काल इति अस्त्रिमालाधरा ।
“स्यात् शरीरास्थिकङ्कालः” इत्यमरः । तथाच तन्त्रे—

काकिनीं मेघसंस्थाम्

पाशं शूलं कपालं डमरुमपि करैर्धारिणीं पीतवर्णां

दृश्यन्ते सत्त्वचित्तां स्वययवनमितां यारुणीमस्तद्विलाम् ।

शूलडमरुस्थाने वराभय तथा अस्त्रिमाला तन्त्रान्तरे उक्तम् ।

वाणलिङ्गं तु तन्मध्येऽधोमुखे शक्तिके इति ।

त्रिस्तिकोणयुक्ते इति क्रमात् । तथा—

तन्मध्ये बाणलिङ्गन्तु सूर्यायुतसमप्रभम् ।

शब्दब्रह्ममयः शब्दो न हेतुस्तदहेतुकः ॥

अनादृताख्यं तत्पद्मं पुरुषाधिष्ठितं परम् ॥

पुरुषेण जीवात्मना इति गौतमीयाच्च । त्रिकोणं बाणलिङ्गं जीवात्मान-
च्चाह एतन्नोरजे इत्यादिना । कनकं बभ्रुकपुष्पसदृशं बभ्रुकः पुष्पविशेषः
तददङ्गरागोज्ज्वलः ।

हिमबभ्रुककुसुमशरच्चन्द्रनिभानि च ।

इति योगिन्येकवाक्यत्वात् । स्वयम्भूबाणलिङ्गेतरलिङ्गविशेषणं हिमादि ।
मौली मस्तके सूक्ष्मविभेदयुक्तो विवरयुक्तो मणिरिव दौतचिह्नस्तयः । शर्वस्य
देवस्य पीठालयं निर्व्यातदीपशिखाकारहंसेन जीवात्मना शोभितम् । माया-
तन्त्रेऽपि—“आत्मा तत्र प्रदीपामः” इति । मानोरित्यस्य मण्डलपदेनैकदेयेन
सहान्वयः । तेन मण्डलमण्डितं अन्तरं मध्यं यस्य स चासौ लसत्किञ्चलकथेति
स तथा । तस्य शोभाधरम् । “किञ्चलः केशरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ ४ ॥

विशुद्धपद्ममाह विशुद्धाख्यमिति । हिमच्छायायुक्तस्योपरिलसितशरीरस्य
चतुर्भिर्भुजैः पाशाङ्कुशादिलसितैः शोभितशरीरस्य दौतबुद्धेः उद्दीप्तज्ञानस्य ।
हिमाभः शुक्लः सदाशिव इत्याख्यायुक्तः सिद्धः प्रसिद्धः ।

तथा तन्त्रान्तरेऽपि—

सदाशिवस्थानमिदं विशुद्धं शाकिन्यथहापि च धूम्रवर्णा ।

सुधासिन्धोः शुद्धा शुक्ला । तथाच तन्त्रान्तरे—

देवीं ज्योतिःस्वरूपां त्रिनयनविलसत्पद्मवक्त्रां सुदंष्ट्रीं

उक्ताम्भोजेषु चापं शूलमपि दधतीं पुस्तकं ज्ञानमुद्राम् । इति ।

पुस्तकज्ञानमुद्रामिति गरं पाशम् इति तन्त्रान्तरे उक्तम् । सुधांशोयन्द्रस्य
मण्डलम् । तथाच स्वच्छन्दसंपद्ये—

अमृतावास्तायाकायं चन्द्रविन्दुं तदूर्ध्वतः ।

कण्ठोर्ध्वं परमेष्ठानि लखिका चतुरङ्गुले ॥

मतिगीलस्य ज्ञानशीलयुक्तस्य शुद्धेन्द्रियस्य जनस्य महामोक्षद्वारसम्पत्तिं
दधत् मण्डलमित्यर्थः । स जीवी विपदां अन्धकारस्वरूपाणां ध्वंससूर्य-
प्रकाशः । अथ वैश्वरी शक्तिरप्तिः ।

तथाच भट्टधृततन्त्रे—

सूक्ष्मा कुण्डलिनीमध्ये ज्योतिर्मात्रा परा मता ।

अथोचविषयात् तस्मात् किञ्चिदेवोर्द्धगामिनी ॥

स्वयंप्रकाशा पश्यन्ती सुपुष्पानाभिमायिता ।

सैव हृत्पद्मं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी ॥

ततः संजल्पमात्रा स्यादविमलतोर्द्धगामिनी ।

सैवोरुकण्ठतालुस्था शिरोघ्राणवदायिता ॥

जिह्वामूलोष्ठनिष्ठूता क्षतवर्णपरिग्रहा ।

शब्दप्रपञ्चजननी श्रोत्रग्राह्या तु वैखरी ॥ ६ ॥

आज्ञाचक्रमाह आज्ञानामेत्यादिना । गीतमीये—“आज्ञासंक्रमणं तत्र शुरोराज्ञेति कीर्तितम् ।” चन्द्रतुल्यक्लेदजनकं ध्यानस्थानं प्रकाशस्वरूपम् । हृत्पात्रायां विशुद्धायां कलाभ्याम् अक्षराभ्यां युक्तं द्विपत्रम् अतीवशुभ्रम् । मायातन्त्रेऽपि—“आज्ञास्थं द्विदलं शुभ्रम्” इति ।

दक्षिणामूर्त्तायपि—

आज्ञायां विद्युदाभायां शुभ्री हस्तौ विचिन्तयेत् ।

हाकिनोक्तिः । तन्त्रान्तरेऽपि—

आज्ञापुरं शारदचन्द्रशुभ्रं हाकिन्यथोक्ता शिषगीहमेतत् ।

विद्या पुस्तकम् । मुद्रा ज्ञानमुद्रा अद्भुततर्जनीमिसिता । तन्त्रे—

आज्ञास्थां शुक्तवर्णां डमरुकसहितामक्षसूत्रं कपालं

विद्यां मुद्रां दधानां त्रिनयनविलसदुक्तषट्कोणयुक्ताम् । इति ।

सूक्ष्मञ्च तत्रप्रकाशस्वरूपश्चेति तत् तथा ।

मायातन्त्रेऽपि—

आज्ञास्थं द्विदलं शुभ्रं कर्णिकायां मनोलयम् । इति ।

सिद्धं नित्यं सिद्धशब्दो नित्यार्थः इति वैयाकरणाः । इतरशिवपदं इदं कालं तरति इति इतरं शिवस्य परशिवस्य पदं इतरञ्च तत् शिवपदश्चेति तम् ।

लिङ्गचिह्नेन लिङ्गाकारेण प्रकाशो यस्य तत् । विद्युन्मालैव प्रकाशो
यस्य तत् । योगिनीहृदये—

इतरश्च पुनस्तथा शरच्चन्द्रनिभं सदा । इति ।

आनन्दसह्यामपि—

तवाज्ञाचक्रस्य तपमशशिकोटियुतिधरं
परं शशुं वन्दे परिमिलितपार्श्वं परचिता ।

तारापीठान्यासाधिकारतन्त्रे—

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।
ततः परशिवो देवि षट् शिवाः परिकीर्त्तिताः ॥

मूलाधारादिविशुद्धपद्मेषु पञ्चशिवन्याससमभिधाय—

आज्ञाचक्रे च देवेशि ह्रस्ववर्णसमन्वितम् ।
परं शिवं ब्रह्मरूपं हाकिनीसहितं न्यसेत् ॥ इत्युक्तम् ॥

स च सङ्ख्यारनिर्गुणपरशिवस्यांशस्वरूपौ अपरः शिवो ज्ञेयः । अतएव
ब्रह्मशिवत्वात् ब्रह्मस्वरूपमित्युक्तम् । न तु ब्रह्म इत्युक्तम् । परमकुलपदम्
एतत् पर्यन्तं परमकुलपदमित्युपसंहारिणोक्तम् ।

तथापि श्रीमते—

तत्रैतद्विधिं षट्कमाग्रापूर्वं कुलोद्भवम् । इति ।

आनन्दसह्यामपि—

महीं मूलाधारे कमपि मणिपूरे हुतवहं
स्थितं स्वाधिष्ठाने हृदि मरुतमाकाशमुपरि ।
मनोऽपि भ्रूमध्ये सकलमपि भित्त्वा कुलपथं
सहस्रारे पद्मे सप्त रहसि पत्न्या विहरसि ॥

अत्र कं जनं स्वाधिष्ठाने मणिपूरे हुतवहमिति व्यत्ययेनान्वयः । ब्रह्म-
भूवेति ब्रह्मवृत्तस्य ब्रह्मनाम्नाः प्रवीधी यस्मात् तत् । वेदानामादिधीर्ज
प्रणवः तदत्र चिन्तयेत् । विनमितपरमोऽपूर्वमिहप्रसिद्धो यस्य सः ।
पद्मास्तराम्ना अश्लोत्याह गुरुबुद्ध्यादिना । शुद्धबुद्धः शुद्धस्वभावः स चासौ

अन्तरात्मा चेति संः । प्रदीपस्येव आभा दीप्तिर्यस्य ज्योतिषः एवम्भूत
ज्योतिःप्रणवाभ्यां विरचितौ स्वरूपवर्णौ यस्य स वर्णशब्दः ।

शोकमेऽपि—

भूमध्ये अन्तरात्मानमरूपं सर्वकारणम् ।

लंकारज्योतीरूपन्तु प्रदीपाभं जगन्मयम् ॥

अतएव प्रकाशः ज्योतिःस्वरूपः । तदूर्ध्वं पूर्वोक्तान्तरात्मोर्ध्वं अर्धचन्द्रः
चन्द्रार्धं विन्दुरूपी मकारः तदुपरिनाद इति व्यत्ययेनान्वयः । एवं नाद-
प्राग्बोधिनी लिखित्यमाणयोगिनीहृदयात् ज्ञेया । असी नादः अतीव शक्त
इत्याह वनेत्यादिना । वनं जल तद्वत् धवसवर्णः यस्य यीयूपाधारयन्त्रः तत्-
समूहहासी तदधिकशक्त इति भावः ।

योगिनीहृदयेऽपि—

इन्दौ तदूर्ध्वं बोधिनां नादे नादान्त एव च । इति ।

इन्दौ विन्दौ तदूर्ध्वं अर्धचन्द्रे ।

स्वच्छन्दसंग्रहेऽपि—

तत्र विन्दोर्यथा विन्नावरणे स तदूर्ध्वतः ।

सूर्यकोटिप्रतीकाग्रम् अतिह्रस्वं महद्गुणम् ॥

तन्मध्ये दशकीटीनां संख्या योजनपञ्चकम् ।

तत्कर्णिकायामासीनः शान्त्यतीतेश्वरः प्रभुः ॥

पञ्चवक्त्रो दशभुजो विद्युत्पुञ्जनिभाकृतिः ।

निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिरनुकमात् ॥

परिवार्य स्थितायित्राः शान्त्यतीतेश्वरस्य च ।

वामभागे समासीना शान्त्यतीता मनोमनी ॥

पञ्चवक्त्रधराः सर्वा दशवाहिन्युभूषणाः ।

विन्दुतत्त्वं समाख्यातं कोट्यर्धदशतैर्धृतम् ॥

अर्धचन्द्रं तदूर्ध्वन्तु बोधिनी तस्य चोपरि ।

ज्योत्स्ना ज्योत्स्नावती कान्तिः सुप्रभा विमलापि च ॥

अर्धचन्द्रोत्थिता ह्येताः कलाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।
 वन्धनी बोधिनी बोधा ज्ञानबोधा तमोपहा ॥
 निबोधिताः कलाः पञ्च कथिताः सुरसुन्दरि ।
 ब्रह्मादिपरमेशानां परप्राप्तिनिबोधनात् ।
 निबोधिकेति सा प्रोक्ता तस्या भेदाद्वरानने ॥
 बोधिग्याख्यं यदुक्तं ते नादस्वस्थोपरिस्थितः ।
 पद्मकिष्कस्रसङ्घातः कीटिसूर्यसमप्रभः ॥
 पुरैः परिवृतोऽसंख्यैर्न्यस्ये पञ्चकलावृतः ।
 इन्धिका दीपिका चैव रेतिका मोचिका तथा ॥
 जर्दंगा मध्यगा वासा पञ्चमी परमा कला ।
 चन्द्रकीटिसमप्रख्यं तन्मध्येऽर्जुदयोजनम् ॥
 पद्ममध्ये समासीनमूर्ध्वगामिनमौश्वरम् ।
 चन्द्रायुतप्रतीकाग्रं पञ्चवक्त्रं त्रिसोचनम् ॥
 ऐन्दवाद्यैरावृतं च शूलपाणिं जटाधरम् ।
 तस्योत्पलङ्गमतामूर्ध्वगामिनीं परमां कलाम् ॥
 ध्यायेदिति शेषः । निरालम्बामिति तदव्यमाणात् । टीकाकारधृततन्त्रे—
 त्वजेत् श्रेयिष्यमङ्गानां नासाग्रे रोपयेद्वयौ ।
 मुखं विवर्णयात् किञ्चित् दन्तेर्दन्तान् न संस्पृशेत् ॥
 रसनामन्तरा कुर्यादनङ्गे धारयेन्मनः ।
 इयं सा परमा मुद्रा निरालम्बेति पञ्चमी ॥

१४ स्थाने एवं मुद्रां बद्धा सदाध्यासात् धृतपवनात् पवनसुष्ठवां वक्त्राणां
 कलाः पश्यन्ति । तदनन्तरं तन्मध्यान्तःप्रविलसितरूपान् ज्वलद्दीपाकारान्
 पश्यन्ति । यदात् नवीनसूर्यप्रकाशाकारं गगनभूमध्यमिलितं पश्यन्ति ।
 १५ स्थाने भगवान् साक्षात्कारविषयो भवति ।

ननु सर्वव्यापित्वात् अपरिच्छिन्नस्य ईश्वरस्य कथं परिच्छिन्तित्स्थाने
 अभिप्रायिरित्यत आह राहुरिति । यथा अन्धरगतो राहूर्न दृश्यते किन्तु

शशिसूर्ययोर्मण्डलमेव दृश्यते तथायं चिदात्मा एवभूतकर्मविशेषकरणात्
अत्रैव साक्षाद्भवति । प्राणनिधने मरणकाले इह स्थाने प्राणान् वायून् ऊर्ध्व-
गामिन्या नाद्या समारोप्य वेदान्तविदितं “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति
श्रुतिविदितं परं नित्यं देवमित्यादिविशेषितं पुरुषं प्रविशति ।

तथा गीतायामपि—

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगवलेन चैव ।

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

इति ॥ * ॥

लयस्थानं वायोरिति । तदुपरि पूर्वोक्तनादोपरि चकारात् नादस्यापि
लयस्थानम् । यत्र वायुर्नादश्च अद्यैवं जगदधरीकृत्य ब्रह्मरन्ध्रस्यादिस्थाने प्रलीयते
तत् वायोर्नादस्यापि लयस्थानं नादान्तमिति यावत् । अत्र अर्धनारीश्वरो-
ऽस्तीत्याह महानन्दमित्यादिना । महान् आनन्दो यत्र तं महानन्दस्वरूपम् ।
शिवार्धं शिवाया अर्धं शिवस्याकारम् अर्धनारीश्वरमित्यर्थः ।

तथा च श्रीकृष्णे—

चेतसा संप्रपश्यन्ति नादान्ते वृषभध्वजम् ।

तमर्हदेहं वरदं कारणत्रयमातरम् ।

पुटद्वयविनिष्क्रान्तो वायुर्यत्र प्रलीयते ॥

स्रष्टृन्दसंप्रहृष्टपि—

हृत्ताकारसु नादान्ते भित्त्वा सर्वमिदं जगत् ।

अधःशक्त्या विनिर्मेद्य ऊर्ध्वशक्त्यवसानकम् ॥

भाष्या ब्रह्मविले खीनस्त्वप्यक्तो ध्वनिलक्षणः ।

अतो ब्रह्मविलं ज्ञेयं रुद्रकोव्यर्षुर्देर्युतम् ॥

तत्र ब्रह्मशिवो ज्ञेयः शशाङ्कप्रतसन्निभः ।

दशबाहुस्त्रिनेत्रश्च पञ्चवक्त्रेन्दुशेखरः ॥

ब्रह्माणी त्वपरा शक्तिः ब्रह्मणोक्तब्रह्मगामिनी ।

द्वारं सम्मोक्षमार्गस्य रोधयित्वा व्यवस्थिता ॥

हलाकारी लाङ्गलसदृशः ।

देवीस्थानं सहस्रारं प्रविशेदकुलं प्रिये ।

इति श्रीकामादकुलाख्यसहस्रारपद्ममाह तदूर्ध्वं इत्यादिना । शङ्खिन्या
नाद्याः शिखरे अग्रे शून्यदेशे चित्रिण्या मेरुदण्डस्य च शून्यदेशे तेन सहस्रारं
न मेरुदण्डस्य मध्ये न चित्रिण्या अर्धितम् ।

मायातन्त्रेऽपि—

भूलादिषट्सरोजातं चित्रिणीप्रथितं प्रिये ।

लिङ्गाधोर्ध्वनाभिवत्तः कण्ठभूमध्यदेशजम् ॥

अतएव स्रच्छन्दसंपदे—

हादृशाणं ललाटोर्ध्वं रूपेणार्धावसानकम् ।

हङ्गुलोर्ध्वशिरोदेशं परं व्योम प्रकीर्तितम् ॥

श्रीक्रमे—

आसध्यकर्णात् देवेशि शङ्खिनी च शिरोपरि ।

हलाद्यनन्तरम् ।

शङ्खिनीनालं संप्राप्य आस्थिशून्यं विभर्त्ति यः ।

अष्टतं यत् त्रिकूटस्थं परमानन्दलक्षणम् ॥

सहस्रारं महापद्मं रक्तकिञ्चल्कगोभितम् ।

द्वुत्तरेमास्त्रुजं जातधारपातप्रवर्षणम् ॥

विसर्गाधः पद्ममिति सर्गः शक्तिर्निशाकरः ॥ इति ॥

नारदीयेन विभर्गस्य सहस्रारपद्मधारिण्या ऊर्ध्वस्थितायाः शक्तिरधः-
पद्मम् । निर्व्याणपदव्यामपि—

कुलरूपं भवेत् शक्तिः विसर्गमण्डलं प्रिये ।

सहस्रारं महापद्मं रक्तकिञ्चल्कगोभितम् ॥

सारमसुख्येऽपि “सहस्रारपद्मं विसर्गादधस्तात्” । पूर्णपूर्णेन्दुशब्दं
पूर्णं पीयूषपूर्णं तस्य पूर्णेन्दुशब्दश्चेति तत् । आसस्यैरश्विनसमकीशरसमुद्यो-
यस्य तत् । पद्मस्य शक्तवर्णम् ।

पट्चक्रविहतिः ।

यथा मायातन्त्रे—

महाशून्ये सहस्रारं निशाकरसहोदरम् ।

अधोवक्त्रं कर्णिकायाः चन्द्रोर्ध्वं शक्तिरूपिणी ॥

ललाटायैरकाराद्यैः समस्तमाष्टकाक्षरैः युक्तम् । तन्मध्ये पूर्णचन्द्रः स्निग्ध-
सन्तानं हसतीति स्निग्धसन्तानहासी । तस्यान्तश्चन्द्रमण्डलस्य मध्ये त्रिकोणं
तत्तु अकयादित्रिरेखात्मकं तत्रिकोणे हलचतुर्वर्णयम् । तदन्तस्त्रिकोणमध्ये
शून्यं परलिङ्गं परलिङ्गस्य तेजोवर्णत्वात् शून्यं शून्याकारमिति यावत् ।

तथाच गौतमीये—

सहस्रारे हिमनिभे सर्व्ववर्णविभूषिते ।

अकयादित्रिरेखासु हलचतुर्वर्णयभूषिते ।

तन्मध्ये परविन्दुश्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम् ॥

योगिनीहृदये—

सूक्ष्मरूपं समन्तात्तु वृत्तं परमलिङ्गकम् ।

विन्दुरूपं परानन्दकन्दं नित्यं पदोदितम् ॥

व्याख्यातश्च अमृतानन्दस्लामिना यथा परलिङ्गस्य तेजोवर्णः हादशवर्णो
हंसः अतः सूक्ष्मरूपम् अतएव विन्दुरूपं नित्यञ्च भाष्टकात्वादुत्पत्तिविनाश-
रहितम् । पदात् पदं प्राप्य उदितं प्रकाशितम् । तदेवाह परमामोद-
सन्तानराशिः परं कन्दं सूक्ष्ममिति । शशिसमस्तकलाशङ्करूपम् । “नित्यं
जिज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतिबोधितो यः परशिवः स हिधा भूत्वा परम-
शिवाख्यः सगुणः शिवः प्रकाशात्मा अत्र परविन्दुधक्तो निवसति इत्याह इह
स्थाने इत्यादिना । परशिवसमाख्यानसिद्धप्रसिद्धं यस्य सः ।

तदुक्तं सङ्केतपद्धत्याम्—

अकारः सर्व्ववर्णाग्रे प्रकाशः परमः शिवः ।

हकारो नित्यकला प्रोक्तो विमर्षाख्यः प्रकीर्तितः ।

अनयोः सामरस्यं यत् परस्मिन् महसि स्फुटम् ॥

तत्र अमृतानन्दस्लामिनः अ इति ब्रह्मश्रुत्या अकारवाच्यः परशिवः

तस्यांशित्वेन परमशिवोऽप्यकारवाच्यः प्रकाशरूपब्रह्मांशित्वात् । विमर्शस्थः
विमर्शिणी सशक्तिरित्यन्तेनाहुः “सर्व्वात्मा पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भावम्”
इति श्रुतेः । रसो द्रव्यविशेषः पर इति प्रसिद्धस्तस्य विसरः समूहस्तद-
वस्थितः शुक्तः । “सन्दीहविसरव्रजाः” इत्यमरः । अज्ञानमोहान्धस्य हंसः
मूर्खः सुधाधारासारं चतितरां विमुञ्चन् यतेः स्वात्मज्ञानं स्वस्य शिवार्नेदज्ञानं
दिशति । भगवान् ऐश्वर्यादियुक्तः स परमशिवः परमहंस इत्याह समाप्ते
इत्यादिना । सकलसुखसमूहस्य लहरौ तरङ्गः तस्य परीवाहः । “जलो-
च्छासाः परीवाहाः” इत्यमरः । परम इति नाम्ना समुचितः परमहंस इत्यर्थः ।
स च मायावच्छिन्नः । तथाच तन्त्रान्तरे—

सरीरुहमधोमुखं प्रविलसत् सहस्रच्छदं

क्रमादरुणकेशरप्रकरमास्तरनिर्मलम् ।

तदभारपि चिन्तयेदमृतरीचिषो भण्डले

पुराणपुरुषं परं परिगतं महामायया ॥ इति ॥

मायोपाधिविनिर्मुक्तं शुद्धमित्यभिधीयते ।

मायासम्बन्धतथेगो जीवोऽविद्यावशस्तथा ॥

इति वेदान्तोक्तेः । शिव इत्यादि स्पष्टम् । परमपुरुषमिति भारते—

अव्यक्तं मन इत्याह शरीरं परमुच्यते ।

अव्यक्तं पुरे शेते पुरुषस्तेन चोच्यते ॥

खगतिः खेचरः स्यात् । यदा खे ब्रह्मणि गतिः स्यात् । “खं ब्रह्म” इत्या-
द्युपनिषत् । कर्तृशक्तिरूपो कलामाह तवास्ते इत्यादिना । प्रातःसूर्य-
तुल्या चन्द्रस्य षोडशकला भवानासीति यावत् ।

* अमा षोडशभागेन देवि प्रीक्ता महाकला ।

मस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥

इति यचनात् । सूक्ष्मत्वात् यतधाविमलमृष्टास्तन्तुभागेकरूपा चयो-
दयरहितत्वमित्या अपोमुखो षट्सुमुखो । पूर्णानन्दसमूहो यस्याम् । या
अभिगमनार्थमधारा तस्या धरा ।

सच्चन्द्रसंग्रहे—

ब्रह्माणी त्वपराशक्तिः ब्रह्मणीस्तद्गामिनी ।
 द्वारं सुभोक्षमार्गस्य रोधयित्वा व्यवस्थिता ॥
 तां भित्त्वा तु वरारोहे ऊर्ध्वशक्तिं परां शिवाम् ।
 शक्तितत्त्वाभिकां देवीं प्रसुप्तभुजगाकृतिम् ॥
 शक्तितत्त्वं समाख्यातं भुवनैराश्रितं महत् ।
 शक्तिं तत्त्वात्मिकामूर्ध्वशक्तेरुपरि संस्थिताम् ॥

योगिनीहृदयेऽपि—

शक्तौ पुनर्व्यापिकायां स मनोभ्रमीगोचरे ॥ इति ॥

व्यापिनीतत्त्वं शक्तितत्त्वस्वरूपमाह निर्व्याणाख्य इत्यादिना । सूक्ष्मत्वात्
 सहस्रधाविभजितस्य केशभागस्यैकभागतुल्या अर्धचन्द्रवत् कुटिला सर्वाङ्ग-
 तुल्यप्रभा द्वादशादित्यप्रभा । परात् षोडश्याः कलायाः परतः । तदन्तर्गता
 चन्द्रमण्डलान्तर्गता न तु षोडश्याः कलायाः अन्तर्गता । यथा सारसमुच्चये
 षोडशीं कलामभिप्रेत्य—

एतस्याः परतः स्थिता भगवती भूताधिदेवाधिप्रा
 निर्व्याणाख्यकलार्धचन्द्रकुटिला सा षोडशान्तर्गता ।
 बालापस्य सहस्रधा विगलितस्यैकेन भागेन या
 सूक्ष्मत्वात् सहस्री त्रिलोकजननी या द्वादशाङ्गप्रभा ॥ इति ॥

सच्चन्द्रसंग्रहे—

षोडशान्तमिति ख्यातं व्योमस्थानेन्दुमण्डलम् ॥ इति ॥

तत्रैव—

आधारं भावनानाञ्च प्रवक्ष्यामि समासतः ।
 सूक्ष्मा चैव सुसूक्ष्मा च तथाचैव मृतामृता ॥
 चतुर्दिक्षु स्थितास्तासां मध्यस्था व्यापिनी श्रुता ।
 पञ्चवक्त्रा त्रिनेत्रा च सतेजास्या च पञ्चमी ॥ इति ॥

समनापदमाह एतस्या इत्यादिना । पर उत्तरकालं मातीति परमा

ध्वंसरहिता नित्येत्यर्थः । सूक्ष्मत्वात् केशाग्रस्य कोटिभागैकभागरूपा अतः
अतिगुह्या । निरवधि विलसन्ती या अमृतधारा तस्या धरा । मुनिमनसि
लसिततत्त्वबोधं शिवाभेदज्ञानं वहन्ती ।

इदन्ते तु तयोरैक्यमिति विद्या निगद्यते ॥

इति परापञ्चशिकावचनात् ब्रह्मणोऽतिनैकत्वेन तयोक्तम् । तथा—

समनान्तर्व्वरारोहे पाशजालमनन्तकम् ।

इति वचनात् अत्रापि पाशजालम् । एतस्या निर्वाणकलायाः मध्यदेशे
इति सामीप्ये सप्तमी । तथाच मध्यदेशसमीपे किञ्चिदुपरौत्यर्थः ।

तथाच स्वच्छन्दसंग्रहे—

चिदानन्दस्वरूपा तु परा शक्तिस्तद्रूपतः ।

समना नाम सा शक्तिः सर्वकारणकारणम् ॥

सर्वान्तानि विभर्त्तीयं शिवेन समधिष्ठिता ।

अत्र ऋद्धः स भवने शिवः परमकारणम् ।

शिवः सर्वस्य कर्त्तॄयं शक्तिः कारणमुच्यते ॥

उन्मनीपदमाह तस्या मध्यान्तराले इत्यादिना । तस्याः समनायाः मध्या-
न्तराले अत्र सामीप्ये सप्तमी । शिवपदं शिवतनुप्राप्तिस्थानम् उन्मनीति यावत् ।

स्वच्छन्दसंग्रहे—

शिवतनुं समाख्यातं तद्रूपं शक्तितनुतः । इति ।

तथा तत्रैव—

शिवशक्तिद्वयस्यैव शिवतनुं प्रकीर्त्तितम् ।

सूक्ष्मार्थशक्त्यवच्छिन्नं शिवतनुमित्यर्थः ।

तथाच तत्रैव—

यावत् सा समना शक्तिस्तद्रूपे, उन्मनी ख्यता ।

नात्र कालकलाभासनं न तनुं न च देवताः ॥

अनिर्व्वर्णं परं रहं रुद्रवक्तुं तदुच्यते ।

शिवशक्तिरिति ख्याता निर्व्विकल्पा गिरिपुत्रा ॥

तत्त्वातीतं वरारोहे—

इत्यादि अग्रे लिखिष्यते । मनःसहितत्वात् समना । “यतो वाचो निवर्त्तन्ते
अप्राप्य मनसा सह” इति श्रुत्या मनोऽतीतत्वान्नना इत्यमृतानन्दस्वामिनः ।

शक्तिमध्यगती नादः समनान्तं प्रसर्पति ॥

इति स्वच्छन्दसंग्रहात् नात्र कालकलांशस्य भानम् । परमकुलपदमिति
परं उन्नय्याः परं अकुलपदम् अकुलाख्यपरशिवात्मकपदं विश्वस्य विश्वाम-
स्यानत्वात् । पदमिति अमलं सत्त्वादितिशुण्युक्तम् । शाश्वतं नित्यम् ।
योगेन प्राप्तं नित्यानन्दमभिधानं यस्य तत् । “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”
इति श्रुतेः । शुद्धबोधस्य शुद्धज्ञानस्य प्रकाशो यस्मात् । तथाच टीका-
कारधृततन्त्रे “उन्नयन्ते परशिवः” इति । स्वच्छन्दसंग्रहे उन्नयनीमभिधाय—

तत्त्वातीतं वरारोहे वाङ्मनो नैव गोचरम् ।

“यतो वाचो निवर्त्तन्ते” इत्यादि श्रुतेः । तत्त्वं “तत्त्वमसि” इति श्रुतेः । ..

स्वाभाविके परे धाम्नि विवरं तत्त्वसंग्रहम् ॥

इति शिवतन्त्रात् ।

श्रीमते—

अकुलेश्वरदेवस्य सम्बन्धः प्रथमः स्थितः ।

रूपातीतः परो विन्दुः शक्त्या वेष्टितभास्वरः ।

अतो नादो विरोधी च अर्हचन्द्रसमुत्क्रमात् ॥

एतत्तु पञ्चमप्रोक्तं ज्ञानरत्नं महोदयम् ।

तत्र तद्दृष्टिर्षणं षट्कमात्रापूर्वं कुलोद्भवम् ॥ इति ॥

नियतनिजचित्त इति । गौतमीये—

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाल्वम् ।

धर्मा धृतिर्भ्रिताहारः शौचश्चेति यमा दश ॥

तपः सन्तोषमास्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम् ।

सिद्धान्तयवणश्चैव ह्रीर्भ्रन्ति य तपो हुतम् ।

दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशारदेः ॥ इति ॥

तथाच एतद्व्याभ्यासशीलः श्रीनाथवक्त्रात् शुरुवक्त्रात् मोक्षवर्त्मप्रकाशं कर्म
प्राप्त्वा हुङ्कारेण मूलाधारस्थितवज्रिपवनयोराक्रमेण तमां कुण्डलिनीं कृत्वा
निद्रितां तां बोध्य तन्निद्रं स्वयम्भूलिङ्गं भित्त्वा कुण्डलिनीवेष्टनस्य भेदं कृत्वा
ब्रह्मदारस्य मध्ये तां रचयति । रुद्रयामले—

हुङ्कारेण समुत्थाप्य यत्किं स्वाधारसंस्थिताम् ।

ततः सा प्रबोधिता तन्निद्रव्रतं स्वयम्भूवाचेतरलिङ्गव्रतं भित्त्वा भेदं कृत्वा
तच्छिद्रेण ब्रह्माख्याया इति स्वस्लोपे पञ्चमी ब्रह्मनाडीमारुह्य सकल-
सदनं प्राप्य परमरसयुक्तशिवे परमशिवे प्रदीपामे देदीप्यते । ततः सा
शुद्धस्वभावा सुस्मृतालक्षणेन तद्दिदिव तत्तन्तुरुपा तन्मोक्षानन्दं घटयति ।
नयवशात् नीतिवशात् । समाधौ यतो योगीशः तां कुलकुण्डलिनीं जीवात्मना
साहं मोक्षधाम्नि परमशिवे सच्चिदानन्दरूपे भगवतीं चैतन्यरूपां ध्यायेत् ।
तन्वात्सरे—

धौ चिन्तायां स्मृतौ घातयिन्तातत्त्वेन नियता ।

एतद्वगनमिह प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं द्विधा ।

सगुणं वर्णभेदेन निर्गुणं केवलं तथा ॥

अन्यत्रापि—

मज्जीवब्रह्मणोरैक्यं सोऽहं स्यादिति वेदमम् ।

तच्चिर्गुणमिदम् । इत्यादि ।

ततो लाघारं रक्तवर्णं परमावृतं कुण्डलिनीं पीत्वा पूर्णानन्दमहोदयात्
परमिवात् शिवसकाशात् प्राक्पादितोन्नत्यादिसंष्टिसामर्थेण कुलपथात् कुल-
पथमारुह्य ब्रह्म रुद्र मूलाधारि स्वस्थाने प्रविशेत् । ततो योगी तद्विध्यामृत-
धारया योगपरम्परामाप्तया ब्रह्माण्डस्थितं शरीरस्थं देवतं लाकिन्यादिकं
तर्पयेत् प्रीणयेत् । श्रीनाथवक्त्रादिति यदुक्तं तत् गोरचसंहितादौ स्पष्टीकृतम् ।

यथा—

प्रमुखाऽवज्जियोगेन मनसा मारुता हुता ।

शुचीव शुचमादाय ब्रजन्तूहं सुपुत्रया ॥

ज्वलन्ती भुजगाकारा पद्मतन्तुनिभा शुभा ।
 चट्टाटयेत् कवाटश्च यथा कुञ्चिकया दृढम् ।
 कुण्डलिन्या तथा योगी ब्रह्मद्वारं प्रवेदयेत् ॥
 कृत्वा संपुटितौ करो दृढतरं बद्धा तु पद्मासनं
 गाढं वसति सन्निधाय चित्तुक्तं ध्यानञ्च तच्चेतसि ।
 वारंवारमपानमूर्ध्वमनिसं प्रोक्षारयन् पूरयन्

— प्राणं सुचति मोक्षमेति ग्रन्थैः शक्तिप्रभावात् यतः ॥
 कुञ्चिकया कुसुपकारीत्याख्यया । निर्व्याणपदव्यामपि—

भादौ पूरकयोगेन स्नाधारे योजयेन्मनः ।
 गुदमेढ्रान्तरे योनिस्तामाकुञ्च प्रबोधयेत् ॥
 अमद्वयोनिगतं ध्यायेत् कामं बन्धूकसन्निभम् ।
 ज्वलत्कालानलप्रस्थं तद्धित्कोटिसमप्रभम् ॥
 तद्गुहं तु शिष्या सूक्ष्मा चिद्रूपा परमा कला ।
 तथा सहितमात्मानमेकौभूतं विचिन्तयेत् ॥
 गच्छन्ती ब्रह्ममार्गेण लिङ्गभेदक्रमेण तु ।
 अमृतं यद्विसर्गस्थं परमानन्दलक्षणम् ॥
 हृतरक्तं सतेजाब्जं धारापातप्रवर्धनम् ।
 पीत्वा कुलास्यतरसं पुनरेव क्लृप्तं विशेत् ॥
 सा च प्राणः समाख्यातस्तन्तेऽक्षिन् परमेश्वरि ।
 एवमभ्यस्यमानस्य अहर्निशनिबन्धनात् ।
 चतुर्विधा तु या सृष्टिरस्या योनौ प्रजायते ॥
 पुनः प्रलीयते तस्यां कालान्वादिशिवान्तिकम् ।
 योनिमुद्रा परा सा तु बन्धस्तस्याः प्रकीर्तितः ॥

चतुर्विधेति नैयायिकमते पुरुषात् । सांख्यमते प्रकृतिपुरुषाभ्याम् ।
 पातञ्जलमते प्रकृतितः । मीमांसामते अदृष्टात् सृष्टिः । तत्र योगो
 द्विविधः ।

यथा सारदायाम्—

पिण्डं भवेत् कुण्डलिनी शिवात्मा षट्च हंसः सकलान्तरात्मा ।

रूपं भवेत् विन्दुरमन्दकान्तिरतीतरूपं शिवसामरस्यम् ॥

पिण्डादियोगं शिवसामरस्यात् सवीजयोगं प्रवदन्ति सन्तः ।

शिवे सत्यं नित्यगुणाभियुक्ते निर्वीजयोगं फलमव्यपेक्षम् ॥ इति ॥

तथान्यत्र—

दिक्कालादिविवर्जिते परशिवे चैतन्यमात्रात्मिके । इत्यादि ।

स्रष्टृन्दसंघट्टेऽपि—

पिण्डं कुण्डलिनी शक्तिः षट् हंसः प्रकीर्तितः ।

रूपं विन्दुरिति ख्यातं रूपातीतसु चिन्मयः ॥

तत्रान्तरेऽपि—

पिण्डे युक्ताः षडे युक्ता रूपे युक्ताः षड्गानन ।

रूपातीते तु ये युक्तास्ते सुक्ता नात्र संशयः ॥

मतभेदे घनैकानि षडान्याह स्रष्टृन्दसंघट्टे—

अधोर्ध्वं सुषुम्नायाः सहस्रदलसंयुतम् ।

रत्नं खेतञ्च साहस्रदलसं शक्तिसंयुतम् ॥

ऊर्ध्वोर्ध्वं सुषुम्नायाः कर्णिकाकेयूरान्वितम् ।

शक्तिरूपं महादेवि कुलाकुलमयं शुभम् ॥

षडङ्गद्वयमीशानि स्थितं शाश्वतमव्ययम् ।

तयोर्मध्ये सुषुम्नास्तस्मिन्गदाधारषडङ्गम् ॥

शक्तिरूपं शिवाकारं सर्वोपधासं निजानुयम् ।

नीलेति शेषः । तथा कियत् कियदूर्ध्वं षडङ्गानि ।

तदाह तत्रैव—

आधारषडङ्गस्योर्ध्वं साहस्रदलकोपरि ।

तेजसं साटपत्रञ्च पीतकर्णिकया युतम् ॥

हृत्तेखा कर्णिकामध्ये स्थिता लिङ्गादिदेवता ।
 एतस्यात् द्वाङ्गुलस्योर्ध्वं स्वाधिष्ठानं षड्स्रकम् ॥
 आप्यश्च राकिणीशक्तिः पूर्वाभिः शक्तिभिर्युतम् ।
 ततश्च भावयेद्देवि नाभिमष्टाङ्गुलोपरि ॥
 तत्पद्मं मणिपूरश्च दशपत्रं सुशोभितम् ।
 लाकिनीमध्यगं तच्च तामर्यादाभिरावृतम् ॥
 चतुर्दशाङ्गुलादूर्ध्वं मणिपूराख्यपङ्कजात् ।
 पङ्कजं काकिनीमध्यं धायथ्यं द्वादशारकम् ॥
 तत्रस्थकालरात्रादिशक्तिभिश्च समावृतम् ।
 तत्रस्थसूर्यविक्ष्वे च नादो यानादिपीठकम् ॥
 एकादशाङ्गुलादूर्ध्वं विशुद्धं षोडशच्छदम् ।
 मध्यगा शक्तिनी वाङ्मपत्रेषु परमेष्ठरि ॥
 अमृताद्यचरान्तस्था चन्द्रविक्ष्वं तदूर्ध्वगा ।
 कण्ठीर्ध्वं परमेशानि लम्बिका चतुरङ्गुली ॥
 आङ्गाचक्रं द्विपत्राङ्गं हृत्तद्विदलसंयुतम् ।
 हंसवती चमा पाञ्चदशे मध्ये तु हाकिनी ॥ * ॥

तन्त्रान्तरे ब्रह्मणः स्वाधिष्ठानमुक्तं यथा—

स्वाधिष्ठानं षड्दलोपेतमुद्यत्विद्युत्मेवं वादिलान्तैश्च वर्णैः ।

युक्तं सावित्रीसहितं विरिञ्चिं ध्यायेदस्मिन् राकिणीं देवताञ्च ॥

योगिनीद्वये—

एतायतस्तः शक्तवत्सु का पूजा तु इति क्रमात् ।

पीठाकन्दे षडे रूपे रूपातीते क्रमाद्विदुः ॥

एतास्तत्र पूर्वोक्ता अम्बिकादयः चतस्रः कामरूपादिपीठत्वेन परिणताः ।

तथा च सूत्राधारे कामरूपं हृदि पूर्णगिरिः भूमध्ये जालम्बरः सहस्रारे
 उड्डीयानः । न च “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” इत्यादि श्रुत्या ब्रह्मण एकत्वमभि-
 हितम् । शक्तिस्तावत् केति चेत् तद्ब्रह्मशिवशक्तिसामरस्यपरत्वमेव ।

यथा कुलार्णवे—

अद्वैतं केचिदिच्छन्ति द्वैतमिच्छन्ति चापरे ।

मम तत्त्वं न जानन्ति द्वैताद्वैतविवर्जितम् ॥

स्वच्छन्दसंयुक्तेऽपि—

अनयोः सामरस्यं यत् परस्मिन् महसि ध्रुवम् ।

कूर्मपुराणे ईश्वरगीतायां शिववाक्यम्—

एकया मम सायुज्यमनादिनिधनस्फुटम् ।

पुंसोऽभूदन्यया भूतिमन्यया तत्तिरोहितम् ॥

एकया मायात्मिकया शक्त्या विशिष्टस्य मम अनादिनिधनं सायुज्यं सहयोगं अर्धनारीश्वरात्मकमभूत् । अन्यया चाद्यया आनात्मिकयेति यावत् विशिष्टपुंसो भूतिं उत्पत्तिं जानौहि अन्यया चित्शक्त्या तत् तिरोहितम् । तथैव अथे तिरोहितम् । ब्रह्माविनाभूतम् ।

अतएव तैत्तिरीयवाक्यम्—

यत्तु मे निष्कलं रूपं चित्मानं केवलं शिवम् ।

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तमनन्तमपरं परम् ॥

कालिकापुराणेऽपि—

चितिशक्तिं विनाकारां परं ब्रह्मस्वरूपिणीम् ॥

जम्भखण्डे राधिकां प्रति कथ्यवाक्यम्—

यदा तेजःस्वरूपोऽहं तेजोरूपासि त्वं तदा ।

न शरीरी यदाहं तदा त्वमशरीरिणी ॥

तन्त्रेऽपि—

न शिवेन विना शक्तिः न शक्त्या रहितः शिवः ।

अतस्तयोरभेदश्च चन्द्रचन्द्रिकयोरिव ॥

वेदान्तेऽपि “विच्छन्तिर्ब्रह्माश्रिताः ।” तथा—

मायोपाधिविनिर्मुक्तं शुद्धमित्यभिधीयते ।

मायासम्बन्धतरेण जीवोऽविद्यावयवस्तथा ॥

इत्युक्तम् । तदेव सामरस्यं परं ब्रह्म सगुणशिवं शक्त्यादिनानारूपेण
परिणमते । यथा विश्वसारे—

कालेन प्रेरयेन्मायां सृष्टेरुत्पत्तिहेतवे ।
या मूलप्रकृतिः प्रोक्ता सा माया परिकीर्तिता ॥
योऽयं सदाशिवः प्रोक्तः स एव पुरुषः परः ।
एकं ब्रह्म द्विधा भूत्वा सृष्टिरेषा विधीयते ॥
अर्हन् वनिता भूत्वा अर्हन् पुरुषस्तथा ।
तावुभौ च समौ कृत्वा सृष्टिव्यक्तिं नयेत् सुधीः ॥

मायावच्छिन्नेश्वरस्य षडङ्गाख्याह कूर्मपुराणादौ—

सर्वज्ञता तत्तिरनादिवोधः स्वतन्त्रता नित्यमनुत्तमशक्तिः ।
अनन्तशक्तिय विभोर्विधिप्राः षडाङ्गरङ्गाणि महेश्वरस्य ॥ * * * ॥
नारायणो वैदिकश्च भट्टाचार्यः समीरितः ।
तस्यात्मजो वामदेवभट्टाचार्यस्तथैव च ।
तस्यात्मजो विश्वनाथस्तेनेयं रचिता मुदा ॥

इति पट्वक्कविहतिटीका

: : सम्पूर्णा । . . . .

वलदेवटीकाकारदृतः पट्चक्रनिरूपणस्थाधिकः श्लोकः ।

इह स्थाने चित्तं निरवधि निधायान्तपवनो
यदि क्रुद्धो योगी चलयति समस्तं त्रिभुवनम् ।
न च ब्रह्मा विष्णुर्न च हरिहरो नैव खमणि-
स्तदीयं सामर्थ्यं शमयितुमलं नापि गणपः ॥ ३१ ॥ (१)

इह स्थान इति । इहस्थाने विशुद्धाख्यपद्मे निरवधि प्रतिक्षणं चित्तं
मनो निधाय सम्बध्य आन्तपवनः षड्वीतवायुः सन् कुम्भकं कृत्वेति यावत् ।
योगी जनः यदि क्रुद्धो भवति तदा समस्तं त्रिभुवनं चलयति । तदीयं
सामर्थ्यं योगिन एतादृशत्रिभुवनचालनबलं शमयितुं ब्रह्मा सृष्टिकर्ता विष्णुः
पालनकर्ता हरिहरः हरिहरात्मक ईश्वरः खमणिः सूर्यः गणपः गणेशः एते
नालं न समर्था इत्यर्थः ॥

ॐ श्रीश्रीगुरवे नमः ।

सरोजमधु सादरं सरसि मानसे सर्व्वदा
यथाददति षट्पदा नतु कदापि शैवालकम् ।
तथैव गुणिनो बुधा वचसि दूषणत्यागती
ममाददतु साम्प्रतं यदि गुणस्तमित्यर्थये ॥

१४ खलु दुःखजालसङ्कलसंसारसम्बन्धजनुपां परमपुरुषध्यानैकनिष्ठचेतसा-
मपि मानुषाणां स्वाभ्यन्तरवर्त्तिषट्चक्रनिरूपणभेदादिज्ञानं विना मोक्षोपायः
कोऽपि नास्तीति परमकारुणिको भगवान् परमेश्वरः दुःखसमवायात्तानु-
द्दिधीर्षुः पर्व्वतरांजपुष्पौप्रग्रानुसारेण स्वप्रोक्ततन्त्रशास्त्रमहोदधीनन्तरान्तरा
षट्चक्रनिरूपणं तद्भेदादिसङ्केतश्च उपदिदेश । किन्तु तदुपदिष्टतन्त्र-
शास्त्राणामतीव बाहुल्यादशक्यं बोधत्वाच्चाधुनिकाः स्वस्यायुषो जनाः परम-
शुखप्रोक्ततन्त्रशास्त्राणां सारांशमायत्तीकर्त्तुमनौघाः सन्तो नियतं निरयमेव
गच्छन्तीति परपरित्राणपरायणः परमपुरुषसमाहितचेताः श्रीमत्पूर्णानन्द-
यतिः निखिलतन्त्रशास्त्रसारमुद्धृत्य तदर्थविरोधिभिः स्वकल्पितपञ्चपञ्चाश-
च्छ्लोकैः षट्चक्रस्थितस्थाननिरूपणतद्भेदसङ्केतसन्दर्भितं षट्चक्रनिरूपणं स्व-
रचितं श्रीतत्त्वचिन्तामण्यां कृतवान् ।

तस्य च पूर्वापेक्षया सहजबोधगम्यत्वेऽपि सारांशप्रकाशकटीकाया
अभावात् अगम्यार्थबोधोऽयं ग्रन्थ इति प्रायश एव उपेक्षित आसीत् ।
इदानीन्त्यस्माभिस्तत्परिजिहीर्षया प्रचुरतरार्थव्ययेन साधनासिद्धबोधविद-
ग्रगण्यश्रीमत्कालीचरणप्रणीता निगूढार्थप्रकाशिनी कापि टीका संगृह्य
पण्डितमण्डलीपरिगोधिता कृत्वा पुस्तकेऽस्मिन्निवेदिता । साम्प्रतन्वनया

बलदेवटीकाकारधृतः पट्चक्रनिरूपणस्याधिकः श्लोकः ।

इह स्थाने चित्तं निरवधि निधायान्तपवनो
यदि क्रुद्धो योगी चलयति समस्तं त्रिभुवनम् ।
न च ब्रह्मा विष्णुर्न च हरिहरो नैव खमणि-
स्तदीयं सामर्थ्यं शमयितुमलं नापि गणपः ॥ ३१ ॥ (१)

इह स्थान इति । इहस्थाने विशुद्धाख्यपक्षे निरवधि प्रतिक्षणं चित्तं
मनो निधाय सख्यस्य आन्तपवनः श्छिद्यतेवायुः सन् क्रुद्धकं कृत्वेति यावत् ।
योगी जनः यदि क्रुद्धो भवति तदा समस्तं त्रिभुवनं चलयति । तदीयं
सामर्थ्यं योगीन एतादृशत्रिभुवनपालनबलं शमयितुं ब्रह्मा सृष्टिकर्त्ता विष्णुः
पालनकर्त्ता हरिहरः हरिहरात्मक ईश्वरः खमणिः सूर्यः गणपः गणेशः एते
नालं न समर्था इत्यर्थः ॥

ॐ श्रीश्रीगुरवे नमः ।

सरोजमधु सादरं सरसि मानसे सर्वदा-
यथाददति षट्पदा नतु कदापि शैवालकम् ।
तथैव गुणिनो बुधा वचसि दूषणत्यागतो-
ममाददतु साम्प्रतं यदि गुणस्तमित्यर्थये ॥

इह खलु दुःखजालसङ्कलसंसारलब्धजनृपां परमपुरुषध्यानैकनिष्ठचेतसा-
मपि मानुषाणां स्वाभ्यन्तरवर्त्तिषट्चक्रनिरूपणभेदादिभ्रानं विना मोक्षोपायः
कोऽपि नास्तीति परमकारुणिको भगवान् परमेश्वरः दुःखसमवायात्तानु-
द्दिषीर्षुः पर्वतराजपुत्रीप्रश्नानुसारेण स्वप्रोक्ततन्त्रशास्त्रमहोदधीनन्तरान्तरा
षट्चक्रनिरूपणं तद्भेदादिसङ्केतश्च उपदिदेश । किन्तु तदुपदिष्टतन्त्र-
शास्त्राणामतीव बाहुल्यादशक्यबोधत्वाच्चाधुनिकाः स्वस्यायुजो जनाः परम-
पुरुषप्रोक्ततन्त्रशास्त्राणां सारांशमायत्तीकर्तुमनीयाः सन्तो नियतं निरयमेव
गच्छन्तीति परपरिचाणपरायणः परमपुरुषसमाहितचेताः श्रीमत्पूर्णानन्द-
यतिः निखिलतन्त्रशास्त्रसारमुद्धृत्य तदर्याविरोधिभिः स्वकल्पितपञ्चपञ्चाश-
च्छ्लोकेः षट्चक्रस्थितिसाननिरूपणतद्भेदसङ्केतसन्दर्भितं षट्चक्रनिरूपणं स्व-
रचित श्रीतत्त्वचिन्तामण्णां कृतवान् ।

तस्य च पूर्वापेक्षया सहजबोधगम्यत्वेऽपि सारांशप्रकाशकटीकाया
अभावात् अशक्यार्थबोधोऽयं यत्र इति प्रायश एव उपेक्षित आसीत् ।
इदानीन्त्यस्माभिस्तत्परिजिहीर्षया प्रचुरतरार्यव्ययेन साधनासिद्धबोधविद्वद-
शगण्यश्रीमत्कालीचरणप्रणीता निगूढार्थप्रकाशिनी कापि टीका संगृह्य
पण्डितमण्डलीपरिपोधिता कृत्वा पुस्तकेऽस्मिन्निवेजिता । साम्प्रतन्वनया

विदांसो यदि कश्चिदप्यानुकूलभागिनो भवन्ति तदैवास्माकमर्थव्ययं परि-
श्रमश्च सफलं मन्यामहे ।

किञ्च बहुलविस्तृतश्रीकालीचरणप्रणीतटीकावलोकनेन कियदपि काल-
क्षयं कर्तुमनीयानां विषयास्तत्रचेतसां भट्टिति भूलहत्तान्तपरिज्ञानार्थं
विद्वत्कुलचूडामणिगङ्गारविरचिता भूलतत्त्वार्थविहृतिकारिकाऽपरापि टीका
सन्निवेशिता ।

यस्तु

इह स्थाने चित्तं निरवधि निधायान्तपवनी
यदि क्रुद्धो योगी चलयति समस्तं त्रिभुवनम् ।
'न च ब्रह्मा विष्णुर्न च हरिहरो नैव खमणि-
स्तदीयं सामर्थ्यं शमयितुमलं नापि गणयः ॥

इति श्लोकः विद्वत्कुलगिरीभूषणश्रीमद्वलदेवविद्याभूषणकृतटीकासम्ब-
लितमुद्रितपट्टचक्रनिरूपणनामकपुस्तकान्तरे एकत्रिंशच्छ्लोकात् परमधिको
दृश्यते स तु अस्मदुपजीव्यश्रीमत्कालीचरणगङ्गाराभ्यामुपेक्षितत्वात् नैव
पुस्तकाद्वत्वेन निवेशितः किन्तु पुस्तकस्य समाप्त्यनन्तरं श्रीमद्वलदेवविद्या-
भूषणविरचितया टीकया सह सन्निवेशित इति ।

अपरञ्च विखोत्सारणकारणश्रीमन्महेश्वरवदनपट्टजविनिर्गतकैवल्यकलि-
कानामधेयतन्त्रस्य पट्टचक्रनिरूपणात्मकद्वितीयपट्टनेन साहे सिद्धाचार्यविर-
च्यश्रीमत्पूर्णानन्दयतिविरचितपट्टचक्रनिरूपणात्मकश्लोकसमुद्धानां प्रायशो-
ऽभिप्रेत्येऽपि कश्चित् कश्चित् पाठवैषम्यस्य कैवल्यकलिकातन्त्रद्वितीयपट्टल-
टीकाकृच्छ्रीमदिश्वरनाथपरिवाक्येनानुमोदयमानत्वात् तन्प्रणीतपट्टचक्रविहत्या-
न्याया टीकायापि पुस्तकमिदमसङ्गतकसेवराभासीत् ।

किन्तु दुःखं पुनरेतदनुभूयते यद्वदुतरार्थव्ययं परिश्रमश्च स्त्रीकुर्वन्निः-
 कुत्रापि कैवल्यकलिकातन्त्रं नोपलब्धं नापि दृष्टं सुतरामेव कैवल्यकलिका-
 तन्त्रमलभमानैरनन्योपायैरस्माभिः कैवल्यकलिकातन्त्रेण श्रीमत्पूर्णानन्दयति-
 विरचितस्य षट्चक्रनिरूपणात्मकश्लोकसमूहस्य पाठादिवैषम्यं परिदर्शयितु-
 मनीशैर्मूर्कैर्भूयते इति ।

अन्यच्च भार्यधर्मावलम्बिनां सर्वेषामेव श्रीगुरुराराधनीय इति पूर्व-
 पूर्वाचार्यशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तत्वात् जगद्गुरुरपीश्वरः श्रीगुरुपादुकापञ्चक-
 स्तोत्रव्याजेन श्रीगुरोः स्त्रीयाराध्यतां दर्शयन् सर्वानुपदेष्टुं पादुकापञ्चकं नाम
 स्तोत्रमकार्षीत् तदपि विद्वत्पदवीमत्कालीचरणविरचितया गूढभावार्थ-
 प्रकाशिकया भमलाख्यटीकया षट्चक्रविवृतेः प्राक् ग्रन्थेऽस्मिन् सन्निवेशित-
 मिति ।

गम्भादकस्य निवेदनम् ।

सूचीपत्रम् ।

विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।
अ ।			आत्मप्रवीधः		
अकथादिविकीर्णम्	७६, ८७, ८८ ।		आत्मसाक्षात्कारस्थानं	७४ ।	
अक्षुलपदम्	१३३ ।		“आत्मा तत्र प्रदीपामः”	१२२ ।	
अनाहतपद्मं	३०, ३३-३६, १२१, १२२ ।		आत्मानं प्रणवाकृतिं नादरूपं	४५, ४८ ।	
अन्तरात्मा	६१, १२४ ।		आदिदेवः	७, ८ ।	
अपरागतिः	१३१ ।		आदिहंसयोर्युगं	१००, १०२ ।	
अपानः	१५, ११६ ।		आद्यागतिः	७४ ।	
अमाकलादीनां अधिष्ठानं	६२, ७० ।		आधारपद्मं	८, १८ ।	
अमृतानन्दस्वामिनः परलिङ्गस्य			इ ।		
व्याख्या	१२८, १३० ।		इच्छा	१०१, ११७ ।	
अम्भोजमण्डलं	२४ ।		इडा	३, ४, ५, १०८ ।	
अर्कान्धमिमण्डलानि	५१ ।		इतरलिङ्गं	४५, ५६, ८० ।	
अर्धचन्द्रः	१२५ ।		इतरशिवपदं	४४ ।	
अर्धनारीश्वरः	३८, ३९, १२७ ।		इतरपदस्य व्याख्या	१२३ ।	
अर्धमाषा	५७ ।		इन्धिका	१२६ ।	
अर्धेन्दुः	४५ ।		इ ।		
अवलालयः	८७ ।		इन्द्रः	३१ ।	
अहङ्कारः	५५ ।		इश्वरः	७५, १२१ ।	
आ ।			उ ।		
आज्ञाचक्रं	४२, ४३, ४७, १२३, २२ ।		उगनी	४५, ४८, ५७, ५८, ५९, १३२, १३३ ।	
आञ्जीकुला	५७, ५८ ।				

विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्ती ।	विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्ती ।
उत्सन्नन्ते परगिवः	१३३ ।		कौस्तुभः		२५
ज ।			ख ।		
कर्हगा	१२६ ।		“खं ब्रह्म”		१३०
ऐ ।			खेचरीमुद्रा	४८, ८० ।	
ऐन्द्रवीजं	११ ।		ग ।		
क ।			गान्धाररागः	५७ ।	
कन्दम्	११२ ।		गान्धारी	६ ।	
कन्दमध्यं	२, ५ ।		गुरुः	६१, ६५, ६६, ७६, ८७, ८८, १००, १०१, १०५, १०६ ।	
कन्दर्पो नाम वायुः	१४ ।		गुरुचरणाभ्याम् परमानन्दं		
कला ५७, ४८, ६५, ७६, १२५, १२६ ।			निःसरति	१०४, १०५ ।	
कलापदं (भूयः)	४५ ।		गुरुध्यानयोगः	१०७ ।	
काकिनी	३१, १२१ ।		गुरुवक्त्रात् ब्रह्मघ्नानं	११४ ।	
काकिनीध्यानं	३२, १२१ ।		च ।		
कान्तिः	१२५ ।		चक्रमेदप्रकारः	८२ ।	
कामरूपं	१४, १५, ११६ ।		चणकाकाररूपः	५१, ७४ ।	
कामकला	८७, १०१, १०२ ।		चन्द्रमण्डलं	६०, ६१, ६५, ७३ ।	
कारणावान्तरागरीरम् ५३, १२५, १२६ ।			चन्द्रविन्दुः	१०१ ।	
कुण्डलिनी १, ७, १८, २०, २१, २२, २३, ७४, ७५, ७७, ७८, ८०, ८२, ८५, ८६, ८१, ८२, १०८, ११७, ११८, ११९, १२३, १२४, १२५, १२६ ।			चन्द्रस्य षोडश कलाः	६२ ।	
कुण्डलीविपरं	८६, ८७ ।		चित् कला	१०१ ।	
कुट्टः	६ ।		चित् गतिः	२१ ।	
केवल्य हनिकातम्य टीका	१०८ ।		चित्रा	११२ ।	
			चित्रिणी	३, ५, ७, ४५, ७७, ८८, ८९, ८६ ।	

विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।
	ज ।		वास	१२६ ।	
जीवः	११८ ।		त्रिकोणं	१४, ६०, ६५, ११० ।	
जीवन्मुक्तः	६८ ।		त्रिकोणशक्तिः	३२ ।	
जीवात्मना सह कुण्डलिनीनयनं	१३४ ।		त्रिपुरसुन्दरी	५८ ।	
जीवात्मा (दीपकनिका- कारः)	७८, ११८ ।		त्रिपुरा	१०१ ।	
जीवात्मनः मूलाधारे चानयनं	७८ ।		त्रिपुरायोगः	१०८ ।	
जीवात्मनोदयं	८३, ८६ ।		त्रिविन्दुः	७५ ।	
जीवेन सह कुण्डलिनीचालनं	८६ ।		त्रैपुराख्यं कोणं	१४ ।	
ज्ञानबोधा	१२६ ।		द ।		
ज्ञानात्मा-ज्ञानशक्तिः	५१ ।		दशमस्तदलपद्यं	५८ ।	
ज्ञानेष्ट्याक्रियात्मानः नादविन्दु			दीपकनिकाहंसः	३१ ।	
निबोधिकाः	७२ ।		दीपिका	१२६ ।	
ज्येष्ठा	१५, ८०, १०१ ।		हादगार्णपद्यं	८५ ।	
ज्योत्ष्या	१२५ ।		ध ।		
ज्योत्ष्यावर्षी	१२५ ।		धरायायतुष्कोलचक्रं	१० ।	
ड ।			धरावीजं	१० ।	
डाकिर्नी	११, ११६ ।		ध्यानं (मगुचं निर्गुणं)	१३४ ।	
डाकिर्नीध्यानं	११ ।		धुनमण्डपम्	४५ ।	
ड ।			न ।		
ड ।			नभीमण्डपम्	३६ ।	
मत्तज्ञानं	०१ ।		नाहीतपाणी विषीयमक्रमस्यम्	३, ४ ।	
मत्तबोधः	०१ ।		नादः	४४, ५०, ५८, ५९, १०६ ।	
"मत्तमणि"	१३३ ।		नादविन्दु	६१, ७३, ८८, १०० ।	
ममोपहा	१२६ ।		नादशक्तिः	२१, १३३ ।	

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।
नादान्तः	४५ ।	परं विन्दुरूपःशिवः	८५ ।
“नित्यं विज्ञानमानन्दं यच्च”	१३३ ।	परमकुलपदं	४४ ।
मित्यानन्दः = निर्गुणब्रह्म	२२ ।	परमकुण्डली	७४ ।
नियमा दग	१३३ ।	परमःपुमान्	५८ ।
निर्व्याणकला ६२, ७०, ७१, ७५, १३१ ।		परमः पुरुषः	६७ ।
निर्व्याणशक्तिः	७१, ७२, ७३ ।	परमरसशिवः	८०, ८१ ।
निरालम्बपुरं	४८, ४९ ।	परमब्रह्म	७०, ७३ ।
निरालम्बा मुद्रा	१२६ ।	परमशिवः	१२४ ।
निबोधिका	४५, ७२, १२६ ।	परमशिवस्तिः	
निवृत्तिः	१२५ ।	(निर्व्याणतन्त्रोक्ता)	५१ ।
प ।		परमहंसः	१०२ ।
पञ्चभूताधिदेवतानां		परमा	१२६ ।
चित्रान्तरसत्त्वम्	११३ ।	परमात्मा = परशिवः	५१ ।
पञ्चवक्त्राणि	१०७ ।	परमात्मज्ञानात्मनोःपूजा	५१ ।
पञ्चविधं चैतन्यम्	८२ ।	परमाशक्तिः	११५ ।
पद्मानां भवाद्भुखत्वं	११५ ।	परमेश्वरः	५८ ।
पद्मानां स्थानानि	१३६, १३७ ।	परविन्दुः	७४ ।
पद्मानां पत्रं वर्णात्मकं	८० ।	परशक्ति	२१, ५८ ।
परवन्दु	५६ ।	परशिवः	५१, ६२, ६५, ६६, ८३ ।
परं कन्दं	६२ ।	परा	१८, २१, १२३ ।
परं ज्योतिः	६१ ।	परलिङ्गम्	१२८, १३० ।
परं देव्याः पदं	६७ ।	पराशक्तिः	७६ ।
परं निर्द्धं	१२० ।	पश्यन्ती	१८, २१, ८१, १२३ ।
परं विन्दुः ६१, ६२, ७०, ७४, ८२, ८० ।		पयिमाद्यः	१६ ।
		पादुकानां पञ्चकं	१०७ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।
पादुकापञ्चकस्तोत्रं	८५, १०७ ।	ब्रह्मपदं	७४ ।
पिङ्गला	३, ४, १०८ ।	ब्रह्मरन्ध्रं	६१ ।
सुराणपुरुषस्थानं	१३० ।	ब्रह्मा	२३, ७३ ।
पृथ्वी चतुष्कोणा पीताभा	११५ ।	ब्रह्माणी	१२७, १३१ ।
पौराणिकमतम्	७५ ।	ब्रह्माण्डादिकटाक्षः	२१ ।
प्रकृतिः	५५, ५६, ५८ ।	ब्राह्मीध्यानं	१२ ।
प्रकृतिपुरुषः	६७, ६८, ७४ ।	म ।	
प्रजापतिः	११ ।	भगवत्साक्षात्कारस्थानं	५० ।
प्रणवः	१२४ ।	भानुमण्डलम्	३३, ३४ ।
प्रणवाकृतिः	५ ।	भुजङ्गी	७ ।
प्रतिष्ठा	१२५ ।	भूतशुद्धिः	७७, ७८ ।
प्राणः	१५ ।	म ।	
व ।		मणिपीठमण्डलं	८८, १०० ।
वज्रा	२, ५, ७, ११०, ११२ ।	मणिपूरं (वैष्णानरस्य मण्डलं वा)	२७, १२० ।
वहः	६८ ।	मध्यका	१२६ ।
वन्धः	६८ ।	मध्यमा	८१, १२३ ।
वन्धती	१२६ ।	मनोमनो	१२५ ।
बुद्धिः	५५, ५६ ।	मनः	४३, ५५, ५६ ।
बुद्धितत्त्वं	१८ ।	मन्त्रसिद्धिः	३७ ।
बोधः	१२६ ।	मन्त्रार्पा देवता प्रीता	११ ।
बोधिनी	५७, ५८, ५९, १२६ ।	महत्तत्त्वं	५६ ।
ब्रह्मणः स्वाधिष्ठानं	१३७ ।	महानादः (लाङ्गलाकृतिः)	५८ ।
ब्रह्मदारमुखं	१८ ।	महानादरूपम्	५३, ५४ ।
ब्रह्मदार (सुपुण्याया वदनं)	८, ८ ।		

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।
महावायुः	६१ ।
महागङ्गिनीशक्तिः	६५ ।
माचार्द्धा शक्तिः	५० ।
मालावर्णः	५८ ।
मुक्तपुरुषाः	६८, १३६ ।
मूलचक्रध्यानफलं	२२ ।
मूलाधारः	१८ ।
मूलाम्बुजगद्गरं	१८ ।
मैरुः	२, ४, ६ ।
मोक्ष	७३, ७४ ।
मीषिका	१२६ ।

य ।

यमा दश	१३३ ।
योगः	८२, ८१ ।
योगज्ञानफलं	८२ ।
योगस्य गोपनेनानुष्ठानं	६१ ।
योगभेदः	८२, ८३ ।
योनिमुद्रा	४८ ।
योनिमुद्रालक्षणं	४८ ।

र ।

राकिणी	२६, १२० ।
राकिणीध्यानम्	२६ ।
रामा	१५, ८७, १०१ ।
रुद्रः	२८ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्तौ ।
रूपातीतः परोविन्दुः	१३३, १३६ ।
रेतिका	१२६ ।
रौद्री	१०१ ।

ल ।

लकारादिवर्णः	५८ ।
लयक्रमः	८७, ८८, ८९ ।
ललाटादिवर्णः	६० ।
लाकिनी	२८, १२०, १२१ ।
लाकिनीध्यानम्	२८ ।
लिङ्गत्रयं	८० ।

व ।

वरुणवीजं (वं)	२४, २५ ।
वर्णसंहरणप्रकारः	८ ।
वज्रिकणा	४८ ।
वज्रिवीजं (रं)	२७ ।
वज्रिविन्दुः	१०१ ।
वज्रि शशिमिहिरमण्डलानि	५१ ।
वाक्शुद्धिः	५३ ।
वाणलिङ्गम्	३२, ८०, १२१ ।
वायुमण्डलं	३० ।
वायुवीजं (यं)	३१ ।
वायोः लयस्थानं	५३, ५७, १२७ ।
विकृतिः = प्रतिविम्बता	५६ ।
विद्या	४२, १२५ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्ती ।	विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्ती ।
विन्दुः	४५, ५०, ५८, ६१, ७४, ७५, ७६, ११८ ।	शब्दब्रह्म	८, १२१ ।
विन्दुतत्त्वम्	१२५ ।	शब्दोत्पादिकाः शक्तयः	८१ ।
विन्दुरूपी मकारः	१२५ ।	शाकिनी	३७, १२२ ।
विमला	१२५ ।	शाकिनीध्यानं	४०, १२२ ।
विन्दुसमुच्चयः	५८ ।	शान्तिः	१२५ ।
विशुद्धः	३६, ३७, ३८ ।	शान्त्यतीतेश्वरः	१२५ ।
विष्णुचक्रं	४५ ।	शिवः	४५, ७४ ।
विष्णोः वक्त्रे पुं विन्दुः	८८ ।	शिवगीहम्	११३ ।
विष्णोः स्थाने प्राणारोपणप्रकारः	५२, ६८ ।	शिवपदम्	६८, १२३ ।
विषर्गः	५५, ५८, ६१, ६५, ६६, ७६ ।	शिवशय पञ्चवक्त्राणि	१०७ ।
वीजं	५०, ५८, ५८ ।	शिवस्थानं	६७ ।
वृत्तः कुण्डलिनीशक्तिः	७५ ।	शिवार्हं	१२७ ।
वेदानामादिबीजं	४४, १२४, १२५ ।	शून्यं	६१, ६२, ७४, ७५, १२८ ।
यैखरी	२०, २१, १२३ ।	शूलाष्टकं	१० ।
व्यापिका	५८ ।	श्यामा	२० ।
व्यापिनीशक्तिः	१११ ।	श्रीवत्सः	२५ ।
व्रह्मनाडी	८ ।	घ ।	
श ।		घटकोपम्	१० ।
शक्तिः	५०, ५८, ५८, ६८ ।	घटचक्रश्रीकाध्ययनकर्म	८४ ।
शक्तिशृङ्खला	५६ ।	घटपद्मानां चित्रिणीपयितस्वम्	११३ ।
शक्तीनां घटपद्मप्रापितत्त्वम्	११ ।	घडाग्रायः	१०८ ।
शङ्खिनी	६, ५४, ६१, १२८ ।	घोडगाधाराः	४५ ।
शर्मस्य पीठानयं	११ ।	घोडगोकना	१३१ ।
		स ।	
		महामोपामहानां देवतास्थानं	१०, ६८ ।

विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।
सगुणाविर्भावः	२२ ।		सूर्यविन्दुः	१०१ ।	
सच्चिदानन्दः	७६ ।		सृष्टिः चतुर्विधा	१३५ ।	
सदाशिवः	३८, १२२ ।		सोऽहं	८६, १३४ ।	
सप्तदश कलाः	५८ ।		स्थूलानां सूक्ष्मे लयः	८८ ।	
समनापदम्	१३१, १३२, १३३ ।		सगुरुशिवरूपः	६५ ।	
समनी	५८, १३२ ।		स्वयम्भूः	१६, ८० ।	
समाधिः	८०, ८१ ।		स्वाधिष्ठानं	१८, २३, २६, ११८ ।	
समनोन्मनीगोचरे	१३१ ।		ह ।		
सरस्वती	६ ।		हंसः	१२, ६२, ६३, ६५, ६६, ७३, ७४, ७६, ७८, ११८, ११९ ।	
सर्वदेवतामयः परं विन्दुः	६८ ।		हंसपीठः	६५ ।	
सर्ववर्णात्मकं पत्रं	८ ।		हंसः प्रकृतिपुरुषरूपः	१०२ ।	
सर्वात्मा	६२, ६३ ।		हंसमन्त्रं	७७ ।	
सर्व्वेगः	६६ ।		हरमुखकुहरं	११४ ।	
सहस्रदलं	७, ५८ ।		हलव	७६, ८७ ।	
सहस्रारः	७०, ८५, १२८ ।		हरिः	२५ ।	
सामरस्य चिह्नप्रकारः	८३, ८४, ८५ ।		हरिहरपदं	६० ।	
मिराकारं शिवाकारं वा	५४ ।		हस्तिजिह्वा	६ ।	
सुप्रभा	१२५ ।		हाकिनी	४२, १२३ ।	
सुपुत्रा	२, ७, ५८, ११०, १११, ११४ ।		हाकिनीध्यानान्तरं	४३ ।	
सुपुत्रायाः विगुणात्मकत्वम्	४ ।		हुतमुक् शिखात्रयं	१००, १०१ ।	
सूर्यमण्डलम्	६१, ६५, ७० ।		हृद्धारः	७७ ।	